Vulgarni latinski na epigrafskim spomenicima u Daciji u usporedbi s rumunjskim

Bičanić, Mirna

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:307937

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

zir.nsk.hr

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za klasičnu filologiju
Odsjek za romanistiku
Ivana Lučića 3

Mirna Bičanić

VULGARNI LATINSKI NA EPIGRAFSKIM SPOMENICIMA U DACIJI U USPOREDBI S RUMUNJSKIM

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Vladimir Rezar
Komentor: dr.sc. Gorana Bikić-Carić

Zagreb, rujan 2020.

Sadržaj

Uvod 1
1. Prikaz razvitka vulgarnog latiniteta 3
1.1. Arhajski i pretklasični latinski 3
1.2. Oskički i umbrijski dijalekti 6
1.3. Utjecaj italskog supstrata na vulgarni latinski i romanske jezike, pojave sabinizama 8
1.4. Spomen oskičkog u na natpisima i u književnim djelima 11
1.5. Analogije i mogući utjecaj sabelijskog supstrata na rumunjski jezik 14
1.6. *Gorgia Toscana* odnosno utjecaj etruščanskog supstrata 14
2. Vulgarni latinitet i nastanak romanskih jezika 16
2.1. Definicija vulgarnog latiniteta 16
2.2. Periodizacija vulgarnog latinskog 17
2.3. Izvori za proučavanje vulgarnog latiniteta 20
3. Karakteristike vulgarnog latinskog 30
3.1. Naglasak 30
3.2. Vokali 30
3.3. Diftonzi 31
3.4. Konsonanti 32
3.5. Morfologija 33
3.5.1. Gubitak srednjeg roda 33
3.5.2. Propadanje deklinacijskog sustava 34
3.5.3. Pridjevi 36
3.5.4. Zamjenice 36
3.5.5. Nastanak romanskog člana 37
3.5.6. Glagoli 38
3.6. Sintaksa 40
3.6.1. Padežni sustav 40
3.6.2. Glagolski sustav 42
3.6.3. Sintaksa rečenice 44
3.7. Leksik 45
4. Regionalna diversifikacija latinskog jezika 51
4.1. Regionalna diversifikacija unutar Italije – prenestinski latinski i *patavinitas* 52
4.2. Regionalna diversifikacija na razini carstva – španjolski latinski, galski latinski, *africitas* 53
4.3. Balkanski latinski 58

5. Dijakronijski prikaz rumunjskog jezika 62
5.1. Pitanje nastanka i razvoja rumunjskog jezika - vremensko i prostorno ograničenje 63
5.2. Romanizacija Dacije 63
5.3. Latinsko porijeklo rumunjskog jezika 65
5.4. Klasifikacija rumunjskog jezika 65
5.5. Teorija o kontinuitetu rumunjskog jezika 66
5.6. Jirečekova linija 70
5.7. Nastanak protorumunjskog jezika i rumunjski dijalekti 71
6. Karakteristike epigrafskih natpisa s područja Dacije 73
6.1. Korpus epigrafskih natpisa s područja Dacije 73
6.2. Fonologija 76
6.2.1. Vulgarnolatinske osobine u fonologiji rumunjskog 76
6.2.2. Primjeri fonoloških devijacija na natpisima u Daciji i njihov odraz u rumunjskom 78
6.2.3. Primjeri konsonantskih devijacija na natpisima u Daciji i njihov odraz u rumunjskom 81
6.4. Morfologija epigrafskih natpisa s područja Dacije 89
6.4.1. Vulgarnolatinske osobine u morfologiji rumunjskog 89
6.4.2. Primjeri morfoloških devijacija na epigrafskom materijalu u Daciji 94
6.5. Sintaksa epigrafskih natpisa s područja Dacije 97
6.5.1. Primjeri iz sintakse vulgarnog latinskog na epigrafskim spomenicima u Daciji 97
6.5.2. Neslaganje broja subjekata i predikata 97
6.5.2.1. Odraz u rumunjskom 99
6.5.3. *Tibi* umjesto *vobis* 99
6.5.4. *Constructio ad sensum* 100
6.5.5. Neslaganje u spolu 101
6.5.5.1. Odraz u rumunjskom - očuvanje srednjeg roda u rumunjskom 101
6.5.6. Nominativ umjesto genitiva 102
6.5.7. Nominativ umjesto akuzativa 102
6.5.7.1. Odraz u rumunjskom – sinkretizam nominativa i akuzativa 103
6.5.8. Posesivni genitiv 103
6.5.8.1. Odraz u rumunjskom – posvojni dativ 104
6.5.9. Genitiv bližeg određivanja (eksplikativni genitiv) 104
6.5.10. Genitiv kvalitete 104
6.5.11. Genitiv poslije pridjeva – *compos* 106
6.5.12. *Particeps* 106
6.5.13. *Sacrum* 107
6.5.14. Genitiv nakon prijedloga u formuli *pro se et suorum* 107

6.5.15. Dativ – adnominalni dativ 108
6.5.15.1. Odraz u rumunjskom – adnominalni dativ 108
6.5.14.2. Odraz u rumunjskom - sinkretizam genitiva i dativa 109
6.5.16. Akuzativ 110
6.5.16.1. Akuzativ umjesto ablativa - perfungor s akuzativom 110
6.5.16.2. Akuzativ umjesto ablativa - akuzativ nakon pro u formuli pro se et suos 110
6.5.16.3. Akuzativ umjesto ablativa – u konstrukciji pro salutem suam 111
6.5.16.4. Akuzativ umjesto ablativa - izražavanje odnosa 114
6.5.16.5. Akuzativ umjesto ablativa - izražavanje smještaja u prostoru (canabae legiae) 115
6.5.16.6. Akuzativ umjesto ablativa - izražavanje učestvovanja u događaju 115
6.5.16.7. Akuzativ umjesto ablativa – upotreba prijedloga cum 115
6.5.16.7.1. Odraz u rumunjskom - rumunjski veznik cu plus imenica s članom 116
6.5.16.8. Ablativ umjesto akuzativa 116
6.5.16.8.1 Ablativ umjesto akuzativa – upotreba prijedloga per 116
6.5.16.8.2. Ablativ umjesto akuzativa – prijedlog per u značenju prijedloga pro 117
6.5.17. Formula *vixit annis* naspram *vixit annos* 118
6.5.17.1 Primjeri s vixit annos: 118
6.5.17.2. Primjeri s vixit annis: 119
6.5.18. Zamjena akuzativa dativom - dativ umjesto akuzativa cilja 123
6.5.18.1. Odraz u rumunjskom 125
6.5.19. Prijedlog *de* kao univerzalni veznik 125
6.5.19.1. Odraz u rumunjskom 125
6.5.20. Zamjenice 126
6.5.20.1. Upotreba demonstrativnih zamjenica 126
6.5.20.1.1. Odraz u rumunjskom 128
6.5.20.2. Upotreba posesivnih zamjenica 128
6.5.20.2.1. Odraz u rumunjskom 129
6.5.21. Izostavljanje glagola 129
6.5.21. Vulgarnolatinska sintaksa u suvremenom rumunjskom 134
6.6. Leksik epigrafskih natpisa s područja Dacije 138
6.6.1. Opis leksika s područja Dacije 138
6.6.2. Popis vulgarnolatinskih riječi s epigrafskih spomenika na teritoriju Dacije 139
6.6.3. Vulgarnolatinski leksik u suvremenom rumunjskom 157
Slikovni prilozi 160
9. Zaključak 173
10. *Appendix* – tekstualni prilozi 179

10. Sažetak i ključne riječi 183
10. Summary and keywords 183
11. Rezumat 184
12. Popis korištene literature 187
13. Popis izvora 194
14. Popis mrežnih izvora 196
15. Popis slika 197

Uvod

Kad se 8. g. n. e. Ovidije našao prognan u Tomima, na obali Crnog mora, činilo mu se da je gotovo na samom kraju svijeta (Batty 1994: 88-111), među barbarima "divljeg glasa, mrkog lica, upravo poput (boga) Marsa, neostrižene kose i brade, s desnicom brzom za ranjavanje nožem, kojeg svaki barbar ima pričvršćen na boku".[1]

Taj „barbarski" narod Dačana i Geta u susretu s Rimljanima stvorit će jedinstveni romanski jezik – otok u slavenskom moru, jezik koji je po svojim morfološko-sintaktičkim osobinama [2] bliži albanskom, bugarskom i ostalim jezicima Balkanskog jezičnog saveza, nego tipičnom romanskom jeziku, upravo zbog svojeg izoliranog položaja, na samom rubu romanskog svijeta.

Rimska Dacija („Dacia Felix") bila je pod rimskom vlasti jedva kojih 170 godina, no upravo tvrdoglavom upornošću i ponosom i dalje čuva svoj romanski jezik. Od ostalih *reliquiae reliquiarum* balkanskog latiniteta na izdisaju su i istrorumunjski i istroromanski govori, da se i ne spomene dalmatski, nestao još krajem devetnaestog stoljeća.[3] Što se tiče panonskog latiniteta, uglavnom se svodi na toponime i relikte.[4]

---

[1] Turba Tomitanae quae sit regionis et inter
quos habitem mores, discere cura tibi est?
Mixta sit haec quamuis inter Graecosque Getasque,
a male pacatis plus trahit ora Getis.
Sarmaticae maior Geticaeque frequentia gentis
per medias in equis itque reditque uias.
In quibus est nemo, qui non coryton et arcum
telaque uipereo lurida felle gerat.
Vox fera, trux uultus, uerissima Martis imago,
non coma, non ulla barba resecta manu,
dextera non segnis fixo dare uulnera cultro,
quem iunctum lateri barbarus omnis habet. (Ov. *Tristia*, V, 7, 9-14)

[2] Tipične karakteristike jezika balkanskog jezičnog saveza su postojanje tzv. srednjeg vokala, postponiranog člana, sinkretizma genitiva i dativa, reduplikacije objekta, perifrastičnog futura koji se formira s glagolom htjeti, enklitičke zamjenice u ulozi posesiva, zamjena infinitiva konstrukcijama s konjunktivom itd. (Banfi 1985: 42-43)

[3] Skok u svojem *Etimologijskom rječniku hrvatskog ili srpskog jezika* piše o dalmatskim posuđenicama u hrvatskom, posebno po pitanju pomorske i ribarske terminologije – posebno imena riba: *murina, panula, sarak, sardela, spuga, surgat, škarpina i ušata*. Također dijalektalno česti su *kapula, lancun, mašklin, munita, skula* i *smantat*. Potpuna lista dalmatskih relikata u hrvatskom: Šimunković Lj., (1985): *Dalmatinsko-romanski leksički relikti u dalmatinskim dijalektima,* Filozofski fakultet u Zadru.

[4] O mogućem panonskom latinitetu postoje spekulacije, uglavnom na temelju toponimima te nekih posuđenica prisutnih u hrvatskom i okolnim jezicima: npr. „hlače" od „calceae", „račun" od „ratio(nem)", „Sisak" od „Siscia"; u slovenskom toponimi „Hajdina" od „Candidiana", „Ptuj" od „Poetovio" itd. (Tekavčić 1970:103-104). Svjedok mogućeg panonskog latiniteta je i biskup Viktorin iz Ptuja, kršćanski autor koji je stradao u Dioklecijanovim

U ovom radu pozabavit ću se pitanjem tzv. vulgarnog latinskog kroz sve njegove etape. Krenut ću od tzv. arhajskog latinskog (*prisca latinitas*) i pretklasičnog latinskog, spomenuti njihovu vezu s vulgarnim latinitetom, dotaknuti se mogućeg utjecaja oskičkog na vulgarni latinitet i romanske jezike, obraditi definiciju, dataciju i prve spomenike tzv. vulgarnog latiniteta do otprilike 600. n. e. kad se vide prve naznake nastanka novih, romanskih jezika. Potom ću spomenuti Koncil u Toursu i Strasburške zakletve kao prve posvjedočene tekstove na nekom romanskom jeziku.

Nadalje, detaljnije ću se osvrnuti na procese i etape preko kojih se romanizacija i nastanak romanskog jezika odvijala na području Dacije. Spomenut ću povijest rimske Dacije, povijest i nastanak rumunjskog jezika, koliko to nedostatak pisanih spomenika bude dopuštao.

Usputno ću se dotaknuti i regionalne diversifikacije latinskog jezika (uglavnom) slijedeći prikaz J. N. Adamsa. Spomenut ću i epigrafske spise pronađene na području Dacije koji pokazuju odmake od normi klasičnog latinskog te ukazati na odjeke u suvremenom rumunjskom.

progonima 304. godine, a za sobom je ostavio par djela egzegetskog karaktera napisanih na kasnom latinskom (Beu-Dachin 2014:34-35).

1. Prikaz razvitka vulgarnog latiniteta

1.1. Arhajski i pretklasični latinski

Protolatini su bili indoeuropsko pleme koje je stiglo u Lacij u 10. stoljeću prije n. e.[5] i smjestilo se u raštrkane ruralne zajednice nazvane *populi,* koje su tamo formirale saveze. U to vrijeme postojalo je više italskih jezika podijeljeni su u dvije glavne grupe – latinsko-faliskičku i sabelijsku (koja uključuje oskički, umbrijski i neke manje jezike). Također, postojali su neindoeuropski etruščanski (sjever Italije, područje današnje Toskane i djelomično Emilije), retski - srodan etrurskom (prostor Recije i današnjih retoromanskih govora), venetski (područje Veneta), a od preostalih indoeuropskih jezika valja spomenuti ligurski – srodan keltskim govorima (prostor današnje Ligurije), mesapijski – srodan ilirskom (jugoistočna Italija, područje današnje Puglie), lepontijski te srodni mu keltski jezici (sjeverna Italija – padska nizina). (Tekavčić 1970:70 - Matasović 1997: 33)

Sam Rim nastao je sinecizmom stanovnika Lacija i sabinskog teritorija. U političkom smislu razni narodi iz Lacija formirali su saveze koji su se temeljili na jednakosti, izuzev perioda etruščanske dominacije - do četvrtog stoljeća, kada se Rim nametnuo ostalim gradovima da bi ih 338. prije n. e. sveo na status pokorenih saveznika. Upravo je ta politička nadmoć Rima dovela do postupnog izumiranja ostalih dijalekata Lacija te njihovim ustupanjem pred latinskim dijalektom Rima. No, da je latinski bio tek jedan od dijalekata vidljivo je iz najstarijih pronađenih natpisa. (Palmer 1988: 59)

Tako je u mjestu Falerii (danas *Città Castellana*) pronađen natpis na faliskičkom dijalektu koji glasi: *foied vino pipafo cra carefo*, što na latinskom glasi: *hodie vinum bibam, cras carebo*. U tom se primjeru vidi fonološka posebnost koja je razdijelila Rim od srodnog mu faliskičkog – naime, u latinskom se javila promjena aspiriranog intervokalnog *bh* u *b*, što ga je odijelilo od rustičnih okolnih i italskih idioma općenito. Paralelni razvitak dogodio se aspiriranom *dh* – tako latinsko *d* korespondira faliskičkom *f* (ukoliko se faliskičko *efiles* može poistovjetiti s latinskim *aediles*). Ostale fonološke točke razilaženja s faliskičkim razvitak su diftonga (npr. *ai – e*: *praetor – pretod*), te gubitak finalnih konsonanata: *cra(s), sta(t), mate(r)*. (ibid.)

[5] Matasović kaže da točno vrijeme indoeuropeizacije italskog poluotoka nije zasigurno rješeno. Jedino se zna da je glavni put kojim su se kretali novodoseljeni indoeuropski narodi bio preko sjeveroistoka Italije i nizine rijeke Po prema jugu. Trgovački putovi Jadranom zasigurno su bili otvoreni. U svakom slučaju, govornici indoeuropskih jezika dolazili su u valovima, koje je ponekad moguće sa sigurnosšću arheološki datirati i identificirati. (Matasović 1997: 33)

Što se tiče morfologije faliskičkog jezika, može se istaknuti dativ na *–oi* (npr. *zexoi*), završetak trećeg lica singulara na *–d* (*doviad=det*), futur na *–f*, (*carefo, pipafo*), redupliciran perfekt (*fifiked*) = *finxit*. Također, pretpostavlja se da je genitiv druge deklinacije bio na *–osio* (*kaisiosio*), no taj je primjer bio doveden u pitanje, tim više što je bilo pronađeno dosta uobičajenih genitiva na *-i*. (Palmer 1988:60)

Jedna također izrazito zanimljiva točka u fonologiji odnos je *f:h*, t.j. izmjena *f* i *h* na početku riječi. Npr. *hileo* vs *filea*, *haba* – latinski *faba*, no latinski *hodie* naspram faliskički *fodie*. Ovaj fenomen pronalazi se i u sabinskom i etruščanskom, te također u prenestinskom latinskom gdje su pronađeni i drugi utjecaju etruščanskog. (Palmer 1988:60)

Iz Preneste dolazi i najstariji pronađeni tekst na latinskom jeziku – tzv. *Fibula praenestina* iz šestog stoljeća prije n. e. na kojoj je urezano grčkim znakovima *Manios:me:phephaked:numasioi=Manios me fecit Numerio*. Ovdje se ponovno opaža dativ na *–oi,* (možda stariji dativ na *–oi* tematskih osnova), redupliciran perfekt *fefaced* – sličan redupliciran perfekt javlja se i u oskičkim oblicima *fefacust*, *fefakid*, što se može objasniti geografskim položajem na lingivističkoj granici između latinskog i oskičkog. Također, nema rotacizma intervokalnog –s, koje će se javiti u četvrtom stoljeću prije n. e. (ibid.)

Što se tiče latinskog iz samog Rima, postoje još par primjeraka drevnih natpisa. Osim teksta poznatog kao *Fibula Praenestina*, postoji još tzv. *Lapis Niger*, pronađen na okrnjenom kamenu 1899. godine ispod crnog kamena kojim se obično označavala Romulova grobnica. Na tom kamenu bustrafedonom je urezan tekst iz petog stoljeća prije n. e. koji se različito tumačio – kao pravila koja se tiču privilegija *rex sacrorum*, kao zakon Tarkvinija Priska sastavljen u saturnijskom metru, kao zakon Tarkvinija Oholog o ratnom plijenu itd. Postoji međutim slaganje po pitanju pronađenih riječi – *quoi=qui*, *sacros=sacer*, *recei=regi*, *iouxmenta=iumenta*, *iovestod=iusto*; ostatak teksta je teško razumljiv. (Palmer 1988:62)

Ništa više razumljiv natpis je na vazi koji se sastoji od tri dijela (tzv. *Duenusov natpis iz* sedmog/šestog stoljeća), koji je bio pronađen 1880. u dolini između Viminala i Kvirinala. Radi se o natpisu urezanom u posudu za piće, u 125 slova bez razmaka među riječima. U prvom redu mogu se razabrati riječi *deivos, quoi, med, mitat, cosmis, virco, siet,* magijskog karaktera no smisao nam izmiče[6]. U trećem redu natpis glasi *duenos me feced*, što očito stoji za *Bonus me fecit*, a vidljivo je da konsonantska grupa *du* još nije prešla u *b*, što će se dogoditi oko 400. godine prije n. e[7]. Osim tih natpisa postoji još *Lapis Satricanus*, iz šestog stoljeća prije n. e.,

[6] Moguća rekonstrukcija je *Iovesat deivos qoi med mitat* – „Zaklinje bogove onaj koji me prodaje“. Glagola *mitare* nema u klasičnom latinskom, ova rekonstrukcija načinjena je prema Pisaniju. (Matasović 1997: 40)
[7] Slična situacija je s imenicama tipa *duellum* – kasnije *bellum*.

pronađen u mjestu Satricum sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća. Taj je natpis bitan zbog genitiva na *–osio* (*Valesiosio,* klasično latinski *Valerii*), koji je općeindoeuropski, pa se može usporediti s onim u sanskrtu na *–asya*, te u grčkom *–οιο* (Matasović 1997: 32). Također bitan je natpis iz Lavinija, zbog potvrde starolatinskih dativa jednine i množine – *Castorei Podlouqueique qurois* („Kastoru i Poluksu, Dioskurima"). Treba spomenuti i teško čitljiv natpis iz Tivolija. Tekstovi su toliko teško razumljivi da se čini da se latinski unutar dvjesto godina – između otprilike šestog i četvrtog stoljeća prije n. e. – toliko promijenio da te starije tekstove ni sami Rimljani, kako kaže Polibije (*Historiae*: 3. 22.3), nisu razumijevali. Tako npr. pjesma poznata kao *Carmen Arvale*, u obliku u kojem je zabilježen 218. n. e. vrlo je nerazumljiva. To je stoga što je prenašana s generacije u generaciju iz vrlo ranog perioda, prije četvrtog stoljeća kad je proveden rotacizam intervokalnog *s*, na što ukazuje izostanak rotacizma u stihu „*Enos Lases iuvate*". Značenje se u međuvremenu izgubilo, no zna se da je pjesma bila ritualnog karaktera i da se pjevala na ceremoniji posvećenja granice, odnosno *limena* rimske zemlje (*ager Romanus*). U ovu skupinu pripada i *Carmen Saliare*, također kultna pjesma, bitna zbog starolatinskog nastavka za treće lice množine *tremonti* (kasnije apokopom[8] krajnje *i* ispada pa nastaje klasično-latinski *tremunt*), te *Zakon dvanaest ploča* (*Leges XII tabularum*). Izvorni tekst sastavljen je u četvrtom stoljeću prije n. e., no kasnije biva moderniziran u jezičnom smislu. (Palmer 1988:63-Matasović 1997: 99)

Nešto mlađi su natpisi na grobnicama Scipiona – važne rimske obitelji iz trećeg stoljeća prije n.e., te *Senatus Consultum de Bacchanalibus* – odnosno u brončanu ploču uklesana odluka senata iz 186. prije n. e. o tzv. Bakanalijama s mnogim arhaičnim karakteristikama. (ibid.)

Te rane faze latinskog jezika bitne su za vulgarni latinitet budući da mnoge fonetske, morfološke, sintaktičke i leksičke osobine koje prvi put vidimo u arhajskom i pretklasičnom latinskom svoj put pronalaze i do vulgarnog latinskog, a kasnije i do romanskih jezika. Tako npr. sinkopa intertonike vidljiva je već na arhajskim natpisima (*dedrot* za *dederunt* – npr. *iunone re. matrona pisaurese dono dedrot* iz Pisaura, CIL I, 177), a i u samom jeziku – *pono* – od **posino -*posno; pergo* od **per-rego*, *examen* – od **exagimen; sestertius* od **semistertius*. Također, otpadanje finalnih vokala kao *–s, -m, -t* (*donu da Diane*, CIL 12, 376); osim toga perfirastične perfektne konstrukcije vidljive su već kod Zakonika dvanaest ploča (*qui enim vinctum habebit - Leges XII tabularum:* 3, 4), kod Plauta (*dictum habeo*, *nequiquam abdidi,*

[8] Apokopa je ispadanje završnog sloga u imenicama ukoliko imaju više od dva sloga. Npr. *animali – animal*. (Matasović 1997: 152)

abscondidi, abstrusam habebam i mnogo drugih primjera[9], kod Katona (*cibum tibi et familiae curet uti coctum habeat - De agricultura*: 14, 2), kod Varona (*Flamines, quod in Latio capite velato erant semper ac caput cinctum habebant filo – De lingua latina*, 5, 84). Nadalje, posebno su važne Plautove i Terencijeve komedije iz drugog stoljeća prije n. e. kao izvor podataka o pučkom govoru tog vremena, posebno stoga što će se mnoge osobine posebno Plautova govora kasnije javiti u vulgarnom latinitetu i romanskim jezicima. (Matasović 1997: 41-42)

Plautov jezik npr. pun je deminutiva koji će biti vrlo zastupljeni i u vulgarnom latinitetu kao ishodište novih, romanskih riječi: npr. *vetulus* (francuski *vieux*, talijanski *vecchio*, rumunjski *vechi* itd.), *auricula* (rumunjski *orechi*, talijanski *orecchio* itd.). Kod Plauta su česti i ekspresivniji glagoli kao i u vulgarnom latinitetu, npr. *Paucula etiam sciscitare prius volo* („Malčice bih se prvo htio raspitati“ - *Mercator*, 385) (Adams 2013: 619 - Matasović 1997: 42)

Također, već kod Plauta javlja se upotreba izrične rečenice s *quod* iza verba *dicendi* i *sentiendi* umjesto konstrukcije akuzativa s infinitivom: *scio iam filius quod amet meus istanc meretricem.*(*Asinaria*, 52-53) (Herman 1999: 88)

1.2. Oskički i umbrijski dijalekti

Oskički i umbrijski jezici jedni su od glavnih supstratskih jezika na italskom poluotoku (oskički na jugoistoku, a umbrijski sjeverno od Rima), unutar sabelijske grupe italskih jezika. (Kapović 2017: 4)

Osim oskičkog i umbrijskog, postoje jezični spomenici dijalekata manjih plemena, koje neki autori stavljaju pod zajednički „sabelijski“ nazivnik. U tu grupu pripadaju pelignijski, marucinski, vestinski, ekvijski i oni svi pokazuju veliku sličnost s oskičkim. Volščanski, koji je posvjedočen samo na kratkom zapisu iz antičkog grada *Velitrae,* čini se da je bio na pola puta između oskičkog i umbrijskog[10]. (Palmer 1954: 5-6)

Među natpisima drevne Italije postoje i natpisi na drevnom jeziku Kampanije, Samnija, Apulije, Lukanije i Brutija. Natpisi pokrivaju kojih pet stoljeća – od prvih natpisa na kovanom novcu do grafita na pompejanskim zidinama napisanih nakon prvog potresa 63. n. e. Pisani su na različitim alfabetima – većina na tzv. oskičkom alfabetu, što je ustvari grčki halkidski alfabet preuzet od Etruščana i potom prerađen od Oska. No, najvažniji natpis na oskičkom[11] tzv.

[9] Kod Plauta zabilježeno je više od pedeset slučajeva takvih konstrukcija – *habeo* + particip perfekta, konstrukcije koja će pravi zamah uzeti prilikom nastanka analitičkog perfekta u romanskim jezicima. (Adams 2013: 638 – 640)
[10] Matasović smješta i marsijski između oskičkih i umbrijskih dijalekata. (Matasović 1997: 24)
[11] Osim tog natpisa drugi važan spomenika na oskičkom je tzv. *Cippus Abellanus*. (Matasović 1997: 24)

Tabula Bantina[12] iz Bantije napisana je latinskim alfabetom, dok su natpisi na jugu obično pisani grčkim alfabetom. Oskički je bio glavni jezik središnjeg dijela Italije dok ga nije istisnuo latinski, a sudeći prema pompejanskim natpisima, bio je živ još u prvom stoljeću n. e. (Matasović 1997: 24) Koristio se u službenim dokumentima do tzv. Savezničkog rata 90. - 89. prije n. e. Budući da natpisi pokazuju malo dijalektalnih varijacija unatoč širokom prostoru na kojem se oskički govorio, može se zaključiti da su natpisi bili pisani na svojevrsnoj standardiziranoj službenoj inačici oskičkog. (Palmer 1954: 5-6)

Umbrijski je bio vrlo srodan oskičkom, no jedini sačuvani opsežniji dokument su tzv. *Tabulae Iguvinae*[13] religijskog karaktera, pisane djelomično na latinskom, a djelomično na oskičkom alfabetu. Datiraju od otprilike 400. prije n. e. do 90. prije n. e., a osim tog dokumenta, umbrijski je slabo posvjedočen na drugim natpisima. Ipak, postoje indicije da se umbrijski nekoć govorio na širokom području uz zapadnu talijansku obalu. (ibid)

Uz oskički, umbrijski i ostale jezike koji su bili spomenuti, postoji i sabinski, sa susjednog brda, čiji je narod (i jezik) sudjelovao u formaciji Rima (kako je vidljivo iz poznatih legendi o otmici Sabinjanki), a također je sudjelovao i u leksičkom utjecaju na Rim. Sabinski je bio vrlo sličan latinskom, a neke razlike tretman su intervokalnog *–s*, koje u sabinskom nije povrgnuto rotacizmu.[14] Zbog toga javljale su se neke pretpostavke da su riječi npr. *Caesar* i *casus* sabinskog porijekla. Osim toga, drugačiji je tretman diftonga – tako u latinskom diftonzi *ou, au, ai* rezultiraju s *u, au, ae*, u sabinskom rezultat je *o, o, e*. Sabinske su riječi *robus, robigo, lotus* (naspram latinskom *lautus*). (Palmer 1954: 38)

Usporedimo li latinski s npr. oskičkim ili umbrijskim, gledano statistički to su poprilično međusobno nerazumljivi jezici, budući da se otprilike 60-70% leksika ne podudara. Također, postoje divergencije u fonologiji i morfologiji, od kojih po pitanju fonologije možemo izdvojiti da se labiovelarni konsonanti tretiraju drugačije. Tako latinskom *quis* i *vivus* oskički korespondira s *pis* i *bivus*. Aspirirani konsonanti *bh, dh* u latinskom rezultiraju kao *b, d* dok u italskim dijalektima rezultiraju kao *f*. Tako latinsko *tibi,* odgovara umbrijskom *tifi*, a *in media* oskičkom *mefiai*. Latinsko *kt* i *pt* odgovaraju oskičko-umbrijskom *ht* i *ft* - latinsko *Octavius*, *scriptae* odgovaraju oskičkom *Uhtavius, scriftas*. Sinkopa kratkih vokala u središnjim

[12] Bantijska ploča - brončana ploča na oskičkom jeziku iz drugog stoljeća prije n. e. pronađena 1793. godine sadržavala je municipijske zakone grada Bantije. (Baldi 2002: 130)

[13] Otkrivena 1444. kod Gubija (drevni *Iguvium*) u Umbriji, sastoji se od devet ploča (dvije su u međuvremenu izgubljene) koje predstavljaju opis magijsko-religijskog rituala (Matasović 1997: 24), sličnih rimskim *Fratres Arvales*. (Palmer 1970: 6)

[14] U četvrtom stoljeću prije n. e. javlja se rotacizam u latinskom, odnosno prijelaz intervokalnog *s* u *r*. Na arhajskim latinskim natpisima rotacizma još nema - kako je vidljivo u tzv. *Fibula Praenestina*: *Numasioi*, za klasično latinski *Numerio*.

slogovima temeljitija je nego u latinskom –latinskom *agito, hortus* korespondira oskičko *actud, hurz*. Finalno *a* u italskim jezicima prelazi u *u* – latinsko *via, atra* – oskičko *viu*, umbrijsko *atru*. (Palmer 1954: 7)

Po pitanju morfologije, oskički i umbrijski imaju originalni nominativ plurala na *-as, os*, (koje je latinski zamijenio nastavcima plurala *ai*, kasnije *ae*, te *oi*, kasnije *i*) što će se pokazati bitnim za kasnije odjeke u vulgarnom latinskom (u svezi s brkanjem nominativa i akuzativa, te javljanja nominativa na *–as*). U konsonantskim osnovama oskički čuva originalno *–es;* u *–o* i konsonantskim osnovama latinski ima nastavke *–i, -is*, a oskički ima *ei, eis*. Futur na *–bo* u oskičko-umbrijskom ne postoji, nego futur formiraju iz starog konjunktiva: latinski *iurabit* – oskički *deivast*; latinski *feret* – oskičko *ferest*. U italskim jezicima infinitiv prezenta aktivnog završava na *–om*; latinski *esse* – u oskičkom postoji analogno *ezom*, a u umbrijskom *erom*.

1.3. Utjecaj italskog supstrata na vulgarni latinski i romanske jezike, pojave sabinizama

Oskički i umbrijski supstrat od početka je utjecao na latinski leksik.[15] Tako postoje brojni aloglotski leksički elementi, a prepoznajemo ih po intervokalnom *f* umjesto latinskog *b*: *bufulcus, sifilare* (umjesto *bubulcus*, *sibilare*); postoje slični refleksi oskičkih riječi u južnoj Italiji: *octufri, glifa*, umjesto *october, gleba*. (Tekavčić 1970: 71)

Također, valja spomenuti oskički utjecaj na razvoj vokalizma u vulgarnom latinskom. Apertura, (stupanj otvora) odnosno kvaliteta, postala je redundantna – t. j., kratki vokali bili su redundantno otvoreni, a dugi redundantno zatvoreni. Prema nekim autorima, takva redundantna opozicija ima se pripisati upravo utjecaju oskičkog i umbrijskog substrata. Naime, kad bi Oski i Umbri naučili latinski, zamijenili bi opozicije vokalske kvantitete tzv. opozicijom vokalske kvalitete, budući da su njima opozicije vokalske kvantitete bile strane[16]. (Tekavčić 1970: 154-155)

Osim toga, stapanje kratkog *i* i dugog *e* dogodilo se također prvo u oskičkom – taj jezik ima i posebni glas za fonem koji bi tako nastao. No naprotiv, na velarnoj strani paralelni razvoj nije nastupio. Tako je latinski od oskičkog mogao preuzeti stapanje kratkog *i* i dugog *e*, no sam je kasnije morao provesti simetrično stapanje kratko *u* i dugo *o*. Time se može objasniti zašto

[15] I Matasović se slaže o utjecaju oskičkog na latinski i time kasnije na romanske jezike. (Matasović 1997: 24)
[16] Tako misle Lausberg, Bonfante i Weinrich. (Tekavčić 1970: 154-155)

drugo stapanje kasni za prvim, te zašto je prvo stapanje manje raširenо od drugog. (Tekavčić 1970: 157)

Neki autori smatraju da tendencije vidljive prvo u oskičkom, potom u latinskom i kasnijim romanskim jezicima predstavljaju jednostavno prirodan fonetski razvoj koji je oskički anticipirao nešto prije i pritom utjecao i na latinski vokalski sustav. Tako oskički iz drugog stoljeća prije n. e. već anticipira prije navedeno stapanje vokala (dugo *e* i kratko *i*, te dugo *o* i kratko *u*), te se kreće u pravcu mijenjanja kratkog *e* u kratko *i* u hijatu. Umbrijski je u to vrijeme već proveo monoftongizaciju *ai* u *e*, te *au* u *o*. Oskički je također anticipirao nadaleko proširenu anaptiksu[17] vulgarnog latinskog i u oskičkom je ona raširenija nego u latinskom, što je vidljivo i na pompejanskim natpisima; također i u oskičkom i u umbrijskom učestalo se javlja sinkopa[18]. Oskički dijalekt iz Bantije proveo je osim toga palatalizaciju *t, d* ispred *i, e* što je rezultiralo u konsonantima *s* i *z*. Umbrijski je također palatalizirao *k* ispred *i, e*, pa bi se moglo reći da međusobno srodni dijalekti ne samo da se paralelno razvijaju, već ponekad i utječu jedan na drugog. (Sturtevant 1925: 25)

Vezano za monoftongizaciju u umbrijskom, već je spominje Varon u *De lingua latina* i navodi da se monoftongizacija javlja u pojedinim dijalektima. Kasnije, potvrde za monoftongizaciju pronalazimo i na bivšem oskičkom području – u Pompejima, gdje se na pompejanskim natpisima vidi kriva grafija *e* za *ae*, koja protokom vremena biva sve češća. Istovremeno se piše i *ae* za *e* (*saedet* umjesto *sedet*, *timaeo* umjesto *timeo*, *aet* umjesto *et* i slično). Neki lingvisti povezuju upravo monoftongizaciju diftonga *ae* s razvojem cijelog fonetskog sustava vulgarnog latinskog.[19] U daljnjem razvoju vokalnog sustava vokal koji nastaje monoftongizacijom diftonga *ae* slijedi razvitak otvorenog *e*, dok vokal koji nastaje monoftongizacijom diftonga *oe* slijedi razvoj zatvorenog *e*. Naime, latinski kvantitativni sustav poznaje samo kratke i otvorene, odnosno duge i zatvorene vokale, a vokal koji nastaje monoftongizacijom diftonga *ae* stvara fonem koji je istovremeno dug i otvoren, što narušava latinski vokalni sustav i izaziva slom latinskog kvantiteta. Neki pak autori s time se ne slažu, no može se sa relativnom sigurnošću reći da je monoftongizacija diftonga bila jedan od faktora koji su izazvali nestanak latinske kvantitete.[20] (Tekavčić 1970: 117)

[17] Anaptiksa je pojava koja obično slijedi iza sinkope, a znači umetanje samoglasnika kako bi se izbjegle nedopuštene konsonantske skupine: **sepelitos* („pokopan“) - *seplitos – sepltos*; s anaptiksom *sepultus*.
[18] Sinkopa ili Exonov zakon označava pravilno ispadanje samoglasnika, a djeluje na riječi od četiri sloga. U takvim riječima ispada drugi vokal: **deksiteros – deksteros – dexter*.
[19] L.Novifit, A.Haudricourt i A.Juilland, H.Lausberg, E.Alarcos Llorach, H.Lildtk. (Tekavčić 1970: 117)
[20] H. W. Heinrich smatra da je uzrok previše malen za tako dalekosežnu posljedicu. (Tekavčić 1970: 117)

Osim toga, asimilacija *nd* u *nn*, *mb* u *mm* u najvećem dijelu srednje i južne Italije te u sjeveroistočnoj Španjolskoj također se pripisuju utjecaju oskičkog supstrata.[21] Naime, poznati su primjeri u kojima latinskom *nd* odgovara oskičko *nn*: latinski *sacrandae* – oskički *sacrannae*; latinski *operandam* – oskički *upsannan.* Zanimljivo je da se ista pojava nalazi i u katalonskom, susjednim španjolskim govorima i u gaskonjskom. Neki autori (Meier, Menendez-Pidal) pripisuju to utjecaju kolonizacije sjeveroistočne Španjolske iz južne Italije, prije svega oskičkih govornika[22]. Tako navode i primjer ime grada Huesca[23], od latinskog *Osca*.[24],[25] Također, velik broj osobnih imena u Španjolskoj potječe iz južne Italije. (Tekavčić 1970: 74)

Postoje i sabinizmi na dijalektalnoj razini što je vidljivo u labijalnoj realizaciji IE labiovelara *kw* u nekim riječima – npr. *lupus* umjesto *lucus*, *popina* uz *coquina*; Varon također spominje da Sabinjani imaju *fircus, fasena*, a Latini *hircus, harena*; nadalje da je u ruralnom Laciju *edus*, dok je u gradu *haedus*. (Varon: *De lingua latina*, V, 66) PIE *gw u latinskom ima odraz *v*, tako da u *bos* (**gwous*) i *botulus* možemo prepoznati dijalektalne riječi (u latinskom bismo očekivali *vos* i *votulus*). Varon također spominje vezu između oskičkog i sabinskog te spominje niz riječi koje su, prema njemu, bile sabinske posuđenice u latinskom. (Adams 2007, 172 - Palmer 1954: 36-37)

I drugi pisci spominju sabinske riječi u latinskom: *curis = hasta* (Ovidije: *Fasti* 2, 477, *dirus = malus* (Servije, *auct*. o Eneidi: 3, 235)*, cascus = vetus* (Varon *De lingua Latina*: 7, 28); također imenice koje pokazuju središnje *–f*, naspram tipično latinskom *-b*: *bufo, bufa, forfex, inferus, rufus, scrofa, vafer, nefrundines* itd. Njihovo dijalektalno obiježje potvrđuje činjenica da preživljavaju samo u nekim dijalektima južne Italije (talijanski *bifolco* pokazuje odraz dijalektalnog oskičkog *bufulcus* naspram klasičnog *bubulcus*). Također, PIE odraz od **kw* u latinskom je *qu*, a u italskom *p*, tako da se npr. javlja dijalektalno *popina* uz latinsko *coquina*. Ne valja zaboraviti ni sabinsko osobno ime *Nero, Nerio*. (Palmer 1954: 37)

[21] Južno od linije Grosseto – Perugia – Ancona, osim južne Puglie (Salento), južne Kalabrije te sjeveroistočnog dijela Sicilije. (Tekavčić 1970: 74)
[22] Protivnici te ideje ističu da u gaskonjskom, koji pokazuje istu pojavu, nije moglo biti oskičkog utjecaja. (Tekavčić 1970: 74)
[23] Grad je osnovao prokonzul Kvint Sertorije (*Q. Sertorius*), rodom iz oskičko-sabelijske Nursije, današnje Norcie. (Tekavčić 1970: 74)
[24] Protivnici te ideje ističu da je autohtono ime iberskog grada bilo *Olscan* ili *Bolscan*, no to ipak ne isključuje mogućnost oskičke adaptacije već postojećeg imena. (Tekavčić 1970: 74)
[25] Niti J. N. Adams se ne slaže s tom idejom. (Adams 2007: 406-407)

Neke od tih riječi su *tebae* „visoki brežuljci“ u sabinskom kraju kraj Reata: *non longe a Reate miliarius cliuus cum appellatur tebae*[26]. Čini se da je termin možda bio povezan s opskurnim dijalektalnim oblikom *tifata*, kod Pompeja Festa – *tifata iliceta* „šumarci hrasta crnike“. Nadalje Varon spominje „*crepusculum*“ : *secundum hoc dicitur crepusculum a crepero: id uocabulum sumpserunt a Sabinis* kao riječ za zalaz u Ampiternu na sabinskom području, (Varon: *De lingua latina* 6, 5). On vuče etimologiju iz riječi *creperum* „mračan“, koji su preuzeli Latini, a Krepusci nose ime prema činjenici da su se rodili u zalaz sunca. [27] Ta pojava nije zabilježena nigdje drugdje. (Adams 2007: 165)

Na sabinskom teritoriju Varon spominje posudu za vino, koja se koristila koristila na sabinskim svetkovinama ili na sabinskim oltarima, isključivo vezanu za Sabinjane – *lepistu*[28]*: lepestae, quae etiam nunc in diebus sacris Sabinis uasa uinaria in mensa deorum sunt posita.*[29] Varon nudi grčku etimologiju (iz riječi *λέπας*) i kaže*: Ubi erat vinum in mensa positum, aut lepestam aut galeolam aut sinum dicebant; tria enim pro quibus nunc dicimus acratophoron* (*Varr. ap. Priscian*. 6.714) Riječ se također javlja u fragmentu Nevijeva „Bellum Punicum“: *ferunt pulcras creterras, aureas lepistas.* (*Fragmenta* 54) Nevije je bio iz okolice Kapue i moguće je da je unio regionalnu riječ u svoju epiku. (Adams 2007:165)

Također, karakteristično za sabinski kraj upotreba je *eloqui* i *reloqui.* Varon kaže: *hinc dicuntur eloqui ac reloqui in fanis Sabinis, e cella dei<qui>quid loquuntur.* (*De lingua latina* 6,57) *Eloqui* i *reloqui* ponekad su uzimani ne kao infinitivi, nego kao nominativi plurala pridjeva. OLD ima unesen *reloquus* kao pridjev – „odgovarajući“, ali ne i *eloquus*. U svakom slučaju, riječ je o regionalizmu religijskog karaktera koji je ograničen na sabinsko područje.

1.4. Spomen oskičkog u na natpisima i u književnim djelima

[26] *Nam lingua prisca et in Graecia Aeolis Boeoti sine afflatu uocant collis tebas, et in Sabinis, quo e Graecia uenerunt Pelasgi, etiam nunc ita dicunt, cuius uestigium in agro Sabino via salaria non longe a Reate miliarius cliuus cum appellatur tebae.* (*De re rustica*, I, 3)

[27] Secundum hoc dicitur crepusculum a crepero: id vocabulum sumpserunt a Sabinis, unde veniunt Crepusci nominati Amiterno, qui eo tempore erant nati, ut Lucii prima luce in Reatino; crepusculum significat dubium; ab eo res dictae dubiae creperae, quod crepusculum dies etiam nunc sit an iam nox multis dubium.. (*De lingua latina*, 6, 5)

[28] http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0063%3Aalphabetic+letter%3DL%3Aentry+group%3D2%3Aentry%3Dlepesta-cn

[29] *uas uinarium grandius sinum ab sinu . . .; item dicta<e>[f]lepestae, quae etiam nunc in diebus sacris Sabinis uasa uinaria in mensa deorum sunt posita.*

Oskički utjecaj vidljiv je na više razina – kako na epigrafskoj (u Pompejima), tako i u pisanim tekstovima (Atelanska farsa).

Na epigrafskim spomenicima u Pompejima oskički utjecaj vidljiv je budući da su Pompeji nastali u oskičkom okruženju. Dapače, prije latinskog, u Pompejima se govorio i oskički.[30] (Väänänen 1935: 382) Neke morfološke pojave to potvrđuju – upotreba *es*, *et* umjesto *is*, *it; io, ias, iat,* umjesto *eo, eas, eat;* redukcija *ct* u *t* (npr. *otavs*), *nd* u *nn*, završno *d* umjesto *t.* Posebno je očit oskički utjecaj na morfosintaksu: odudara od klasičnog latinskog te pokazuje sličnost s umbrijskim oblicima. Ono što je posebno zanimljivo (i što će biti spomenuto u par poglavlja) jest da taj fenomen oskičkog utjecaja nije bio primjetljiv samo u nekadašnjim oskičkim zonama, nego u cijelom carstvu.[31] (Väänänen 1935: 383)

Ne valja zaboraviti niti da se u vulgarnom latinskom kasnijeg carstva originalno dugo *e* i kratko *i* stopilo u zatvoreno *e* (nakon što je vokalski sustav izgubio kvalitetu i bio zamijenjen kvantitetom). Taj razvoj već se djelomično anticipirao u oskičkom u kojem su dugi vokali postali zatvoreniji, a kraći otvoreniji. Iako nema direktnog dokaza o uzročnoj vezi između vokalnog razvoja u oskičkom i latinskom, postoji mogućnost da je imao utjecaj na vokalni sustav vulgarnog latinskog – posebno u zadnjim slogovima glagolskih struktura. (Adams 2007: 67) Tako je oskičko *likitud* jednako latinskom *licetod* budući da drugo *i* u oskičkom predstavlja upravo dugo *e* u latinskom, a prvo kratko *i* podudara se u oba jezika. (ibid.)

Oskički element spominje i Varon – i to u kontekstu karakterizacije likova rustikalnim govorom iz tzv. *Fabulae Atellanae*[32], odnosno u atelanskim farsama[33]. Kasnije one dobivaju latinsko ruho[34], od kojih je sačuvano vrlo malo – uglavnom fragmenti vezani uz imena Pomponija i Novija. Postoje *personae oscae* i u latinskim verzijama, a Varon objašnjava njihovu leksičku ulogu. Spominje npr. lik starca *Pappus*, u kasnijim inačicama *Casnar*, što je

[30] Dok pompejanski natpisi pokazuju učestalu sinkopu vokala, oskički je pak imao više slučajeva anaptikse; također ti natpisi zadržavaju konsonantske grupe koje nastaju sinkopom, a bile bi zahvaćene anaptiksom u oskičkom. Također, promjena *au* u *o* uobičajena je u vulgarnom latinskom, no nepoznata u oskičkom koji je sačuvao diftonge mnogo bolje nego latinski. (Väänänen 1935: 383)

[31] Kako je već spomenuto, mogući utjecaj oskičko-umbrijskog supstrata vidljiv je i danas - asimilacija grupa /*nd*/ i /*mb*/ nalazi se u cijeloj srednjoj i južnoj Italiji, južno od linije Grosseto-Perugia-Ancona, osim južne Puglie, Salenta, južne Kalabrije i sjeveroistočnog dijela Sicilije. Takvo tumačenje temelji se na poznatim primjerima u kojima latinsko /*nd*/ odgovara oskičko-umbrijskom /*nn*/: /*sakrannas*/= lat. *sacrandae*; *upsannan*=lat. *operandam* itd. (Tekavčić 1970:73)

[32] Osim Atelane, postojalo je još još vrsta dramskih djela (npr. *palliata*) koje bi na pozornicu dovodile likove čiji govor je bio okarakteriziran kao nerimski. (Adams 2007: 154)

[33] Popularna farsa tradicionalno povezana s oskičkim gradom Atelom.

[34] Činjenica je da se nakon nekog vremena počinje izvoditi na latinskom, no da ipak zadržava neke dijalektalne, rustikalne elemente. Također, Varon spominje jedan regionalizam - kaže da su se u Atelani koristili izrazom „*pellicula*" u smislu „*scortum*": *in Atellanis licet animaduertere rusticos dicere se adduxisse pro scorto pelliculam.* (Varon: *De lingua latina*, 7, 84)

oskička riječ za „starca“, no ne može se ništa zaključiti o latinskom izvornih oskičkih govornika tog vremena. (Adams 2007: 154)

Varon spominje lingvističku praksu likova u atelani, tzv. „*rustici*“, za koje je karakteristična monoftongizacija diftonga *ae*:

in pluribus uerbis A ante E alii ponunt, alii non...ac rustici Pappum Mesium, non Maesium. (Varon: *De lingua latina,* 96)

Npr. javlja se kod lika Mezija (*Mesius*) u čijem se imenu već vidi provedena monoftongizacija, koja se karakterizira kao rustikalna. „*Maesius*“ je ustvari latinizirano oskičko ime „*Mais*“, koje je otprilike odgovaralo latinskom „*Maior*“. Vjerojatno je oskičko ime bilo namijenjeno likovima provincijskog porijekla u atelani, ime koje je u prvom slogu imalo regionalnu karakteristiku monoftongizacije.

Sljedeći paragraf referencira atelanu u smislu razlika između rustikalne i gradske upotrebe jezika:

fremere, gemere, clamare, crepare ab similitudine uocis sonitus dicta; . . . (68) uicina horum quiritare, iubilare. quiritare dicitur is qui Quiritum fidem clamans inplorat. Quirites a Curensibus; ab his cum Tatio rege in societatem uenerunt ciuitatis. Ut quiritare urbanorum, sic iubilare rusticorum: itaque hos imitans Aprissius ait: io Bucco! – quis me iubilat? – uicinus tuus antiquus. (Adams 2007: 155)

Fremere – „urlati“, *gemere* – „uzdisati“, *clamare* – „vikati“, *crepare* – „bučiti“; bliske njima su *quiritare* – „vriskati“, *iubilare* – „zvati“ (veselo). Kaže se da koristi *quiritare* „onaj koji zaziva zaštitu Kvirićana“ (*Quirites*)[35]. Prema Varonu, *quiritare* je riječ tipična za građane, a *iubilare* za seljake. I Fest se slaže: *iubilare - rustica uoce inclamare*. (Fest: *De significatione verborum*, IX)

U Aprisijevoj atelani Buko (*Bucco*) je bio jedan od karaktera, zajedno s Makom (*Maccus*), Dosenom (*Dossenus*), Papom (*Pappus*). Na poziv on u jednom fragmentu odgovara *io Bucco! – quis me iubilat? – uicinus tuus antiquus.* Izbor glagola predstavlja lingvističku karakterizaciju budući da je taj glagol bio karakterističan za ruralno stanovništvo. Kako je lik na taj način okarakteriziran kao Osk, može biti da su tzv. *rustici* iz atelane doista bili Oski. *Iubilare* se za razliku od *quiritare* ne pojavljuje u književnosti, osim u posebnim kontekstima. (Adams 2007: 155) Silije Italik ga koristi u smislu „ruralnog pjevanja“ – *et laetus scopulis audiuit iubila Cyclops* (*Punica*, XIV, 475), a kod Kalpurnija u *Eklogama* veže se uz pridjev

[35] Bili su nazvani prema *Curenses* – „ljudi iz Cura“ jer su došli iz tog mjesta s Titom Tacijem da prime udio u rimskoj državi.

„*montana*“ – *nec montana sacros distinguunt iubila versus*. (Kalpurnije, *Ekloge*, 1.30) (Karakasis 2016: 55)

Fronton također spominje *iubilum* u značenju povika lovca ili sakupljača grožđa (Fronton: *Epistolae* 61, 22) koji onemogućava njegove pokušaje pisanja: *uenatoris plane aut uindemiatoris studiolum qui iubilis suis cubiculum meum perstrepunt*; te u smislu vikanja usred berbe grožđa: *uuis metendis operam dedimus et consudauimus et iubilauimus* (Fronton *Epistolae*, 62, 17). Augustin kaže da poskakuju dok rade u polju: *maxime iubilant qui aliquid in agris operantur* (Augustin: *In psalmos enarratio*, 98). U kršćanskim tekstovima *iubilare* je postalo uobičajeno za „uzvikivati od veselja“ jer glagol je bio kontaminiran riječju hebrejskog porijekla „*iubeleus*“. (Adams 2007: 157)

1.5. Analogije i mogući utjecaj sabelijskog supstrata na rumunjski jezik

Među nekim lingvistima postoji ideja o vezi između sabelijskih jezika (oskičkog i umbrijskog) i rumunjskog.[36] Ta teorija posljedica je činjenice da je nastanak rumunjskog vrlo slabo poznat, te da postoje pojave u rumunjskom koje je teško objasniti. Bilo je više valova naseljavanja Dacije, od strane više naroda čije porijeklo je teško ustanoviti, no postoji vrlo velika šansa da su dolazili i bilingvualni govornici sabelijskih jezika, te da je to kasnije utjecalo na rumunjski vokalski sustav. Drugo objašnjenje jest da se tračko-dački supstrat podudarao u nekim segmentima s italskim supstratom. (Massey 2008: 11)

Jedna od mogućih analogija je prijelaz konsonantske grupe *kw* u *p*, što je dokumentirano i u oskičkom, npr. rumunjski *aqua – apă*[37], *quattuor - patru*, *equa – iapă*[38], oskički *quis – pis*, *quinque – pompe*. Također, postoji prijelaz konsonantske grupe *kt* u *pt*, a u oskičkom i umbrijskom prijelaz *kt* u *ht*: rumunjski *octo – opt*, *factum – fapt*; *Octavius* – oskički *Uhtavis*, *recte* - umbrijski *rehte*. Također, prijelaz *pt* u *ft: scriptae* – oskički *scriftas*.

1.6. *Gorgia Toscana* odnosno utjecaj etruščanskog supstrata

[36] O toj ili sličnoj mogućnosti pisali su Hașdeu, Pușcariu, Densușianu i drugi. (Massey 2008: 11)

[37] Sličan vokalski razvoj pokazuje sardski, samo uz nadodano ozvučenje okluziva: *aqua* – sardski *aba*.
[38] Sardski *eba*.

Etruščanski jezik koji se govorio u današnjoj pokrajini Toskani i dijelom Emiliji Romagni također je vrlo bitan kao jedan od jezika suspstrata. Dovoljno je sjetiti se koliki je utjecaj etruščanski imao na latinski leksik.[39] No, utjecaj etruščanskog supstrata zabilježen je i u morfologiji latinskih imenica - na nekim natpisima u etruščanskom području imena u nominativu imaju (etruščanski) nastavak *–i, -ie ili –e* što korespondira latinskim/italskim vokalskim nastavcima za imenice na *–ius, -us* (npr. *Arri* ili *Tite*). Moguće je da su ti nastavci bili takvi u etruščanskom pa su latinska imena bila na taj način izvedena zbog sličnosti između već postojećih etruščanskih i latinskih formi. Druga mogućnost jest da su bili preuzeti iz latinskog vokativa jer je ime načešće stajalo u vokativu, pa je dolazilo do kontaminacije među padežima. Slična paralela postoji u punskom, gdje bi Kartažani preuzimajući latinska imena redovito ih zapisivali u vokativu (za nominativ). Bez obzira na moguć uzrok, u svakom slučaju riječ je o regionalnoj posebnosti koja je nastala u vrijeme kontakata između jezika kad je latinski postao dominantan. (Adams 2007: 98)

Utjecaj etruščanskog supstrata seže do danas na području današnje provincije Toskane – riječ je fenomenu zvanom „gorgia toscana“. Vidljiv je u aspiraciji koja se sastoji u izgovoru fonema */k/, /p/, /t/* kao */kh/, /ph/, /th/* i to u intervokalnom položaju, bilo unutar jedne riječi, bilo na spoju dvije riječi, osim slučajeva udvostručavanja, poznatih pod nazivom *raddoppiamento*. S fonematskog stajališta radi se o varijaciji, jer su aspirirani, odnosno aspirantni glasovi, pozicijski uvjetovane varijante i u sustavu postoje samo kao takvi, a nemaju status fonema. Varijacija u Romaniji česta je pojava, ali upada u oči da se tzv. „slaba“, t.j. intervokalna varijanta nigdje ne realizira aspiracijom nego upravo u Toskani koja odgovara antičkoj Etruriji. Poznato je, naime, koliko su aspirirani glasovi karakteristični upravo za etruščanski jezik, stoga je toskanska aspiracija bila dovedena u vezu s etrurskim supstratom i protumačena kao njegov utjecaj. (Tekavčić 1970:72-73)

[39] Neke od riječi etruščanskog porijekla u latinskom leksiku su: *servus* („rob“); *histrio* („glumac“); *spurius* („kopile“); *lanista* („zapovjednik gladijatora); *persona* („glumačka maska“). (Matasović 1997: 34)

2. Vulgarni latinitet i nastanak romanskih jezika

2.1. Definicija vulgarnog latiniteta

Na vulgarni latinski isprva se gledalo sa stanovišta klasičnog latinskog kao na nešto iskvareno, degradirano i bezvrijedno što je zamijenilo pravilni klasični latinski.[40] Takva konstatacija podrazumijevala je i kronološki slijed: prvo ispravni klasični latinski, potom njegova iskvarena inačica – vulgarni latinitet. To također uključuje dvije binarne alernative – stariji/noviji latinski, pravilni/iskvareni latinski. Vulgarni latinski, naime, smatrao se jednim jedinstenim homogenim jezikom, odvojenim i suprotstavljenim klasičnom latinskom kakvog ga poznajemo u literaturi. Takvo promatranje vulgarnog latiniteta napušteno je te ih se danas smatra dvama aspektima istog jezika. (Tekavčić 1970: 3-4)

Postoje više definicija i poimanja vulgarnog latiniteta – od toga da je to jezik svjetine, odnosno najnižih slojeva („sermo vulgaris“)[41], drugi pak smatraju da je to pučki jezik u najširem smislu (*sermo plebeius, cottidianus, usualis, vulgaris, rusticus, inconditus, proletarius*).[42] Treća definicija povezuje vulgarni latnitet sa srednjim slojevima, udaljenim kako od rafiniranog govora viših slojeva, tako i od kolokvijalnog govora najnižih gradskih četvrti.[43]

Sve te definicije imaju slabu točku u tome što previše sužavaju termin proučavanja, jer kao da se i dalje pojam vulgarnog latiniteta uspoređuje i mjeri s klasičnim latinskim iz položaja klasičnog latinskog, odnosno sužava na nešto što nije klasični latinski. Shvaćen u najširem smislu, vulgarni latinitet obuhvaća sve one pojave i manifestacije latinskog jezika koje se ne uklapaju ili se samo djelomično uklapaju u najuže norme klasičnog latinskog jezika, prema normama koje su odredili latinski gramatičari i uzorima koje su postavili najbolji latinski pisci. T.j. vulgarni latinitet jest:

„Ukupnost pojava, diferenciranih geografski, socijalno i vremenski, koje odražavaju govorni jezik cijeloga Rimskoga Carstva u svim njegovim varijantama, koje time u velikom dijelu odstupaju od klasičnoga jezika kakav nam je poznat iz književnih djela, a koje djelomično predstavljaju temelj i ishodište kasnijega razvoja romanskih jezika.“ (Tekavčić, 1970: 8).

[40] Citat iz djela *Verona Illustrata* S. Maffeija pokazuje takav stav prema vulgarnom latinskom: „la trasformazione della lingua Latina nella volgare … provenne dall'abbandonar del tutto nel raveliare la Latina nobile, grammaticale e corretta, e dal porre in uso generalmente la plebea scorretta, e mal pronunziata." (Tekavčić, 1970: 8)
[41] Za takvu definiciju zauzimaju se Reichenkron, Seelmann, Heilbronn, Niedermann i da Silva. (Tekavčić 1970: 4)
[42] Za takvu definiciju zalaže se Wolfflin. (Tekavčić 1970: 4)
[43] Tako smatraju Mohrmann i Grandgent. (Tekavčić 1970: 5)

Iz te definicije proizlazi da se vulgarni latinitet nikako ne može staviti pod nazivnik homogenog cjelovitog i jedinstvenog jezika suprotstavljenog klasičnom latinskom, odnosno da su vulgarni i klasični latinski komplementarni i koegzistentni. Mnogostrukost različitih pojava latinskog polarizira se oko dva ekstrema – pisanog, klasičnog latinskog s jedne i govornog latinskog s druge strane. No, Ciceronovi govori koegzistiraju s njegovim pismima Atiku, a Petronijeva *Cena Trimalchionis* nalazi se umetnuta unutar inače klasičnog teksta. Dakle, nema nekog jaza među dva jezika ili svojevrsne nepremostive barijere između pisanog i govornog jezika. To su samo dvije strane medalje istog jezika.

2.2. Periodizacija vulgarnog latinskog

Problem periodizacije jednako je zamršen kao i sama definicija pojma vulgarnog latiniteta. Početak i trajanje vulgarnog latiniteta nerazdvojivo je povezano s pitanjem početka trajanja i prestanka latinskog jezika kao živog jezika. S dijakronijske točke gledišta moglo bi se reći da se latinski jezik govori od antike do danas u neprekinutoj razvojnoj liniji na područjima koje je osvojila, odnosno kolonizirala rimska vlast. S te točke gledišta nema zapravo neke granice koja bi označavala latinsku i romansku fazu, nego su romanski jezici danas jedna od razvojnih faza latinskog jezika.[44] (Tekavčić 1970: 11-12)

Sa sinkronijske točke gledišta, t.j. promatranja razvojnih etapa, odgovor je posve drugačiji. Ukoliko govornici romanskih jezika nisu učili latinski u školi ne mogu ga razumjeti – gramatički sustav i leksik toliko su se promijenili da se radi o različitim jezicima. S obzirom na sve te premise, može se reći da se pitanju vremenskog ograničenja vulgarnog latinskog jezika može pristupiti samo sa sinkronijske točke gledišta. Početak vulgarnog latinskog neki smještaju otprilike oko 200. prije n. e., a njegov kraj do otprilike 600. n. e. Neki drugi pak tu granicu pojave vulgarnog latiniteta postavljaju na otprilike 300.[45] prije n. e., t.j. početka kolonizacije i širenja latinskog jezika. (Tekavčić 1970: 13)

U svakom slučaju, zanimljive su konkordancije između pojava u arhajskom, pretklasičnom latinskom s jedne i kasnijem vulgarnom latinitetu, odnosno romanskim jezicima s druge strane. Kao objašnjenje nameće se kontinuitet takvih nestandardnih jezičnih pojava u govornom, pučkom latinskom od arhajskih vremena do kasne antike. Posebno značajna podudaranja su sinkopa intertonike – tako npr. kod Plauta (treće na drugo stoljeće prije n. e.)

[44] Za takvo poimanje zalažu se Reichenkron, Battisti, Vendryes, Pulgram i drugi. (Tekavčić 1970: 11-12)
[45] Za takvo datiranje zalažu se Bonfante, Vids, Ettmayer.

javlja se sinkopirani oblik *domnus*, koji će se javiti i u vulgarnom latinskom, odnosno romanskim jezicima, nasuprot klasičnom *dominus*. Također, složene pokazne zamjenice *eccile, ecciste*[46] nalaze se također kako u Plautovu jeziku[47] tako i kasnije u svim romanskim jezicima. Od ostalih izrazito romanskih pojava u Plautovu jeziku i drugim jezičnim spomenicima iz tog doba mogu se istaknuti akuzativ umjesto nominativa, te palatalizacija konsonanta *t* ispred *i*. Sve to ide u prilog ranom datiranju vulgarnog latiniteta, a s obzirom na ustanovljenu činjenicu da vulgarni latinski koegzistira s klasičnim, sam početak vulgarnog latiniteta teško je točno utvrditi, no u svakom slučaju počinje ranije od prvih sačuvanih tekstova na latinskom jeziku. (Tekavčić 1970: 14)

Sa stanovišta romanske lingvistike važniji i sporniji je završetak vulgarnog latiniteta, odnosno početak romanskih jezika. Obično se smješta negdje između četvrtog i devetog stoljeća, odnosno u prelazni period između kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Neki spominju 476. godinu – godinu pada rimskog carstva, no drugi se s tim ne slažu i kažu da je ta godine znakovitija za političke i povijesne, a ne lingvističke procese. Po Hermanu najznakovitiji period je od petog do osmog stoljeća, jer se jezik kojim se govorilo do petog stoljeća još može smatrati latinskim i jedinstvenim. Unutar tog perioda svaka granica bila bi arbitrarna jer do osmog stoljeća latinski funkcionira kao jedinstveni saobraćajni jezik. Od osmog stoljeća pa nadalje postoji nešto što više nije latinski, a javljaju se i sve naglašenije regionalne razlike. (Tekavčić 1970: 16-17)

Drugi pak lingvistitu granicu pomiču na otprilike 600. godinu, kao prijelomnu između latinskog i romanskih jezika.[48] Tako se neki pozivaju na merovinške dokumente kao na dokaze o takvoj distinkciji, no pritom ističu da ne postoji jasna granica između latinskog i najranijih romanskih idioma. Mohrmann također se zalaže za 600. godinu kao prijelomnu, te kao neposredan uzrok tome ističe pad rimskog obrazovnog sustava. Schuchardt pak spominje 700.

[46] Kod Plauta ih ima otprilike 11 (postoje razlike u varijantama tekstova pa i broj primjera varira):
Aul. 781. filiam ex te tu habes. :: immo eccillam domi (cf. Mil. 323 illa quidem . . . domi).
Curc. 615 nullam abduxi. :: certe eccistam uideo.
Merc. 434-5 eccillum uideo. 524 ouem tibi eccillam dabo
Mil. 789 habeo eccillam meam clientam, meretricem adulescentulam.
Persa 247 Toxillo has fero tabellas tuo ero. :: abi, eccillum domi. 392 librorum eccillum habeo plenum soracum.
Rud. 576 tegillum eccillud, mihi unum id aret; id si uis dabo. 1066 lenonem extrusisti, hic eiius uidulum eccillum.
Stich. 536 apud nos eccillam festinat cum sorore uxor tua.
Trin. 622 sed generum nostrum ire eccillum uideo cum adfini suo (Adams 2013: 467)

[47] Adams polemizira da je Plautova upotreba takvih primjera vrlo restriktivna i nije u potpunosti analogna kasnijoj romanskoj upotrebi, no obzirom na veliki broj takvih kasnijih složenica mora da su bile naširoko prisutne u govoru nižih slojeva. Kako takve pojave bivaju sve češće u kasnijem govoru viših slojeva (npr. *Peregrinatio Egeriae*, djela kasnog gramatičara Pompeja iz petog na šesto stoljeće) vjerojatno su se širile od nižeg do višeg društvenog stratuma. (Adams 2013: 467-481)

[48] Ti lingvisti su Battisti, Furman Sas, Lofstedt, Norberg i drugi. (Tekavčić 1970: 16-17)

godinu, no napominje kako se radi o svojevoljno izbranom praktičnom trenutku za koji ima razloga. Ipak, kao važnu razdjelnicu treba istaknuti 813. godinu, odnosno datum koncila u Toursu, i 842. godinu, odnosno godinu tzv. Strasburških zakletvi. Koncil u Toursu znakovit je jer donosi odluku o tome da se propovijedi vrše na pučkom romanskom jeziku, odnosno da se prevode s latinskog na pučki romanski jezik („in rusticam romanam linguam"), ili njemački („aut Thiotiscam") kako bi svi mogli što lakše razumjeti što se govori („quo facilius cuncti possint intelligere quae dicuntur").[49] Kako je iz teksta je vidljivo da prema odluci koncila treba prevoditi propovijedi s latinskog na romanski jezik, to implicira postojanje novog romanskog jezika, također da njegovi govornici više ne mogu razumjeti latinski. (Tekavčić 1970: 22)

Naime, od druge polovice osmog stoljeća počinje tzv. karolinška renesansa kojoj je cilj bio restaurirati i „očistiti" latinski, te vratiti ga u nekadašnju klasičnu latinsku čistoću. Alkuin, jedan od predvodnika karolinške renesanse na dvoru karla Velikog, uklonio je tako najgrublje vulgarizme iz Biblije. Nakon što je uveden takav restaurirani latinski, narod više nije razumio propovijedi na latinskom, stoga je uvedena odredba da ih se prevodi s latinskog na narodni, romanski jezik.[50] (ibid.)

Taj narodni, romanski jezik, što je zapravo najstariji oblik francuskog jezika, svoj najstariji sačuvani zapis pronalazi tridesetak godina poslije. Naime, 842. godine Karlo Ćelavi i Ludvig Njemački sklapaju pakt protiv Lotara, te prisežu na međusobnu pomoć. Budući da su prisegu polagali i oni koji latinski nisu znali, napisana je formula i na njihovu jeziku, tako da je tekst trojezičan – napisan na latinskom, starofrancuskom i starovisokonjemačkom. 813. godinu može se smatrati kao neslužbenim „početkom" romanskih jezika, što znači da je to tad trajao tzv. nesvjesni bilingvizam, a od tad pa nadalje počinje svjesni bilingvizam. Nakon toga sustavi se razdvajaju – srednjovjekovni latinski s jedne strane kao direktni nasljednik kasne fazne latinskog jezika, te romanski jezici s druge. Prema nekima srednjovjekovni latinski zapravo je posljednja faza živućeg latinskog jezika, prema drugima nešto između živog i mrtvog jezika, no budući da se još razvija i mijenja do neke mjere, većina lingvista mu priznaje neki oblik života. „Živost" srednjovjekovnog latinskog ovisi i o socijalnim razlikama, odnosno

[49] Cjeloviti tekst glasi: "Visum est unanimitati nostrae ut quilibet episcopus habeat omelias continentes necessariis ammonitiones, quibus subiecti erudiantur …. Et ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius cuncti possint intelligere quae dicuntur."

[50] Jezična reforma počinje još za Pipina Malog, a nastavio ju je Karlo Veliki u osmom stoljeću. Na dvoru Karla Velikog okupljaju se umjetnici i pisci, kao npr. Alkuin, Einhard, Pavao Đakon i drugi. „Čišćenje" latinskog jezika samo je dio općeg procesa koji se ogledao u umjetnosti općenito, a čiji krajnji cilj bila je obnova zapadnog rimskog carstva s Karlom Velikim na čelu. Karolinška reforma proizlazi iz dvije komponente – iz klasične tradicije u Italiji koja nikad nije u potpunosti zamrla, te iz djelovanja kršćanske tradicije u Irskoj i Velikoj Britaniji s Alkuinom i Einhardom na čelu. (Tekavčić 1970: 22)

mogućnosti školovanja, te o sredini u kojoj se nalazi (u Italiji[51] i Hispaniji[52] nema naglog prekida između kršćanskog i srednjovjekovnog latinskog, dok je u Galiji merovinški period značio prekid). Jer koliko god da još bio „živ" ipak je to bio naučeni jezik, a ne više materinski, govorni jezik. [53] (Tekavčić 1970: 24)

Pojava humanizma i renesanse zabila je posljednji čavao u lijes razvitka latinskog jezika koji (p)ostaje okamenjen u vremenu.

2.3. Izvori za proučavanje vulgarnog latiniteta

Izvori za vulgarni latinitet u pravilu su indirektni i mogu se grupirati u dvije grupe – pisani (tekstovi, natpisi) i nepisani (dobiveni lingvističkom rekonstrukcijom, na temelju romanskih jezika). Pisani tekstovi se pak nadalje mogu podijeliti na: potvrde latinskih gramatičara; natpisi i tzv. *tabellae defixionum* (pločice za proklinjanje); religiozni tekstovi, povijesna djela, stručni traktati iz prirodnih znanosti i vještina; dokumenti, zakoni i obrasci (*formulae*) iz posljednjih stoljeća latinskog jezika i glosari. Nepisani izvori podaci su dobiveni rekonstrukcijom iz romanskih jezika. (Tekavčić 1970: 29-30, 32).

Što se tiče pisanih izvora, već Varon nudi zanimljive informacije o nestandardnom jeziku – tako njegovo djelo *De lingua Latina* nudi pregršt dokaza o osobitostima atelanske farse – on tako kaže, kako je već bilo spomenuto,[54] da seljaci (*rustici*) umjesto *scortus*, prostitutku nazivaju *pellicula* („kožica"). (Varon, *De lingua latina* 7, 84). Također, u preživjelim fragmentima Pomponijevih i Novijevih atelana mogu se pronaći osobitosti kao što su nestandardni futuri – *vivebo, dicebo*; živopisne imenice – *particulo, manduco*[55]; inkohativni glagoli *gallulascere* (od deminutiva *gallulus,* od *galla* – „hrastova šišarka") u smislu *pubescere, roborascere* („narasti", „ojačati"); također denominativni glagol *sublabrare* (Novije: *Decuma*

[51] U Italiji latinski se vjerojatno očuvao nešto duže, tako da prije otprilike desetog stoljeća nema jasnih dokaza da se pisani i govorni jezik razilkuju; prvi spomenik na talijanskom su tzv. *Placiti cassinesi* iz 960. i 963. godine. (Tekavčić 1970: 24)
http://www.hs-augsburg.de/~harsch/italica/Cronologia/secolo10/Placiti/pla_cass.html

[52] u Hispaniji se očuvao tzv. *latin arromanzado* do početka dvanaestog stoljeća, odnosno do reforme koju su izveli redovnici opatije Cluny. „Čišćenje" latinskog izvršeno je otprilike na isti način kako je to izvedeno karolinškom reformom.

[53] Primjer daljnjeg razvitka srednjovjekovnog latinskog vidi se npr. u korištenju rječice *ly* umjesto člana, budući da se osjećala potreba za korištenjem člana kod filozofskih rasprava. (Tekavčić 1970: 24)

[54] Citat glasi: *in Atellanis licet animadvertere rusticos dicere se adduxisse pro scorto pelliculam.*

[55] *Manduco* – „žvakati", postat će vrlo popularan glagol u kasnijoj fazi i vulgarnom latinitetu, tako da je očuvan u mnogim romanskim jezicima nauštrb klasičnog *edere*: tal. *mangiare*, rum. *a mânca*, franc. *manger*, itd.

13[56]) s *labrum* („usna“) kao osnovom („jesti“ t.j. *cibum intra labra mittere*), *praelumbare*[57] s *lumbos* („genitalije“) kao osnovom („probiti genitalije“ - *lumbos perfringere),* Pomponijevo *incoxare*[58] s *coxa* („kuk“) kao osnovom („čučati“). Javljaju se i mnoge grčke izvedenice i grčko-latinski hibridi (*rhetorisssare, dicteria* itd.), a jedna Pomponijeva (Fr. 140) atelana također nudi prvi primjer upotrebe akuzativa umjesto nominativa kod nominativa plurala prve deklinacije: *quot laetitias insperatas modo mi inrepsere in sinum*, što se obično objašnjava dijalektalnim oskičkim[59] utjecajem. Druga mogućnost jest da se radi o akuzativu uzvikivanja (Palmer 1954: 150).

Što se tiče djela gramatičara, po pitanju vulgarnog latinskog najvažniji je tzv. *Appendix Probi*, odnosno „Probov dodatak“, t. j. popis od 227 jedinica u kojima se kritiziraju nepravilni oblici, a umjesto njih iznose pravilni. Većina lingvista smatra da ovo djelo potječe iz trećeg, odnosno četvrtog stoljeća. Većina „pogrešnih“ oblika koje navodi Prob zadržala se u romanskim jezicima do današnjeg dana. Npr. uputa *speculum, non speclum* (*Appendix* Probi, 3) svjedoči o sinkopiranom izgovoru što će dovesti i do romanskih oblika – *specchio* (talijanski), *espejo* (španjolski), *espelh* (provansalski) itd. S druge pak strane uputa *occasio non occansio* (*Appendix Probi* 155), svjedoči o hiperkorektnom pisanju grupe *ns*, umjesto *s*, a ta tendencija nastavit će se i u romanskim jezicima. (Tekavčić 1970: 31-32)

Također važni izvori vulgarizama u latinskom su natpisi, od kojih su posebno važni pompejanski natpisi jer se njima *terminus post quem non* može točno odrediti, odnosno, ne mogu biti stariji od 79. n. e., što znači da pojave iskazane na pompejanskim zidinama pripadaju latinitetu prvog stoljeća n. e. (Tekavčić 1970: 33)

Posebnu grupu izvora vulgarnog latiniteta čine tzv. *tabellae defixionum*, t.j. olovne ili glinene pločice u u koje su urezane magične formule zazivanja demona, otklanjanja uroka, želje za osvetom suparnicima raznih vrsta (u trkama, ljubavi i slično).[60]

Od književnih djela vrlo upečatljiva su Ciceronova pisma Atiku koja reflektiraju govorni latinitet više klase na kraju republike. Najupečatljivije karakteristike su elipsa i brzina kojom Ciceron izmjenjuje misli sa sugovornikom. Sintaksa pisama pokazuje pojačanu upotrebu paratakse i parenteze, s čestim ubacivanjem formula prijaznosti tipa *amabo te*. Također, vidljiva

[56] Fragment iz Nevijeva djela *Decuma* glasi: *iam ego illi subiens sublabrabo esui illud sinciput.*
[57] Iz Novijeva djela *Vindemiatores*: *…coepit unumquemquem praelumbare fustibus.*
[58] Fragment 39. iz Pomponijeve atelane glasi: *combibo capital clandestino idiotes expirare eliminare incoxare.*
[59] Također postoji objašnjenje da su nominativi plurala na *–as* u atelani referenca na oskičko porijeklo likova atelanske farse. (Adams 2003: 118)
[60] Neke od najzanimljivijih olovnih pločica pronađene su na tlu Hrvatske – npr. pločica iz Siska, Trogira itd. (Tekavčić 1970: 33)

je kolokvijalna upotreba pridjeva i priloga npr. *ad M. Aelium nullus tu quidem domum sed sicubi inciderit* (*Ad Atticum*, XV, XXIX, 4) (Palmer 1954: 151) Također, pridjevi i prilozi pojačani su prefiksom *per*, glagoli također: *pergaudere, perplacere, pervincere;* koristi se i prefiks *sub: subnegare, suboffendere, subinvitare* itd.[61] Osim toga, glagoli su prefiksirani s *e, ex: emonere, elugere, effligere* itd. Također ima poprilično rijetkih glagola: *muginari, flaccere, fruticari, tricari, oblanguescere* itd. (Yelwerton 1901: XXXVI-XXXVII) Leksik je pun deminutiva (*aedificatiuncula, ambulatiuncula, diecula, vulticulus, bellus, integellus* itd.)[62] Također česta je upotreba frekventativnih glagola (*itare*), složenica tipa *combibo* („drug u piću"), *reflatus* („suprotni vjetar"), *involatus* („ptičji"), *noctuabundus* („koji je putovao cijelu noć") (Yelwerton 1901: XXXVI-XXXVII), grčkih hibrida – *tocullio* („kamatar") i općenito govoreći prisutno je mnogo grčkih izraza. (Palmer 1954: 151-Yelwerton 1901: XXXVI-XXXVII) Primjeri Ciceronovih kolokvijalnih rečenica: *'hoc litterularum exaravi egrediens e villa…de Atticae febricula scilicet valde dolui…sed quod scribis "igniculum matutinum est memoriola vacillare…quid ergo opus erat epistula? quid cum coram sumus et garrimus quicquid in buccam*?'[63] (Palmer 1954: 151)

Ciceron nadalje koristi tmezu, također kolokvijalizam, a prema nekima on je jedini autor koji koristi tmezu s prefiksom *per* i pridjevima; npr. *per mihi gratum est* (*Ad Atticum*: 1.4.3)*; per mihi, per, inquam, gratum feceris, si…* (*Ad Atticum*: 1.20.7)[64] (Von Albrecht 2003: 40 - Yelwerton 1901: XXXVI-XXXVII)

Dok Ciceronova pisma reflektiraju *sermo cottidianus* obrazovanog sloja kasne republike, Petronijeva *Cena Trimalchionis* (iz satiričkog romana *Satyricon*) iz prvog stoljeća n. e. pokazuje kako je pučki govor izgledao među nižim slojevima.[65] Postoje vulgarizmi izgovora, kao *copones* umjesto *caupones*, što također pokazuje monoftongizaciju diftonga *au*, brkanje roda nekih imenica: *fatus* (umjesto *fatum*)*, vinus* (umjesto *vinum*)*, caelus* (umjesto *caelum*)*, librum* (umjesto *liber*); umjesto klasičnih oblika *Juppiter* i *bos*, javljaju se nestandarni *Jovis* i *bovis*[66]; javlja se mnogo deminutiva; deponentni glagoli primaju aktivne nastavke: *exhortavit, loquis, loquere, ridentur*, *somniatur*; mnogi glagoli se „regulariziraju": *fefellitus sum, vetuo, mavoluit, plovebat, faciatur*; brkaju se mjesto i smjer: *videbo te in publicum* (*Cena Trimalchionis*: 58.4), *fruniscor* se konstruira s akuzativom; akuzativ s infinitivom zamijenjen

[61] Cijela lista takvih glagola: Yelwerton 1901: XXXVI-XXXVII
[62] Cijela lista takvih deminutiva: Yelwerton 1901: XXXVI-XXXVII
[63] *Bucca*, originalno „obraz" u vulgarnom latinskom također znači „usta" i u potpunosti je istisnula klasično-latinsku riječ *os*.
[64] Ista pojava javlja se i u starom francuskom: *par est granz*. (Von Albrecht 2003: 40)
[65] Pronađena u Trogiru sredinom sedmog stoljeća. (Tekavčić 1970: 39).
[66] U talijanskom *Giove* i *bove*. (Tekavčić 1970: 39).

je s rečenicama koje uvodi *quod* ili *quia* – npr. iz 46. poglavlja - *dixi quia mustela comedit*– „rekao sam da je lasica pojela“.[67] Vokabular je pun grčkih riječi i grčkolatinskih hibrida: *topanta, saplutus, lupatria, babaecalus* (37. poglavlje) itd.[68] Javljaju se i vulgarizmi tipa *ipsimus*, što je osnova za kasniji talijanski *medesimo* („isti, identičan“) – od *met ipsimus*; oblici kao što su *expudoratus* javljaju se kasnije i u glosama, a osnova su za talijanski *spudorato* („besraman“) itd. (Palmer 1954: 152-153-Tekavčić 1970: 30)

Drugi pisani izvori vulgarnog latinskog su traktati i djela iz određenih znanosti i vještina - iz ranijeg doba to su djela Katona Starijeg (*De agricultura*), Vitruvija (*De architectur*a), a iz kasnijeg veterinarski priručnik *Mulomedicina Hironis* – prijevod grčkog priručnika o veterini iz četvrtog stoljeća prije n. e.[69]. Također, tu je i Antimovo djelo o kulinarstvu iz šestog stoljeća posvećeno caru Teodoriku – *De observatione ciborum* koje ima sljedeće vulgarno latinske osobine: sinkopa intertonike - *domni* umjesto *domini*; prijelaz srednjeg roda u muški rod – npr. *laredus* umjesto *laredum* („slanina“); nesigurnost u rekciji padeža: *per isto cibo* umjesto *per istum cibum*; *cum petras* umjesto *cum petris*; akuzativ u funkciji nominativa plurala: *amigdolas bonas sunt*[70]. Neke riječi već se javljaju u njihovu romanskom obliku – tako genitiv plurala *aucellorum* pokazuje da je ranije *avicellus* već stegnuto u *aucellus*; umjesto *cochleare* („žlica za morske plodove“) već pronalazimo *cocliar*[71]; također u jednom Antimovu receptu umjesto *amigdolas* („bademi“) piše *amandulas*. Osim ovog djela iz kulinarike valja spomenuti i Apicijevo *De re coqinaria*. (Tekavčić 1970: 39).

Od farmakoloških spisa valja spomenuti tzv. *Dioscorides Latinus*, prijevod grčkog teksta na latinski iz šestog stoljeća, koji također pokazuje neke vulgarno latinske osobine – otpadanje finalnog *–m*; jake redukcije riječi – *iosu* umjesto *deorsum*; složene prijedloge i priloge tipa *deforis, deintus*. (ibid.)

Također tu možemo ubrojiti Paladijevo djelo o poljoprivredi iz petog stoljeća, te *Oribasius Latinus*, medicinski spis iz šestog stoljeća. Sva ova djela puna su grešaka u pravopisu i gramatici, no također vrijedan su izvor leksika koji će se kasnije javljati u romanskim jezicima.

---

[67] Postoje izdanja i s *quod*.

[68] Cjelovito poglavlje glasi: *uxor, inquit, Trimalchionis, Fortuna appellatur, quae nummos modio metitur. et modo modo quid fuit? ignoscet mihi genius tuus, noluisses de manu illius panem accipere. nunc, nec quid nec quare, in caelum abiit et Trimalchionis topanta est. ad summam, mero meridie si dixerit illi tenebras esse, credet. ipse nescit quid habeat, adeo saplutus est. sed haec lupatria providet omnia et ubi non putes…familia vero, babae babae, non mehercules puto decumam partem esse quae dominum suum noverit. ad summam quemvis ex istis babaecalis in rutae folium coniciet*. (Cena Trimalchionis: 37. 2-10)

[69] Vegecije će donekle ispraviti taj tekst tako da postoje dvije verzije teksta *Mulomedicina Chironis*. Sam Vegecije kaže za stariji tekst: *eloquentiae inopia ac sermonis ipsius vilitate sordescit.* (Tekavčić 1970: 38)

[70] Ta će pojava obilježiti cijelu zapadnu Romaniju. (Tekavčić 1970: 39)

[71] To je jedna od inovacija jezika luksuza koja nikad nije stigla do Dacije; ona jedina čuva latinski izraz za drvenu žlicu – *lingula*, rumunjski *lingură*.

Tako u djelima o geodeziji (tzv. *Agrimensores*) javlja se *ipse* u funkciji člana. Također, riječ *pullamen* koja se u *Mulomedicina Chironis* javlja tri puta - izvedenica od *pullus* („mladunče neke životinje“) javlja se u francuskom kao *poulain.* (Palmer 1954: 153) Također već se javlja tzv. protetički vokal[72] npr. *estercus* umjesto klasičnog *stercus*; metatetički oblici *stentina*, umjesto *intestina* („utroba“); zamjena fonema *v* s *b*: *ferbura* umjesto *fervura*, sinkopa intertonike: *calda* umjesto *calida*; brkanje sekvenci *ti* i *ci*: *spurcicia* umjesto *spurcitia*; javlja se analogički oblik *ossum* umjesto *os* („kost“); nadalje brkanje padeža, odnosno prijedloga koji idu s kojim padežom: *de pedes*, umjesto *de pedibus*; *per naribus*, umjesto *per nares*; *susu* i *iosu* umjesto *sursum* i *dorsum*. (Tekavčić 1970: 38).

Zanimljivo djelo kao izvor vulgarnolatinskih karakteristka također je *Compositiones ad tingenda musiva* ili *Compositiones Lucenses* (prema talijanskom gradu Lucca gdje je tekst pronađen i gdje se i danas čuva), odnosno zbirka od kojih sto pedeset recepata za štavljenje kože, dobivanje stakla, taljenje metala, umjetni obrt, filigran, pozlaćivanje, itd. Djelo je prevedeno s grčkog u šestom ili sedmom stoljeću, a osim izrazitog grčkog utjecaja tekst pokazuje brkanje *b* i *v*: *labare, nobacula*, umjesto *lavare*, *novacula*; prijelaz kratkog *i* u zatvoreno *e*: *plecaturas* od *plecare* (klasično latinski *plicare*); glagolski oblik *battere* umjesto *battuere*; praktično već talijanski oblik *scaldare* u istom značenju kao i danas („ugrijati do točke vrenja“); nepravilnosti u rekciji *de ambas partas*, grčki prijedlog *kata* u značenju „svaki“ koji će ostati u tom značenju u velikom dijelu romanskih jezika[73]; glagol *mittere* u značenju „staviti“; riječ *vice* u značenju multiplikativa „puta“[74]; glagol *fieri* umjesto *esse* u pasivu[75], oblik *prindere* umjesto *prendere*; prilog *suventium* u značenju „često“[76]. Neke jezične osobitosti upućuju na kasnije talijanske odjeke pa se prepostavlja da je djelo nastalo negdje na području sjeverne Italije. (Tekavčić 1970: 40)

Što se tiče religioznih tekstova, prije svega treba spomenuti prijevode Svetog Pisma: prvi stariji prijevod bio je *Vetus Latina*, koja ima dvije verzije ovisno o porijeklu – europsku tzv. *Italu*, te s afričkog kontinenta t.j. *Afru*; te kasnijevu Jeronimovu Vulgatu, nastalu između 385. i 405. godine iz želje za točnijim prijevodom i objedinjavanjem svih dijelova Svetog Pisma. Latinski iz prijevoda Biblije također obilježavaju neke vulgarno latinske osobine.

[72] Protetički vokal je pojava da konsonantske grupe od dva-tri člana koje imaju konsonant „s“ kao prvi član dobivaju tzv.protetički vokal *i*; kasnije to nenaglašeno i katko *i* prelazi u *e*. Ta pojava nije poznata istočno od Dalmacije.
[73] Npr. u današnjem španjolskom, okcitanskom, galicijskom, portugalskom i katalanskom *cada* (od *cata*) također znači „svaki“.
[74] Španjolski, portugalski, asturijski i galicijski imaju *vez*, francuski *fois* u istom značenju.
[75] U starim sjeverno talijanskim tekstovima umjesto esse dolazi *fir*.
[76] U starim sjeverno talijanskim tekstovima javlja se *sovenco*.

Zamjena akuzativa s infinitivom konstrukcijama s *quoniam* i *quia*, korištenje indikativa za indirektna pitanja; korištenje ablativa gerunda umjesto participa prezenta; osciliranje između aktivnog i pasivnog oblika nekih glagola: npr. s jedne strane *admirare* umjesto klasičnog *admirari;* s druge *certari* umjesto klasičnog *certare*, *exhortare* umjesto *exhortari*, *paeniteri, taederi* umjesto *paenitet, taedet*; *fieretur* (Palmer 1954: 188); brkanje izražavanja kretanja i položaja, *ad* i *apud* se miješaju, velik je utjecaj hebrejskih i grčkih predložaka. (Tekavčić 1970: 33-34) Također, tu su preferiranje dužih riječi (*aeramentum, coronamentum, factitamentum, gaudimonium, aegrimonium*), apstraktne riječi na *–tudo* (*grossitudo, rectitudo, poenitudo*), deminutivi (*oviculus, agniculus, umerulus, leunculus, auricula, domuncula, iuvencula*), pridjevi na *–bilis* (*acceptabilis, odibilis, reprehensibilis*), *-osus* (*linguosus, meticulosus, staturosus*) i *-bundus* (*biliabundus, famulabundus*). Također, javljaju se prilozi na *–ter* i *–im (commixtim, particulatim, duriter, granditer, sinceriter*); denominativni glagoli prve konjugacije (*aeruginare, cibare, custodiare, potionare, nutricare, minorare, amaricare, manicare*), frekventativni glagoli (*applotare, febricitare*), novi nominativi singulara tipa *lampada* (umjesto *lampas*), *retia* (umjesto *rete*), *ossum, ossis* za *os, ossis*; tendencija eliminacije srednjeg roda – *signus* za *signum, verbus* za *verbum, vinus za vinum* ili *famis za fames, nubes* za *nubis.* Dolazi do hiperkarakterizacije po pitanju stupnja komparativa – *pluriora*; javlja se korištenje superlativa umjesto pozitiva, stoga nastaju komparativi *infimior*, *proximior*. Glagolski sustav također prolazi kroz „izjednačavanje“ pa nepravilni oblici bivaju „popravljeni“: *odio, odibo, odibam, odivi*, perfekti tipa: *accedi, collexi*[77]*, avertui, sinui, salivi, silevi.* Glagoli mijenjaju konjugaciju: *exercere, lugere, florire, fugire, serpire*; javlja se i nesigurnost po pitanju oblika za futur: *augeam, doceam, diligebit, metuebitis, sepelibo*. (Palmer 1954: 188)

Ne valja propustiti spomenuti niti *Peregrinatio Aetheriae/Egeriae*, odnosno dnevnik putovanja jedne redovnice u svetu zemlju, napisan oko 400. godine n. e.[78] S obzirom na vokabular kojim se služila, te neke konstrukcije koje je koristila, pretpostavlja se da je porijeklom bila iz Galicije ili Akvitanije. Vulgarnolatinske karakteristike njena stila su brkanje dativa i akuzativa – *ingressus est discipulis* (umjesto *ad discipulos*); izrazi tipa – *singulos montes* (španjolski *sendos montes*), glagol *esse* (u perfektu *fui*) u značenju „ići, poći“ (još i danas u španjolskom perfekt od glagola *ser* ima isto značenje); glagol *persubire* – u značenju

[77] *Collexi* umjesto klasičnog *collegi* kao oblik indikativa perfekta javlja se i u *Vetus Latina* i u pismu Klaudija Terencijana (P. Mich. VIII 471 CIL 146, 12-13) (*ego tamen incebinde collexi paucum aes*..). Takvi sigmatiski perfekti nastavljaju se u romanskim jezicima. (Adams 2018: 268).

[78] Postoje radovi koji preciziraju datume njenog boravka u Svetoj Zemlji, te također sugeriraju nove ideje po pitanju njenog porijekla. Naime, kažu da je porijeklom bila iz Francuske.

„popeti se“, (današnji španjolski ima glagol *subir* u istom značenju); oblik glagola *plecare* umjesto klasičnog *plicare* pokazuje prijelaz kratkog *i* u zatvoreno *e*, a znači otprilike „približiti se“, što odgovara i modernom značenju španjolskog *llegar* i portugalskog *chegar* – „doći, stići“.[79] Za „jesti“ javlja se samo izrazito pučki glagol *manducare*; sintagma *in giro* ima značenje priloga „uokolo“; umjesto klasičnog *sursum*, javlja se samo *susu* ili *suso*; pridjev *sera* („kasno“) već ima značenje imenice „večer“ [80]; dopuna sredstva izražava se ablativom s *de* kao dopunom: *de fronte, de oculis tangere crucem*; također partitivni genitiv izražen je s prijedlogom *de*: *furasse de sancto ligno* (XXXVII, 2), kod glagola treće konjugacije umjesto nastavaka -*it*, -*unt* često se javljaju nastavci –*et, ent* [81]. (Tekavčić 1970: 35)

Od kasnijih djela crkvenog karaktera valja spomenuti traktate hagiografskog karaktera Grgura Turonskog iz šestog stoljeća – *Vita patrum* (životopisi crkvenih otaca), *Confessores, Martyres, Passio septem dormientium* (legenda o sedam usnulih mučenika); od ostalih autora valja spomenuti i Cezarija iz Arlesa (*Cesarius Arelatensis*) te zbirku priča i zgoda iz života svetaca i redovnika *Vitae patrum* također iz šestog stoljeća. (Tekavčić 1970: 35)

Od historiografskih djela valja ponovno spomenuti Grgura Turonskog i njegovo djelo *Historia Francorum* u 10 knjiga, koje je također puno nesigurnosti po pitanju imeničke fleksije, posebno po pitanju diferencijacije akuzativa i ablativa; također u to vrijeme piše i kroničar Jordanes koji je u šestom stojeću napisao *De origine actibusque Getarum* i *De summa temporum vel de origine actibusque gentis Romanorum.* Nadalje valja spomenuti *Chronicarum libri quattuor*, što je prije pogrešno bilo pripisivano tzv. Fredegaru, no to je djelo zapravo rad trojice nepoznatih autora koji su živjeli u osmom stoljeću, a podatke za svoje djelo crpili iz historijskih kronika i traktata. Vulgarnolatinske karakteristike naglašenije su nego kod Grgura Turonskog – kratko *i*, *u* prelaze u zatvoreno *e, o* : *vedere, vedens* (umjesto *videre, videns*); *docato, lois* umjesto *ducato*, *lues*; hiperkorektno pisanje *i, u* za foneme srednjih stupnjeva aperture: *prilium* umjesto *proelium*, *bistia* umjesto *bestia, territurium* umjesto *territorium*; javlja se protetički vokal *espontanie, Esclavos* itd. Osim toga javlja se nesigurnost u finalnim vokalima i konsonantima – *duodicem*, *duodece* umjesto *duodecim*, hiperkorektna grafija *Pompegi* umjesto *Pompei*, *Troga* umjesto *Troia*, što dokazuje prijelaz fonema *g* u palatalni pluvokal u određenim položajima; imperfekt i pluskvamperfekt javljaju se u modalnoj funkciji

[79] U rumunjskom izvedenica od latinskog *plicare* („smotati, zamotati“) ima suprotno značenje – budući da bi pastiri zamotali šator pri odlasku, u rumunjskom *a pleca* znači „otići“.
[80] Isto značenje postoji u nizu romanskih jezika: u talijanskom *sera* („večer“), u rumunjskom *seară* s istim značenjem, također francuski *soir*, sicilski *sira*, friulanski *sere*, retoromanski *saira*.
[81] Ovo je također vrlo vjerojatno hispanizam, budući da i danas glagoli svih deklinacija osim prve u španjolskom imaju nastavke na –*en* u trećem licu plurala.

u hipotetskom periodu, javlja se brkanje pisanja konsonanta *h*, brkanje sekvenci *ti* i *ci*, itd. (Tekavčić 1970: 37)

Također bitni izvori vulgarnog latiniteta su tzv. *formulae*, t.j. zbirke obrazaca za sastavljanje službenih dokumenata – kupoprodajnih ugovora, ženidbenih ugovora, prodaje u dužničko ropstvo ili otpuštanje robova na slobodu; različitih molbi, žalbi itd., te dokumenti po njima sastavljeni. Ti obrasci sastavljeni po rimskim uzorima pokrivaju period od otprilike šestog do devetog stoljeća, a dijele se po mjestu u kojem su nađeni ili po sastavljaču: *Formulae Andecavenses* (najstarije, po mjestu *Andecavum*, kasnije Anjou), *Formulae Marculfi* (po sastavljaču), *Formulae Senonicae* (po gradu *Senones* – današnji Sens), *Formulae Toronicae* (po gradu *Turones* – današnji Tours), *Formulae Salicae* (po germanskom plemenu salijskih Franaka). Stariji su pisani iskvarenijim latinskim, dok su mlađe pisane nešto „čišćim" latinskim zbog utjecaja karolinške reforme. U stalnim, okvirnim dijelovima obrazaca prevladava pravilniji latinski, dok u varijabilnijem djelu teksta, t. j. onom koji se popunjava, vidljiviji su elementi pučkog govora. (Tekavčić 1970: 42-43)

Također su bitni zakonici, odnosno zbirke zakona nastale u pojedinim germanskim državama po uzoru na rimsko pravo (odnosno Justinijanov zbornik *Corpus Iuris ciuilis*). To su *Edictum Theoderici regis* (prije 507. n. e.), *Lex Visigothorum* kralja Euriha (druga polovina petog stoljeća); *Lex Romana Visigothorum* / *Breviarium Alarici* (506. n. e.); *Lex Romana Bungurdiorum* kralja Bundogada (umro 516. n. e.); *Lex Salica* (šesto stoljeće) i *Lex Ribuaria* (šesto/sedmo stoljeće), dva franačka zakonika; *Leges Langobardorum* (pisan od 643. do druge polovice devetog stoljeća). Jezik formula i zakonika poprilično se podudara: prijelaz kratkog *i*, *u* u zatvoreno *e, o*, no s druge strane česta grafija *i, u* za foneme srednjeg stupnja aperture: *cido* umjesto *cedo*; *mercide* umjesto *mercede*; *nus* umjesto *nos*; *territurium* umjesto *territorium*; javljaju se direktni i indirektni primjeri sonorizacije – *discaregare*; *forbatudo*, hiperkorektni perfekt *deti*, vokal *e* u hijatu prelazi u poluvokal *i*: *vinia, viniola*, umjesto *vinea, vineola*; nominativ singulara muškog roda završava na *i* umjesto na *e: illi, ipsi* umjesto *ille, ipse*; koristi se perifraza s *ad* u funkciji dativa: *visum fuit ad ipso proposito*; korištenje prijedloga *de* s akuzativom, odnosno s oblikom u kojem se više ne vidi nijedan latinski padež nego jedinstveni romanski oblik bez fleksije, tipa *de manus suas*; javljaju se već neke po obliku i značenju posve romanske riječi: *menata* („gojenje stoke"); *forcia* u izrazu *per forcia* („silom"); javljaju se germanizmi: *mallare* („pozvati na sud"), *adchramire* („obavezati da se pojavi pred sudom"); *veregildus* („kaucija"); *mundius* („tutorstvo"); germansko-romanski hibridi: *solsatire* („čekati protivnika na sudu do zalaska sunca"). (Tekavčić 1970: 44)

Također bitni su i glosari (*glossaria*), koji su ujedno i prvi latinsko-romanski rječnici. Nastaju u vremenu kad je zbog rascjepa između pisanog jezika i govora puka nastao jaz pa je neke termine bilo potrebno dodatno rastumačiti. Ta se tumačenja zovu *intrepretamenta*, a protumačene latinske riječi *lemmata*. Jedan od najvažnijih glosara je *Etymologiarum sive originum libri XX* Izidora Seviljskog, u stvari je to enciklopedija onovremenog znanja, u kojima autor iznosi i podatke o nekim nazivima i pučkim izrazima iz tog vremena. Tako je zablježio riječ *cattare* (od klasično-latinskog frekventativa *captare*) u značenju „vidjeti“[82], imenicu *maciones*[83] („zidari“); također, iberoromanska riječ *cama* za „krevet“[84]. (Tekavčić 1970: 44)

Iz osmog stoljeća je glosar iz Reichenaua, a nešto mlađi je glosar iz Kassela; u njima se javlja prijevod *manatiat* za *minatur*, a kao prijevod imenice *minas* daje se *manace*, što će u modernom francuskom postati *menace* „prijetnja“; *concidit* je preveden s *taliavit* (gdje je *li* u stvari grafija za *lj*), *coturnix* je prevedeno s *quacola*[85]; *cementerii* se prevode s *maciones*, a *oves* se prevodi romanskom riječi *berbices*[86]. *Sortilegus* se tumači imenicom *sorcerus*, a tri puta je potvrđen glagol *alare* u značenju „ići“. Glosar iz Kassela pokazuje neke još romanskije oblike – *figido*[87] (jetra), *aucas* („guske“), *keminada* („kamin“), *innuolu* (od *genuculum* – „koljeno“). Vidljiva je romanizacija nekih riječi (*taliavit, sorcerus*) što još jasnije oslikava prijelaznu latinsko-romansku fazu. (Tekavčić 1970: 44)

U drugim prostorima rascjep između pisanog i govornog jezika nastajao je sporije, tako da su glose s npr. iberoromanskog poluotoka nešto kasnijeg datuma. Emilijanske glose (*Glosae Emilianenses*) potječu iz desetog stoljeća, a Siloske glose (*Glosae Silenses*) još su mlađe. U objema glosama nalaze se već poprilično španjolski oblici: *lueco* (u modernom španjolskom *luego*), *labatu siegat* (moderni španjolski *sea lavado*), *muitas* (moderni španjolski *muchas* [88]). (Tekavčić 1970: 44-45)

U desetom stoljeću u Italiji nastaje glosar iz Montecasina u kojem se javljaju neke već proto-talijanske riječi: *socera* (umjesto *socrus*, talijanski *suocera*), *zancas*, kao prijevod klasičnog *caligas*, a *testa* se tumači kao *caput vel vas fictile*, odnosno „glava“. (ibid.)

---

[82] U današnjem španjolskom postoji glagol *catar* u sličnom značenju – „vidjeti, pregledati, kušati“. (Tekavčić 1970: 44)

[83] Riječ živi i u današnjem francuskom kao *macon*, od kasno-latinske riječi *macio*, u značenju „građevinar. (Tekavčić 1970: 44)

[84] U španjolskom i portugalskom *cama* i dalje znači „krevet“. (Tekavčić 1970: 44)

[85] Franculski *quaille*, talijanski *quaglia*. (Tekavčić 1970: 45)

[86] Francuski *brebis*. (Tekavčić 1970: 45)

[87] Naziv za jetru u romanskim jezicima nastao je od jela koje se sastojalo od (guščje) jetre punjene smokvama - tzv. *iecur ficatum*. Nakon što je riječ *iecur* ispala zbog elipse, ostao je *ficatum* koji u romanskim jezicima ima sljedeće reflekse: *fegato* (talijanski, napuljski); *higado* (španjolski); *figado* (portugalski, galicijski); *ficat* (rumunjski); *foie* (francuski) itd.

[88] U dijalektalnom portugalskom i španjolskom i dalje postoji *muitas.* (Tekavčić 1970: 46)

Također valja spomenuti razna geografska i topografska djela iz kasne antike i ranog srednjeg vijeka – djela Geografa iz Ravene (*Geografo Ravennate*), *Itinerarium Antonini Placentini*, odnosno opis puta od Carigrada do Jeruzalema, napisan oko 570. n. e., krivo pripisan Antoninu iz Placentije (danas Piacenza u sjevernoj Italiji). Također, bizantski povjesničar Prokopije sa svojim djelom *De aedificiis* donosi niz toponima iz kasne antike koji bi inače ostali nepoznati. (Tekavčić 1970: 46-47)

Što se tiče nepisanih izvora, riječ je rekonstrukcijama vulgarnolatinskih oblika na temelju njihova odraza u romanskim jezicima, posebno tamo gdje nema potvrđenih oblika. Tako npr. pojam „strvina“ u romanskim jezicima - na temelju talijanske riječi *carogna*, francuske *charogne*, španjolske *carroña* postulira se vulgarno-latinski oblik **caronea*, od *caro*, odnosno *carne* (meso) kao bazom. (Tekavčić 1970: 48-49)

3. Karakteristike vulgarnog latinskog

3.1. Naglasak

Što se tiče naglaska, općenito je prihvaćeno da je u vulgarnom latinskom naglasak padao na isti slog kao i u klasičnom latinskom. Iznimka su riječi s diftongom *ie* (*paríetem*, *mulíerem*), gdje je poluvokal *i* postao konsonantom pa se naglasak preselio na sljedeći slog stoga nastaje *paryétem, mulyérem.*[89] Osim toga, u proparaksitonama, koje između predzadnjeg i zadnjeg sloga sadrže grupu *muta cum liquida* (*pr, br, gr*) također povlači se naglasak za jedan slog bliže završetku riječi, tako da klasično latinsko *ténebrae* postaje *tenébrae.* Na sličan način *íntegrum* postaje *intégru(m)*.[90] (Tekavčić 1970: 148)

Sinkopa intertonike javlja se već u arhajskom latinskom (*pono* – od **posino*; *examen* od **exagimen*), tako da je sinkopa u vulgarnom latinskom samo nastavak te tendencije.[91] Za tumačenje sinkope također valja spomenuti razliku između tzv. melodijskog (muzikalnog) naglaska i ekspiratornog (naglaska intenziteta). Melodijski tip naglaska raspodjeljuje struju podjednako na sve slogove, dok ekspiratorni naglasak troši glavninu energije na naglašeni slog, za intertoniku ostaje malo ili ništa energije, tako da taj slog ispada. S tim vezano, sinkopa intertonike često se objašnjava u svezi s ekspiratornim naglaskom. Naime, ekspiratorni naglasak karakteristika je pučkog govora, dok je melodijski naglasak karakteristika učenog govora, a bio je uveden u klasični latinski pod utjecajem grčkog.[92] Propašću klasične latinske književnosti i školstva melodijski naglasak ponovno uzmiče pred ekspiratornim. (Tekavčić 1970: 120-123)

3.2. Vokali

[89] Starija tumačenja za tu pojavu nude kao objašnjenje inicijalni naglasak u prethistorijskom latinskom; te anaptiktički vokal u nekim konsonantskim grupama. (Tekavčić 1970: 148)

[90] Vulgarno-latinski *intégru*: rum. *întreg*, tal. *intero*, istrorom. *intrego*, franc. *entier*, španj. *entero*, port. *inteiro.* (Tekavčić 1970: 148)

[91] Sinkopa intertonike, t.j. sloga neposredno uz naglašeni slog koji nosi sporedni naglasak, dolazi u tri faze: 1. najstariji sloj potvrđen na starolatinskim natpisima: *dedro* (*dederunt*), *poplo* (*populo*) – naglasak na prvom slogu; 2. faza – riječi koje u klasičnom latinskom imaju intertoniku, dok svi romanski jezici pokazuju sinkopirane oblike, što znači da je sinkopa bila prisutna u vulgarnom latinskom: klasično *dominus* – vulgarno *domnus*: rumunjski *domn*; starotalijanski *donno*, španjolski *dueño*, portugalski *dono*; klasično *viridis* – vulgarno *virdis*: rumunjski, talijanski, španjolski, portugalski *verde*, francuski, katalonski *vert*; 3. mlađi sloj u kojem je sinkopa „zakasnila", odnosno sinkopa se drugačije odrazila: klasično *spatula*: talijanski *spalla*, španjolski *espalda*, portugalski *espadua*, francuski *epaule*, katalonski *espatlla*. Također, klasično *vetulus* – vulgarni *veclus*: rumunjski *vechi*; talijanski *vecchio*, španjolski *viejo*, portugalski *velho*, francuski *vieil*, *vieux*. (Tekavčić 1970: 121-122)

[92] Rimski gramatičari navode da je latinski naglasak tonski, ali da je njegov položaj potpuno predvidiv. Vjerojatno su svi italski jezici prošli fazu s dinamičnim naglaskom koji je izazvao sinkopu i redukciju vokalnog timbra kod nenaglašenih slogova. (Kapović ed. 2017 :155)

Najvažnija promjena vokalskog sustava u vulgarnom latinskom bilo je uklanjanje fonemskih razlika koji su se temeljili na kvantiteti, što je bila temeljna karakteristika vokalizma klasičnog latinskog. U klasičnom latinskom dva vokala istog mjesta artikulacije i iste aperture razlikuju se po kvantiteti, t.j. dugi oponiraju kratkima, tako da sustav ima deset fonema. (Palmer 1954: 156-Tekavčić 1970: 114)

U vulgarnom latinskom svi naglašeni vokali se produljuju, a nenaglašeni skraćuju. Jedan od dokaza za tu pojavu tretman je nekih slogova pod naglaskom u romanskim jezicima – tako npr. talijanski, španjolski i francuski nasljednik latinske riječi *focus* pokazuje diftongaciju: tal. *fuoco*, španj. *fuego*, franc. *feu*. Sličan primjer je s latinskom riječi *pedem* koja prolazi kroz sljedeću diftongaciju: franc. *pied*, tal. *piede*. Prvi korak ka propasti vokalskog sustava baziranog na kvantiteti bilo je zatvorenije izgovaranje dugih vokala. Nakon nekog vremena svi naglašeni vokali su se produžili, a nenaglašeni skratili, a razlika u kvaliteti postaje temelj za fonemske razlike. Novi sustav sastojao se od devet vokala različite duljine i kraćine, te nije bilo razlike u duljini između *a* i *a*. Takav sustav zadržao se (barem što se tiče naglašenih slogova) u izoliranim areama – u Daciji i u nekim dijalektima na Sardiniji. (Palmer 1954: 156)

Drugdje, t.j. u prostoru zapadne Romanije i Italije sustav se dalje razvijao tako da dolazi do spajanja otvorenog *i* sa zatvorenim *e*, te otvorenog *u* sa zatvorenim *o*, čime se ekonomija sustava reducira s pet stupnjeva aperture na četiri. Ti su prijelazi posvjedočeni na natpisima (*caressemo, semum, menus*); *Appendix Probi* (5) upozorava *turma, non torma*. Prijelaz kratkog *i* u zatvoreno *e* odvija se prije što je posvjedočeno vokalskim sustavom balkanskog latiniteta, t.j. današnjeg rumunjskog, te latinizmima u albanskom i posuđenicama u hrvatskom i srpskom. [93] Prva inovacija još je stigla do Balkana npr. *sitim* – rum. *sete*; *videt* – rum. *vede*; *pilu* – rum. *par*; *filice* – rum. *ferece*. Druga inovacija, kod koje kratko *u* prelazi u zatvoreno *o,* nije stigla doći do Dacije, tako da postoji: *umbra* – rum. *umbră*; furcă – rum. *furcă*, gula – rum. *gură*.[94] (Tekavčić 1970: 157)

3.3. Diftonzi

U vulgarnom latinitetu također dolazi do monoftongizacije diftonga. U nekim dijalektima, posebno pod oskičkim utjecajem, dolazi do modifikacije diftonga *ae* u *e*. Taj proces

[93] Ta pojava uvjetovana je asimetričnošću govornih organa, odnosno artikulacijskog prostora. (Tekavčić 1970: 156)

[94] U istu grupu pripadaju i neki arhaični govori južne Italije, na granici Kalabrije i Lukanije. (Tekavčić 1970: 157)

monoftongizacije postao je općenit u latinskom počevši od nenaglašenih slogova u republikansko doba, da bi se proširio i na naglašene slogove u prvom stoljeću n. e. Promjena je posvjedočena natpisima na kojima je očita nesigurnost po pitanju točne grafije: *baene, daeder (unt), braevis*, itd.; *que = quae, precepto*, etc. (Palmer 1954: 157)

I diftong *oe* doživljava promjene: *poenam* postaje *penam*, a *amoenus amenus*. Diftong *au*, s druge pak strane, unatoč činjenici da je bio rano monoftongiziran u nekim dijalektima sjeverne i središnje Italije, zadržava se u Daciji *aurum*: rum. *aur*. U talijanskom pak kontrast između *luogo* (od *locum*) i *oro* (od *aurum*) pokazuje da se promjena *o – uo* morala dovršiti prije promjene *au – o*. Što se tiče španjolskog i francuskog, nalazi također podupiru tezu da se diftong *au* monoftongizirao neovisno o drugim romanskim jezicima. (ibid.)

3.4. Konsonanti

Intervokalno *b* prelazi u bilabijalni spirant koji je identičan u izgovoru s konsonantskim *v* (iz čega proizlaze grafije tipa *cuviculo* za *cubiculo*) i zamjena *b* za *v* (*unibersis*, *cibitatis*, *bixit*). (Palmer 1954: 159) Spirantizacija intervokalnog *b* je panromanska, a u nekim romanskim jezicima intervokalno *v* može i ispasti: *caballus* – rumunjski *cal*: *caval – caal – cal*; talijanski *cavallo*, španjolski *caballo*, francuski *cheval*. (Tekavčić 1970: 123-124)

T ispred i u hijatu prelazi u *ty*, a od drugog stoljeća n. e. postaje *ts,* kako je posvjedočeno na natpisima (*Vincentza, sapiensie, tersiu* itd). Palatalizacija u *c* razvija se kasnije (sve do šestog stoljeća) i nejednoliko diljem carstva. U klasičnom latinskom fonem *c* se izgovarao kao plozivno *k* u svim položajima. Prvo ispred *i*, poslije ispred *i* i *e*, taj se konsonant potom palatalizirao i prelazio u *kj*. Sljedeća faza je razvitak u *tj*, potom *ts*, tako da je vidljivo stapanje *ti* i *ci* u ortografiji: *nuncius*, *amicicia, tercium, nacione*.[95] (Palmer 1954: 159)

Paralelna pojava je razvitak *di* u *dj* pa u *dz*. *Dz* predstavlja grafija *z*: *dies* postaje *zes*; *hodie* postaje *oze*; *Diomedes* postaje *Ziomedes* i sl. (ibid.)

Također, *g* postaje palataliziran ispred otvorenih vokala.[96] Palatalni frikativ koji je nastao kao posljedica te promjene ispada u intervokalnom položaju koji dolazi ispred sloga pod akcentom (kako je posvjedočeno s npr. *septuazinta*). Tako dobivamo oblike tipa *trienta,*

[95] Sardski nije prošao kroz drugu palatalizaciju. (Palmer 1954: 159)
[96] Postojale su dvije palatalizacije – prva je bila palatalizacija svih konsonata ispred *i* u hijatu u prvom stoljeću, koja je ujedno i panromanska te uključuje i sardski; druga palatalizacija koja se odnosi na velare *c, g* ispred *i,* i *e* dolazi kasnije i nije panromanska. (Tekavčić 1970: 117-118)

Agrientum, quarranta (od *quadraginta*). Taj fonem ispred *–m* postaje labijaliziran: *fraumenta* (od *fragmenta*), *sauma* (od *sagma*).[97] (ibid.)

Od petog stoljeća pa nadalje u zapadnoj Romaniji intervokalni bezvučni okluzivi ozvučuju se: *logus* (umjesto *locus*), *tridicum* (umjesto *triticum*); *fegit* (umjesto *fecit*); *quodannis* (umjesto *quotannis*). (ibid.)

Intervokalno *b* postaje bilabijalni frikativ, kako je posvjedočeno čestom zamjenom *b* za v: *plebes non plevis, taves non tavis* (*Appendix Probi*). (ibid.)

Finalno *–m* slabo se izgovaralo još od najranijih dana, tako da postoje brojni natpisi koji to potvrđuju. U Romaniji se izgubilo svugdje osim u monosilabičkim riječima – stoga francuski čuva *rien* (od *rem*). Finalno *-n* bilo je nešto postojanije i njegov nestanak vjerojatno je bio posljedica neovisnog razvoja unutar pojedinih romanskih jezika nakon njihova raskida s vulgarnim latinitetom. Finalno *–t* također je rano ispalo u nekim latinskim dijalektima, a vulgarni latinski slijedi tu tendenciju. Primjeri na natpisima su *ama, valia, fecerun*. (ibid.)

3.5. Morfologija

3.5.1. Gubitak srednjeg roda

Rekonstrukcija romanskih jezika ukazuje na rano ispadanje srednjeg roda, kakvo je stanje uglavnom i danas.[98] Dokazi o brkanju roda potječu još iz carskog doba kad se proces dodatno ubrzava zbog uklanjanja svih fonetskih razlika između srednjeg i muškog roda druge deklinacije. Stoga pronalazimo oblik *fatus, caelus, monimentus*. No, ponekad je bilo i prelaženja u srednji rod, tako da su zabilježeni oblici kao npr. *titulum*. Ipak, očuvane su razlike u pluralu druge deklinacije muškog roda – *i, -os*, srednjeg roda na *–a* u nominativu i akuzativu plurala, te *-ora* koji se čuvaju kao funkcionalni plurali, najbolje na istoku. U rumunjskom se tako čuvaju nastavci na *–e* (od *–a*) te *–uri* (od *–ora*): *braț, brațe; timp, timpuri*. U talijanskom također čuvaju se nastavci plurala na *–a*, dok su oni na *–ora*, koji su vrlo česti u starotalijanskom nestali u književnom jeziku, no čuvaju se u južnotalijanskim dijalektima. Imenice koje tako tvore plural u singularu obično su muškog, a u pluralu ženskog roda, tako da govorimo o

[97] Appendix Probi: *pegma non peuma*.
[98] Iznimke su talijanski i rumunjski.

ambigenim imenicama: u talijanskom *il braccio*, *le braccia*, *il dito*, *le ditta*; u rumunjskom *acest braț*, *aceste brațe*, *acest timp*, *aceste timpuri* itd. [99] (Tekavčić 1970: 119).

Općenito govoreći nastavci *–i, -os* prevladali su u romanskim jezicima, no ponekad su neke imenice muškog roda u pluralu dobivali nastavak srednjeg roda – *digitus, digita*, analogno prema imenicama srednjeg roda koje u pluralu imaju nastavak na *–a*: *bracchia, cubita, genua*. U drugim slučajevima kolektivni plural na *–a* tretiran je kao imenica singulara prve deklinacije na *–a*, pa su neke imenice srednjeg roda tako prešle u prvu deklinaciju i postale imenice ženskog roda: *castra, gaudia, ligna, bracchia, armenta*. (Palmer 1954: 160)

3.5.2. Propadanje deklinacijskog sustava

Gubitak finalnog *–m*, te slabo izgovaranje finalnog *–s* u nekim područjima, također brkanje *o* i *u*, te *i* i *e* u finalnim slogovima dovelo je do raspada latinskog deklinacijskog sustava. Tome možemo pridodati sintaktičke promjene, odnosno upotrebu prijedložnih perifraza umjesto padežnih nastavaka (npr. *ad* plus akuzativ umjesto dativ). Posljedica svih ovih promjena bila je svođenje latinskog padežnog sustava u osmom stoljeću na dva padeža. (Palmer 1954: 161)

Valja napomenuti da zapadna Romanija u pluralu čuva latinski akuzativ, a istočna latinski nominativ. To je posljedica očuvanja finalnog *–s* na zapadu, a ujedno znači i zamjenu nominativa akuzativom. Čak i u Galiji gdje latinski nominativi žive razmjerno dugo u drugoj i trećoj deklinaciji, do osmog stoljeća oblici na *–as* su istisnuli plurale na *–ae*. U Italiji i Daciji događa se suprotna pojava – talijanski i rumunjski plurali odgovaraju latinskim nominativima: *casae - case* (talijanski i rumunjski); *campi – campi* (talijanski), *câmpi* (rumunjski). Što se pak tiče plurala treće deklinacije, nastavak na *–i* iz druge deklinacije analogijom biva prenešen i na imenice treće deklinacije pa nastaje *pani*, naspram *panes*: talijanski *pani*, rumunjski *pâini*. (Tekavčić 1970: 179)

Osim toga, dolazi do prijelaza iz jedne deklinacije u drugu – tako imenice četvrte deklinacije ženskog roda na *–u*s (*norus, socrus*) prelaze u prvu deklinaciju (*nora, socra* [100])

[99] U starofrancuskom postoji svega nekoliko primjera kao što su: *digita – doie*, *braccia – brace*, *carra – carre* (analogni plural od *carrus*). U iberoromanskom takvih plurala uopće nema, jedino je posvjedočena posuđenica *dembora* (*tempora*) iz baskijskog. (Tekavčić 1970: 179)

[100] Rumunjski *soacră, noră*, talijanski *suocera*, katalanski, portugalski, sicilski i galješki *nora*.

zbog tendencije prema jasnijoj klarifikaciji roda. Također, slične modifikacije prolaze i *coniux* – u *coniuga*, *sacerdos* u *sacerda*; *neptis* u *nepta*[101]; *tempestas* u *tempesta*. I grčke posuđenice srednjeg roda na *–ma*, te grčke posuđenice iz treće deklinacije na *–as* također prolaze kroz istu preobrazbu, pa *lampas* prelazi u *lampada*, a *hebdomas* u *hebdomada*. U prvoj deklinaciji također posvjedočeni su genitivi na *–ae, -e, -as, -es* (*prisces, sues, secundes, liberates*)*, -aes* (*villaes, Quintilaes*), gdje je *–s* ili posljedica kontaminacije nastavcima treće deklinacije, ili italskog nastavka na *–as* (sačuvanog u *pater familias*). Dativi i ablativi *feminabus, filiabus* slijede primjer *deabus*, no nestaju u romanskim jezicima. Analogno deklinaciji grčkih vlastitih imena (*Psyche, Psychenis*) nastaju oblici *Ana, Ananis*, *mamma, mammanis*. Tako i neke imenice muškog roda na *–a*, u genitivu dobivaju nastavak *–anis: scriba, scribanis*.[102] (ibid.)

U drugoj deklinaciji također postoji tendencija jasnije karakterizacije roda, tako da *vas* postaje *vasum*, a *os* postaje *ossum*. U dativu i ablativu ponekad se može naići na oblike načinjene analogno po trećoj deklinaciji: *diibus, amicibus, alumnibus, filibus.* (ibid.)

U trećoj deklinaciji zbog fonetskih promjena dolazi do gubitka razlike između *is* i *es*. Zbog toga slijede česte greške na koje upozoravaju gramatičari: *tabes non tavis, suboles non subolis, lues non luis, fames non famis* (*Appendix Probi*). Nominativ singulara često se transformira zbog analoškog utjecaja genitiva – rani primjeri su *Jovis* umjesto *Juppiter*, *bovis* umjesto *bos*, *lacte* umjesto *lactis*. Također, javljaju se novi nominativi kod imparisilaba treće deklinacije, analogijom prema genitivu: *carnis* umjesto *caro*, *stirpis* umjesto *stirps*; *Appendix Probi* ispravlja *gruis* (klasično latinski *grus*) dok Prudencije koristi *suis* (umjesto klasično-latinski *sus*). Takvi nominativi uspostavljaju parisilabički sustav. Suprotan proces vidljiv je u oblicima *orbs* i *nubs*, umjesto *orbis* i *nubis*. (*Appendix Probi*) U ovoj deklinaciji imenice srednjeg roda također prelaze u muški rod (*frigorem, pectorem, roborem*). No, ima i nekih imenica koje su prešle u srednji rod – tako su zabilježeni *cinus*, umjesto *cinis, cineris* te **pulvus* umjesto *pulvis, pulveris*, na temelju rekonstrukcije iz romanskih jezika, npr. španjolski *polvo*. Analogni proces stvara nominativ *sanguen* (klasično *sanguis, sanguinis*). Kasnije obrnut proces vidljiv je u npr. *pollis* umjesto *pollen*. Novi nominativ *glandis* napravljen je umjesto klasičnog *glans, glandis*, nakon čega dolazi i do stvaranja analognog genitiva *glandinis*. Nakon toga susrećemo se s oblicima kao što su *lendis, lendinis*. Ablativ na *–e* prevladava u odnosu na ablativ na *–i*; u pluralu akuzativ na *–es* prevladava u odnosu na akuzativ na *–is.* Genitivi plurala *omniorum, parentaliorum* baziraju se na akuzativu plurala *omnia, parentalia*, dok *mensis* varira između *mensorum* i *mensarum*. (Palmer 1954: 161-162)

[101] Rumunjski *nepoată*, arumunjski *nipoată*, venetski *neoda*, katalanski, okcitanski *neboda*.
[102] U modernom francuskom *ecrivain* znači „pisac“.

Četvrta i peta deklinacija bile su apsorbirane u prvu i drugu, a proces je krenuo rano npr. *senati* kod Plauta (*Casina*: 536) *sed eccum egreditur senati columen, praesidium populi*. Kasniji natpisi pokazuju sljedeće primjere (*portico, mano, introito, sumptis, spirito*). Postajanje dubleta u petoj deklinaciji (*materies, materia*) olakšalo je prijelaz imenica tipa *glacia, facia, rabia* u prvu deklinaciju. *Spes* i *res* prešle su u treću deklinaciju no, za *spes* također postoji oblik na *–n* u kosim padežima – *spenem*. (Palmer 1954: 162)

3.5.3. Pridjevi

Što se tiče pridjeva, također dolazi do jasnije karakterizacije roda. Tako *Appendix Probi* kudi oblike *paupera, acrum, tristus, tetrus* (klasično *pauper* za sva tri roda, klasično *acer*, *-is*, *-e, tristis, -e*, *taeter, -a, -um*). Javljaju se i oblici *gracilus, sublimus, praecoca* (klasično *gracilis, sublimis, praecox*). (ibid.)

Također, dešava se zamjena sintetičke komparacije analitičkom. Analitička komparacija pridjeva koristi priloge *magis* i *plus* za komparativ, za superlativ koristi *maxime*, no postoje stilističke varijacije – već od Enija koristi se i *plus*, a u romanskim jezicima neke aree preferirat će *magis,* a neke *plus*.[103] Početak analitičke komparacije javlja se rano u latinskom, a također prati je pučka tendencija prema „hiperkarakterizaciji" pa se javljaju primjeri kao npr. *magis maiores* kod Plauta (*Menaechmi*, 55). Takvi pleonazmi postaju sve karakterističniji u kasnijem vulgarnom latinskom, gdje se također mogu primijetiti oblici s dvostrukim sufiksom - *proximior, extremior, pessimissimus, minimissimus,* te kombinacije *plus magis* i *magis plus,* te*magis magisque amplius.* Također, javljaju se analitički komparativi *plus felix, magis mirabilis*, te katkada hibridi *magis utilior*. Takvi hibridni tipovi pokazuju da sintetička komparacija slabi, te da je treba „ojačati" dodavanjem priloga. (Tekavčić 1970: 128) Tip *miserrima* standardiziran je u *miserissima*. Postoji također *integrissima*, te *iuvenior* i *pientissimus*. (ibid.)

3.5.4. Zamjenice

[103] U centralnom dijelu Romanije upotrebljava se noviji *plus* (talijanski *piu*, francuski *plus*) dok lateralne aree čuvaju stariji *magis* (španjolski *mas*, portugalski *mais*, rumunjski *mai*).

Hic, iste, ille koriste se bez razlike; *ipse* se koristi kao anaforička zamjenica koja zamjenjuje *is*; *ille* se također reducira na status određenog člana, a *unus* na status neodređenog člana. *Cuius, cui* nastavljaju vršiti utjecaj na deklinaciju drugih zamjenica, tako imamo odjeke u *illui*, također u dativu postoje ovi oblici ženskog roda: *illae, illaei*. Demonstrativi se pojačavaju prefiksom *ecce*.[104] Ta tendencija započela je još u arhajskom latinskom, gdje se npr. spajaju **ol-se, is-te*. Takva tendencija posebno se razvija kod kasnijih pisaca koji običavaju kombinirati dva demonstrativa: *is ipse, ipse ille*. (Palmer 1954: 163)

3.5.5. Nastanak romanskog člana

Klasični latinski nije imao člana – kako kaže Kvintilijan: *Noster sermo articulos non desiderat* (*Institutio Oratoria* I, 4, 19). No, razvili su ga svi romanski jezici što je povezano sa sintektičkom deklinacijom i većom autonomijom riječi u klasičnom latinskom, te s druge pak strane s konkretnim, semantički aktualiziranim karakterom latinskog leksika. Prema nekim autorima, zametke romanskog člana možemo potražiti u latinskim demonstrativima – *ille* i *ipse*. Npr. već kod Plauta javljaju se supstantizacije, naročito prilikom citiranja nesklonjivih riječi: *Illud stertuit volui dicere* (Plaut: *Miles Gloriosus*, 819) *Removendum censeo illud dissimulantem* (Ciceron, *Ad Atticum*, 6, 1, 11) Također, vezu možemo potražiti i u konstrukcijama u kojima *ille* veže imenicu s pridjevom: *porcus ille salvaticus*. Postoje također teorije da se član razvio iz tzv. anaforičke funkcije koju u kasnom latinitetu imaju *ipse* i *ille* (u klasičnom latinskom to je *is* s relativom *qui*). Iako su u latinskim tekstovima bili jednako zastupljeni *ipse* i *ille*, danas velika *većina* romanskih jezika ima članove iz *ille*[105]. U kasno latinskim tekstovima javljaju se primjeri u kojima je funkcija člana već jasna: *…perdet colorem et non est arenosa* sicut *illa prior* (*Compositiones ad tingenda musiva*);*…fava …integra…melius congrua est guam illa fava fresa* (Antim); *…et illas cappas et illos sarciles et illa calceamenta…guod ille episcopus ad illum clerum reddere consuevit* (Tekavčić 1970: 127-128)

Osim netom spomenutih teorija, postoji i ideja da se romanski član razvio pod utjecajem grčkih kršćanskih tekstova – tako postoji paragraf u *Vetus Latina*: *Est tamen ille daemon sodalis peccati*, a u tom kontekstu *ille* ne znači mnogo više od člana. Naime, potreba za prevođenjem

[104] Npr. francuski *cet* od *ecce ipsum*. (Palmer 1954: 162)
[105] Iznimku čine sardski (*su, sa, sos, sas*), te neki katalonski, južno-talijanski, gaskonjski i provansalski dijalekti koji član formiraju od *ipse*. (Hertzenberg 2011: 173)

svetih tekstova koji su originalno bili u koine grčkom, koji je imao određeni član, mogao je potaknuti kršćanske prevoditelje da pronađu zamjenu. Egeria, koja također piše djelo vjerskog karaktera, na sličan način koristi *ipse*: *per mediam vallem ipsam,* što dokazuje da je i ono slabjelo po pitanju izvorne funkcije. Odraz određenog člana u sardskom to potvrđuje.

Također, budući da se latinski padežni sustav raspao, nestala je autonomija imenica u rečenici, a kao jedan od sredstava aktualizacije autonomije javlja se upravo član. Postojanje člana panromanska je pojava – romanski jezici jedino se razilaze po pitanju etimologije i položaju člana prema imenici[106]. (Tekavčić 1970: 128)

Samo istočna Romanija ima postponirani član – *muru illu* (današnji rumunjski), a tu karakteristiku dijeli s ostalim jezicima Balkanskog jezičnog saveza (bugarski, makedonski, albanski itd.). Svi jezici zapadne *Romanije* imaju pak anteponirani član - *illu muru*. (ibid.)

3.5.6. Glagoli

Nastavlja se brkanje deponentnih i aktivnih glagola: *sequis* (kao i Petronijev *loquis*), *conarit*, *deprecebat, miraret*; no *doleatur, dubitamur, vetor, obitus sum, iuvantur* (koji se temelji na *auxilior, opitulor*). Pasivni oblici na *–r* nestali su u romanskim jezicima gdje su ih zamijenile perifraze participa perfekta i glagola *biti* (npr. *amatur* prelazi u *amatus est*) ili refleksivni izrazi. Obje zamjene nalaze se i u vulgarnom latinskom. Refleksivi su posebno česti u trećem licu kad se odnose na nešto neživo, a sam proces vuče korijene iz personifikacije tipa: *Myrina quae Sebastopolim se vocat* (Plinije: *Naturalis Historia*, 5, 121). Ponekad dolazi do miješanja refleksiva i deponentnih glagola: *se extinguitur.* (ibid.)

Nastavlja se tendencija brkanja konjugacija u prezentu. Dok se prije treća konjugacija često prebacivala u drugu, sad se javlja obrnuti proces, tako da promjene vidljive u primjerima tipa *lugunt, pedunt, miscere, ridere* završavaju u nestanku konjugacije na *–ere* u nekim romanskim jezicima, a s druge pak strane trijumfiraju u španjolskom. (ibid.)

U četvrtu konjugaciju prelaze neki glagoli iz treće konjugacije: *serpio, disciunt, lucire, gemire*. Fonetski razvoj izazvao je gubitak *i* u hijatu (*io* u *o*, *iunt* u *unt*); također, nestanak razlike između *es* i *is*, te *et* i *it*. Tako *Peregrinatio Egeriae* pokazuje sklonost prema oblicima kao što

[106] Starofrancuski *li, lo, la*; katalonski i španjolski *el, la, lo*; okcitanski *lo, la*; portugalski *o, a*; talijanski *il, la, lo*.

su *contiget, benedicet, colliget, prendet.* Javljaju se i odgovarajući oblici u pluralu naspram ispravnih oblika na *-unt*: *ponent, tendent, vadent, tollent, reponent.*[107] (Palmer 1954: 164)

Što se tiče vremena, imperfekt je preživio gotovo netaknut u romanskim jezicima, jedino što oblik *iebam* prelazi u *–ebam*. Gdje nestaju stari latinski oblici za futur[108], njihovo mjesto zauzimaju perifraze modalnog tipa: *facere debeo, facere volo*, *facere habeo*. U kasnijem latinskom vidi se očuvanje takvog tipa futura u rumunjskom (*voi cânta*), njihova pojava u sardskom i ostalim romanskim jezicima. Konstrukcija tipa *facere habeo* u inicijalnoj fazi imala je obligatorno značenje: *vallem nos traversare habebamus* (*Peregrinatio Egeriae*: 2, 1); u kasnijem latinskom pak ima mnogo primjera korištenja takvih konstrukcija isključivo u smislu buduće radnje. Klasični tipovi latinskih konjugacija povremeno se miješaju – tako možemo usporediti *dicebo, vivebo* iz Atelanske farse s oblicima iz vulgarnog latinskog *inferevit* (=*inferebit*), dok glagole iz druge konjugacije povremeno imaju future na *–am: habeam*, *lugea(t).* (Palmer 1954: 165)

Nepravilni oblici perfekta bivaju zamijenjeni pravilnima: tako *praestavi* zamjenjuje *praestiti*, a *salivi* zamijenjuje *salui*. Što se tiče *–v* perfekta, kontrahirani oblici (*asti, astis, arunt*) oduvijek su bili popularni u pučkom govoru, a sad se taj proces razvija još i dalje. Ono što je započelo kao fonetski gubitak intervokalnog *v* (između sličnih ili istih vokala) *delevero – delero*, kasnije se nastavlja zbog analogijskih utjecaja. Tako se javljaju nastavci na *–ai* (*calcai, probai*), prema modelu *–ii*, kako je posvjedočeno u trećem licu jednine na jednom vulgarno-latinskom natpisu: *laborait*[109]. No, također brojni su primjeri s *–aut* što je preteča romanskih nastavaka.[110] (ibid.)

Što se pak tiče redupliciranih perfekta javljaju se novi analogni oblici prema modelu: *credo, credidi – impendidi, edidit, prandiderit*. Javljaju se samo kod dentalne osnove, drugdje su nestali – samo *dedi* i *steti* preživljavaju u romanskim jezicima. Također javlja se *lexerit* umjesto *legerit*, te *capui* umjesto *cepi*. Najkorišteniji bili su perfekti na *–si*, koji najviše i preživljavaju u romanskim jezicima.[111] S druge pak strane perfekt na *–ui*, koji je bio anomalija u prvoj konjugaciji iz koje je i nestao, proširio se u drugoj i trećoj konjugaciji. Taj proces rano

[107] Oblici na *–ent* prevladavaju u španjolskom, a postoje indikacije da je Egerija bila iz španjolske pokrajine Galicije. (Palmer 1954: 164)
[108] Indikativi futura u latinskom bili su ili stari oblici konjunktiva (tipa *legam*) ili složeni oblici sastavljeni od glagolske osnove i glagola biti *–bo*. Kroz povijest latinskog jezika ovo glagolsko vrijeme ostalo je vjerno svojoj osnovnoj voluntativnoj prirodi: s jedne je strane indikativ futura bio korišten kao imperativ, s druge pak strane kao konjunktiv sa značenjem futura. (Palmer 1954: 164)
[109] Sačuvano također u starom sardskom. (Palmer 1954: 165)
[110] Talijanski *amo, amao.* (Palmer 1954: 165)
[111] Prema nekim autorima bilo je više od tridesetak novih izvedenica perfekta na *–si*.

je započeo: *parcuit* (Nevije)[112] te *serui* (Enije)[113]. Primjeri na natpisima su: *bibui, legui, vidui* itd. Među nastavcima za perfekt nema arhaičnog *–ere* ili *-ērunt* koji prevladava u klasičnoj književnosti, stoga mora da su oblici na *–ērunt* koji se pronalaze kod komičkih pisaca bili popularni u pučkom govoru.

Javljaju se participi na *–utus*, a njihovo je ishodište u participima koji već tako završavaju u latinskom: *volvere – volutus*; *tribuere – tributus*; *sequi – secutus* itd. Također, vrlo popularni u vulgarnom latinskom bili su ovi glagoli, te njihovi pripadajući participi: *battuere – battere – battutus*; *futuere – fututus*. Faktor koji je olakšao širenje takvih participa na *–utus* je paralelizam u sustavu. Pored simetrije u sustavu, važno je napomenuti da su participi na *–utus* arizotonički, t.j. naglašeni na nastavku pa nisu izloženi nikakvoj sinkopi kao rizotonički/propariksotonski participi (*habitus*, *venditus*). Kasnolatinski (mahom pravni) tekstovi pružaju zanimljive primjere: *incenduta* (*Lex Salica*); *pendutus* (*Lex Ribuaria*); *battutus*, *tolutum* (*Leges Alamannorum*); *fundutas* (prijevod klasičnog *fusiles*) (glosar iz Reichenaua); *capita non battuta* (*Compositiones ad tingenda musiva*); *forbatudo* (*Formulae Senon.*). Budući da ih nema u sardskom, za pretpostaviti jest da su se počeli širiti u kasnijoj fazi. U katalonskom su očuvani, dok su ih portugalski i španjolski tijekom razvoja jezika izgubili. Potvrđeni su u starijim fazama obaju jezika: *kadutu fuere* (Emilijanske glose), a sve do šesnaestog stoljeća čuvaju se npr.: *metudo, sabudo, temudo, crecudo* itd. [114] Panromanski primjeri su: *volutu* (novi particip za *volere*): rumunjski *vrut*, talijanski *voluto*, francuski *voulu*, provanslaski i katalanski *volgut*; *potutu* (novi particip za *potere*): rumunjski *putut*, talijanski *potuto*, francuski *pu*, katalanski *pogut*; *habutu* (klasično-latinski *habitus*): rumunjski *avut*, talijanski *avuto*, francuski *eu,* katalanski *hagut*; *cadutu* (klasično-latinski *casus*): rumunjski *căzut*, talijanski *caduto*, starošpanjolski *kadutu* itd. (Tekavčić 1970: 184)

3.6. Sintaksa

3.6.1. Padežni sustav

[112] Nevije: *Quadrigemini*, 67 Nonius, 153, 20: '*Parcuit' pepercit. Naevius Quadrigeminis—suo labori nullus parcuit.*
[113] G.L., II, 532, 16 K: *Vetustissimi tamen etiam in simplici '***serui***' protulisse inveniuntur pro ordinavi et pro sevi.*
[114] Usporedivo s talijanskim *saputo, cresciuto, temuto*. (Tekavčić 1970: 184)

Razvija se dvo-padežni sustav i to poglavito u prostoru Galoromanije, kao *cas sujet* (padež subjekta) i *cas regime* (svi ostali padeži) za imenice druge i treće deklinacije (Tekavčić 1970: 175) i to kao posljedica otpadanja finalnih konsonanata, fonetskog propadanja te upotrebe prijedložnih perifraza nauštrb padeža izraženih nastavkom (npr. konstrukcija *ad* + akuzativ umjesto dativa). Takva tendencija primjećuje se već kod Plauta, a posebno je vidljiva u kasnolatinskim tekstovima: *ad eum dicit* (Vulgata)*, ad febricitantes posuit* (*Mulomedicina Chironis* 379.) itd. (Palmer 1954: 166)

Dolazi do zabune između mjesta i smjera kretanja (*ubi* i *quo*); *ad* + akuzativ također ima funkciju lokativa: *fui ad ecclesiam* (*Peregrinatio Egeriae* 22, 2), no takvi primjeri javljaju se i u klasičnoj rimskoj književnosti već od Livija. (ibid.)

Također, „čisti" ablativ zamijenjen je prijedložnim parafrazama s *ex, ab* i *de*, s tim da je *de* od svih bio najpopularniji: *de navibus egredi, de palatio exit, de marmore facta* (*Peregrinatio Egeriae*). Čak i uzročni i instrumentalni ablativ biva zamijenjen na isti način: *fatigati de vigiliis*, *de oculis tangentes crucem, ungeatur…de illo oleo* (*Peregrinatio Egeriae*). *In* s lokativnim ablativom za izražavanje vremena također koristi se suprotno klasičnoj upotrebi. Za *de* + ablativ u ulozi genitiva potvrde pronalazimo još of Plauta: *dimidium de praeda*.[115] Kasnije se takva partitativna upotreba razvija i dalje: *ampullam in qua de oleo beati Martini continebatur* (*Vita Aridii*). (ibid.)

Postojala je velika zbrka između ablativa i akuzativa: *ab hortu(m), con quen, cum libertos, ex donationem, pro salutem, pro hoc ipsud, sine lesionem, a monazontes, de hoc ipsud, de carnem; contra ipso loco, venit in civitate sua.* No, mnogi od ovih primjera imaju uglavnom ortografsko značenje s obzirom na gubitak finalnog *–m*. (ibid.)

Javlja se tzv. adnominalni dativ, i to u dvije aree – na zapadu u starijoj fazi u provansalskom i francuskom, te na istoku u rumunjskom što se održalo do danas. Prototip adnominalnog dativa javlja se u kasnolatinskim spomenicima koji su posebno brojni u balkanskoj arei. Sama pojava vezana je uz razvoj finalnog *s* (u trećoj deklinaciji genitiv se razlikuje od dativa po finalnom *–s*). Kad finalno *–s* otpadne, genitiv i dativ postaju formalno izjednačeni. Na taj način nastali su ovi primjeri adnominalnog dativa: *in curte duci*, *filium duci* (*Leges Alamannorum*: 35, 33). Slični primjeri iz langobardskih zakona su: *ad curtis duci*, *in praesentia iudici.* No, ne radi se uvijek o otpadanju finalnog konsonanta već i o nekim sintaktičkim faktorima. To je vidljivo u primjeru *qui foerunt fili Magno* (CIL XIII, 2483)*,* gdje

[115] *Heus, memento ergo dimidium istinc mihi de praeda dare* (Plaut: *Pseudolus*, 1164)

dativ *magno* nije jednak genitivu bez *–s*.[116] Adnominalni dativ nastavlja se u starofrancuskom, samo što više nije riječ o dativu, nego o općenitom kosom padežu (tzv. *cas regime*). Primjeri iz Strasburških zakletvi (842. godine): *Pro deo amur que son Fradre Karlo iurat*; primjeri iz sekvence o sv. Eulaliji (deveto stoljeće): *li deo inimi, lo deo menestier*. Također postoji konstrukcija s prijedlogom *a*: *la fille le roi* i *la fille au roi*. U suvremenom francuskom je nestala, osim u nekim reliktima tipa: *le fils a papa*. Adnominalni dativ poznaje i provansalski: *la mulher son senhor*, *lo pueg Nostra Domna*. U rumunjskom se nastavlja, dapače razvijen je i dalje proširen: *casa fratelui*; *patul lui Procrust*[117], *columna lui Traian* i slično. Iako su oblici iz ovih primjera u genitivu, etimološki potječu od latinskog dativa, što ih čini primjerima adnominalnog dativa u rumunjskom. (Tekavčić 1970: 187-188)

3.6.2. Glagolski sustav

Perfekt u klasičnom latinskom sadržavao je dvije funkcije – aorista i perfekta. Stvaranje perifrastične konstrukcije kako bi se izrazila veza sa sadašnjosti započela je vrlo rano – javlja se već kod Plauta, u drugom stoljeću prije n. e.: *multa bona bene parta habemus* (Plaut: *Trinummus*, 346-347)[118]. No, puni razvitak takvih konstrukcija dogodit će se tek kasnije – npr. u šestom stoljeću, kod Oribazija: *haec omnia probatum habemus* i kod Grgura Turonskog: *episcopum invitatum habes* (*Vitae patris*: 3, 1) (Palmer 1954: 167)

Također, rađa se novi perifrastični futur i to radi formalne nejedinstvenosti (tri tipa futura), fonetskih promjena i afektivnog momenta. Tu afektivnost naglasit će upotreba modalnih glagola *debere, habere, velle* u perifrazama koje su pravilnije, afektivnije i ujedno predvidive za sve glagole. Kontinentalni balkanski latinitet tvori futur s glagolom „htjeti“ (rumunjski *a vrea*); dalmatski tip balkanskog latiniteta jedini zamijenjuje futur drugi futurom prvim *cantavero* - *kanturo*; južnotalijanski govori poznaju umjesto složenoga futura perifrazu *habeo ad cantare:* npr. *per manus nostras recipimus vel ad recipere habemus* (*Diplomata, chartae, epistolae, leges* 721 DXVII.) Danas su to konstrukcije tipa *avere + a + infinitive*, na području između grada Viterba i Ankone; sardski tvori futur uz pomoć glagola „imati“ ili

[116] Može se, međutim, raditi o naknadnoj analognoj generalizaciji dativa koja se temelji na imenicama treće deklinacije. (Tekavčić 1970: 187)
[117] Naslov romana Camila Petrescua.
[118] Kod Plauta mogu se pronaći više primjera: *illaec omnia missa habeo quae ante agere occepi* (*Pseudolus*: 602); također, kod Terencija: *quae nos nostramque adulescentiam habent despicatam* (*Eunuchus*: 382); Varona: *Caput cinctum habebant filo* (*De lingua latina*: 5, 15); kasnije kod Vitruvija: *de ea re supra scriptum habemus* (*De architectura*, 9, 1, 4) itd.

„morati“, no bez formalnog stapanja oblika *appo kantare*, *deppo kantare*, a ostali jezici koriste se perifrazom od infinitiva i glagola *habere*. (Tekavčić 1970: 136-137)

Po sličnom principu nastaje i kondicional kao novi način i to u konstrukciji s infinitivom i glagolom „imati“ u imperfektu – *portare habebam.* U Italiji *se javlja kondicional s perfektom - portare habui;*valja napomenuti da upravo taj s perfektom, koji potječe iz firentinskog dijalekta, prevladava u današnjem talijanskom – npr. *vorrei dire*. On stoji umjesto latinske perifrastične konjugacije aktivne, koja je mogla stajati i u apodozi hipotetskog perioda. Primjeri su*: sanare te habebat Deus si fatereris* (Pseudo Augustin, *Sermones*, peto stoljeće); *si invenisset eum unus alterum interficere habuit* (Liutpr. *Leges*, sedmo stoljeće); *si voluisset Deus ut mel manducarem*, *mel habuisti mittere in zippulas istas* (*Vitae Patrum*, šesto stoljeće). Po pitanju tvorbe kondicionala, osim već spomenutog načina tvorbe, postoje razlike u tvorbi u različitim areama – rumunjski tvori kondicional na više načina, no najučestaliji je uz pomoćni glagol imati i infinitiv: *aș cânta* u prezentu i *aș fi cântat* u prošlosti; dalmatski nastavlja latinski pluskvamperfekt: *cantaveram – kantura*; modalnu vrijednost pluskvamperfekta poznaju i dijalekti južne Italije i Iberoromanije, a retoromanski dijalekti i neke druge aree čuvaju latinski konjunktiv pluskvamperfekta u funkciji kondicionala. (Tekavčić 1970:138)

Supin je uglavnom zamijenjen infinitivom, no čuva ga rumunjski.[119] Infinitiv također zamjenjuje gerund, no ablativ gerunda zamjenjuje particip prezenta, kako je vidljivo kod Egerije: *redire….dicendo psalmos.* Takva upotreba započela je još od Plauta: *hominem investigando operam ... dabo*[120] (*Miles Gloriosus*, 260). Gerundiv se javlja u kasnom latinskom kao zamjena za pasivni particip futura. Gerundiv se inicijalno pojavljivao neovisno o stanju (*secundus* – onaj koji slijedi, sljedeći), a kod Plauta javlja se više u aktivnom nego pasivnom značenju: *haecine ubi scibit senex, puppis pereundast probe* (*Trucidatus*, 883). U kasnom latinskom također javljaju se primjeri gdje gerundiv ima prije aktivno nego pasivno značenje – npr. *moriendi* u značenju *morituri*. Tako se *recepturus* koristi za *recipiendus*, a *scripturas* za *scribendas*. Naposljetku i nominativ gerunda javlja se kao zamjena za particip prezenta: *iubandi sunt*. Particip futura aktivnog postaje rijedak, no javlja se u Vulgati u sklopu perifrastičnih zamjena za futur: *redditurus sit* (*Peregrinatio Egeriae*). Particip prezenta također se javlja u perifrazama, a u romanskim jezicima preživljava kao pridjev, budući da njegovu participsku

[119] U nekim frazama dulje se očuvao, npr. *dormitum ire*. Tako kod kasnijih autora nailazimo na varijacije *dormito vadit*; također kod Egerije: *reponent se dormito*. (XXIV, 12) (Palmer 1954: 167)

[120] *Et quidem ego ibo domum atque hominem investigando operam huic dissimulabiliter dabo, qui fuerit conservos qui hodie sit sectatus simiam.* (*Miles Gloriosus*, 258-261)

ulogu preuzima gerund. Kasnolatinski pisci ponekad su koristili pasivni infinitiv u značenju prezenta. (Palmer 1954: 167)

Nestaju deponentni glagoli – već u klasičnom latinskom kod pojednih se pisaca javljaju infinitivi tipa *luctare*, *partire*, *hortare* (Plaut), *nascere* (Katon), a u vulgarnom latinitetu javljaju se deponentni oblici i tamo gdje ih ne bismo očekivali, kao rezultat hiperkorekcije: *doleri, dubitari, vetari*. Također, pasivni oblici bivaju zamijenjeni složenim konstrukcijama. Te se pojave javljaju kao posljedica otpadanja finalnih konsonanata i polivalentnosti latinskog perfekta pasiva. (Tekavčić 1970: 138)

Konjunktiv je zamijenjen indikativom u mnogim konstrukcijama – od ranog doba indikativ se javlja i u indirektnim pitanjima. Kasnije se javlja i u posljedičnim rečenicama: *ecclesia valde pulchra . . . ut vere digna est esse domus Dei* (Peregrinatio Egeriae XIX, 3); nakon uzročnog *cum*: *cum his omnes tam excelsi sunt*; nakon izraza koji znače sumnju: *procul dubium est quod . . . permansit* (Grgur Turski). Konjunktiv se pak javlja umjesto indikativa u različitim vrstama subordiniranih rečenica, te time postaje samo oznaka subordinacije. Tako se npr. pronalazi i nakon posljedičnog *quod*: *Iulia fecit quod Ambibolus frater negligendus facere noluerit* (DV 1481); u vremenskim rečenicama koje uvodi *priusquam, dum*: *tu dum esses ad superos nemo mihi formonsior ulla* (CE 1823). Posebno je karakterističan za kasni latinitet konjunktiv u imenskim rečenicama koje uvodi *quod, quia, quoniam* (no javlja se i s indikativom) kao zamjena za konstrukciju akuzativa s infinitivom. (Palmer 1954: 168)

3.6.3. Sintaksa rečenice

Nastaje univerzalni vulgarnolatinski veznik *quod*, čija zadnja faza je romansko *ke* (pisan *che*/*que*, rumunjcki *că*) što je usko povezano s recesijom konstrukcije akuzativa s infinitivom. Prvi faktor koji je doveo do nastanka *quod* kao univerzalnog veznika jest asimetrija u sustavu: dok klasični latinski dopušta akuzativ s infinitivom iza *verba sentiendi* ili *quod* s eksplicitnom rečenicom, ta mogućnost uvođenja eksplicitne rečenice s *quod* ne postoji iza *verba dicendi*. Drugi faktor je dvosmislenost same konstrukcije akuzativa s infinitivom, koja ujedno dozvoljava čuvene pitijske odgovore (*Aio te Aeacida, Romanos vincere posse*). Budući da u sustavu već postoji mogućnost uvođenja rečenice s *quod* u određenim slučajevima, nastaju konstrukcije s *quod* i iza *verba dicendi*: *dico te valere = dico quod vales.*Ta konstrukcija ujedno je bila bliža romanskoj težnji za analitičnim konstrukcijama u jeziku. Rečenice s *quod* tako zamjenjuju konstrukcije akuzativa s infinitivom, ali dolaze i umjesto *ut* – umjesto namjernog

ut: *urinas apozimate provocabis quod possit humor depurgari* (*Casii Felicis de medicina ex Graecis logicae sectae auctoribus liber*: 57); umjesto posljedičnog *ut*: *vulnus ita insanabile facit quod totus pes amputandus sit* (Paladije: *Medicina pecorum*: 31, 4). Posljedica uvođenja takve konstrukcije bila je golemo povećanje veznika *quod.* Uz quod, posebno u prvoj fazi koristi se i *quia*, naročito u Bibliji: *Memento quia pulvis es, et in pulverem reverteris* (*Genesis*: 3,19) Također, javlja se i *quoniam*, te *qualiter* i *quemadmodum*. Gledano geografski, *quod* je češći u Galiji, a *quia* u Italiji i Španjolskoj. Na kraju prevladava *quod* jer je semantički najslabiji i najneutralniji što ga čini najpogodnijim za ulogu općeg romanskog veznika. To kasnolatinsko *quod* vidljivo je u rumunjskom *că,* a zabilježeno je u starim južnotalijanskim tekstovima kao *co/ko*. Velika većina romanskih jezika zamijenila je kasnije *quod* s *que* odnosno *che*. (Tekavčić 1970: 140-143)

3.7. Leksik

U cijelom leksiku vulgarnog latiniteta očituje se težnja prema ekspresivnim, slikovitim riječima, sklonost prema duljim riječima koje lakše odolijevaju fonetskoj koroziji te tendencija ispravljanja nepravilnih, rijetkih oblika pravilnijim. (Tekavčić 1970: 191)

Razlika između pučkog i književnog govora očituje se i u leksiku u postojanju tzv. dubleta, kao što su *portare* (iz pučkog latinskog) „nositi težak i mukotrpan teret“ i *ferre* (iz književnog latinskog) „nositi“; potom *occidere* (iz vulgarnog latinskog) „zaklati“ te *interficere* (iz klasičnog latinskog) „ubiti“, a u romanskim jezicima uglavnom preživljavaju upravo živopisnije riječi iz pučkog govora. Neutralnije riječi iz književnosti mahom nestaju. Tako *occidere* prevladava kod Plauta i Terencija, Petronija, Egerije, kod *Mulomedicine Chironis*, kod Oribazija i kod tablica *Defixiones*, gdje je također ojačan prijedlogom „per“ – *peroccidere*. Romanski jezici čuvaju *occidere*[121], dok je *interficere* nestao. (ibid.)

Također, zbog fonološke erozije, kraće riječi (u ovom slučaju glagoli) nestaju, a zamjenjuju ih glagoli otporniji na fonološko propadanje, ujedno i duži (gledano po veličini) – frekventativnog i inkohativnog tipa, koji učestalijim korištenjem postepeno gube svoje inicijalno frekventativno ili inkohativno značenje, a umjesto toga zadobivaju značenje običnih glagola na čije mjesto su došli (npr. *cano – cantare*, *jacio – jactare*, *pendo – pensare*, *salio – saltare* itd). Takvi dulji oblici preživljavaju u romanskim jezicima.[122] Također, bitni su u

[121] Talijanski *uccidere* (starotalijanski *occidere*), rumunjski *a ucide*, francuski *occire*, katalanski *occir*, staro-španjolski *occidir*.
[122] Npr. od latinskog frekventativa *cantare* nastaje: francuski *chantair*, talijanski *cantare*, rumunjski *a cânta*, dalmatski *kantur*, portugalski, španjolski *cantar* itd.

romanskim jezicima inkohativni glagoli na *-escere* i *–iscere* (*canescere, viriscere, florescere, dormiscere*). (Palmer 1954: 169) Vrlo su popularni i glagoli na *i-are*: panromanski *altiare*: rumunjski *a înalța*, talijanski *alzare*, francuski *hausser*, španjolski *alzar*, portugalski *alçar*; *captiare* - popularan u cijeloj zapadnoj Romaniji: talijanski *cacciare*, francuski *chasser*, provansalski, katalonski *casar*, španjolski *cazar*, portugalski *caçar* itd. Isto tako popularni su i glagoli na *i-care*, *i-tare*, *izare*, *issare*, *idiare*.[123]

Preferiranje duljih riječi od kratkih vidi se i u upotrebi duljeg imperativa umjesto kraćeg u latinskoj Bibliji *scito* (umjesto *sci*), *esto* (umjesto *es*), *vade* umjesto – *i*, a u pluralu *ite*. U indikativu također koristi se *vadis*, *vadit* umjesto *is*, *it*, a u konjunktivu samo oni oblici koji se najčešće upotrebljavaju: *vadam, vadas, vadat, eamus, eatis, vadant*. Također, *diu* biva zamijenjen s *longo tempore*, *tot* i *quot* s *tanti* i *quanti*, *vir* s *homo* i slično. Na taj način složenice postaju dominantne nauštrb jednostavnijih riječi – što se vidi i u očuvanju složenice *comedo* na iberoromanskom poluotoku, dok jednostavni *edo* nestaje. Također, ove riječi nude daljnje primjere favoriziranja složenica nauštrb jednostavnih riječi – dodatno prefiksiranje glagola postaje vrlo popularno, posebno prefiskom „per“: *pertransire, perexire, perconfirmare, disseparare, perdiscoperire, conducere, expandere.* (ibid.)

Slično preferiranje duljih, ekspresivnijih riječi te složenica javlja se i kod pridjeva i imenica, gdje su posebno popularni postali deminutivi. Tako upozorava *Appendix Probi*: *iuvencus, non iuvenclus* (22); *auris non oricla* (49), *fax non facla* (73), *neptis non nepticla* (100), *anus non anucla* (101), *mergus non mergulus* (115). Odraz toga vidljiv je i u romanskim jezicima gdje se obično čuvaju upravo takve riječi. Neki od primjera odraza u romanskim jezicima: *avicellus* (francuski *oiseau*, talijanski *uccello*)*, soliculus* (francuski *soleil*)*, genuculum* (francuski *genou*, rumunjski *genunchi*, talijanski *ginocchio*, katalanski *genoll*)*, agnellus* (francuski *agneau*, talijanski *agnello*, rumunjski *miel*)*, cultellus* (francuski *couteau*, talijanski *coltello*, španjolski *cuchilo*, portugalski *cutelo*)*, vetulus* – sveden na *veclus* (francuski *vieux*, talijanski *vecchio*, rumunjski *vechi*), *auricula* (rumunjski *ureche*, talijanski *orecchio*, francuski *oreille*, španjolski *oreja*, portugalski *orelha*) itd. (Palmer 1954: 170) Deminutivi na *–ulus* (*anulus, corculus, soliculus*), koji su ujedno i primarni deminutivi često bivaju zamijenjeni sekundarnim deminutivima na *–ellus* (*ocellus*, *vitellus*, *anellus* itd.) Sufiks na *–ellus* je „jači“ od onog na *–ulus*, pa se to opaža i njegovoj učuvanosti u romanskim jezicima: *vitulus - vitellus* (rumunjski *viței,* talijanski *vitello*, katalanski *vedell*); *anulus – anellus* (rumunjski *inel*,

[123] Listu s pojedinačnim glagolima i odrazima u romanskim jezicima v. u Tekavčić, 1970: 197-199.

francuski *anneau*, talijanski *anello*, španjolski *anillo*, portugalski *anel*). (Tekavčić 1970: 203-204)

Česta je zamjena neutralnih riječi iz klasične književnosti živopisnijim riječima iz žargona – npr. *testa* „zemljani lonac" postaje oznaka za glavu (francuski *tete,* talijanski *testa*).[124] Početak pomaka u značenju vidi se već kod Pomponija, pisca atelanske farse (drugo stoljeće prije n. e.): *iam istam calvam colapis comminuissem* ***testatim*** *tibi* – „sad ću ti tu ćelavu (glavu) razbiti pljuskama **na sitno**" (*testatim* – „na sitno, na komadiće"). Kod kasnolatinskih pisaca pomak u značenju izvršen je u potpunosti, a prvi put javlja se kod Auzonija (četvrto stoljeće n. e.): *glabra iacebat testa hominis*[125] (*Epigrami*, 76); *vidi testam de homine* (*Itinerarium Antonini Placentini*). No, budući da se u glosama javlja u oba značenja, može se pretpostaviti da se značenje „lonca" ipak zadržalo barem do desetog stoljeća: *testa: caput vel vas factile* (glosar iz Montecasina, 10. stoljeće). Taj pomak se uglavnom objašnjavao metaforom (budući da je zemljani lonac isto toliko okrugao i često šupalj.) (Tekavčić 1970: 191-Cravens 1982: 59).

Sličan pomak u značenju dešava se s *bucca* „rastegnut, proširen obraz". Kod Pomponija već se misli na usta: *puls in buccam veniet*, a javlja se i kod Cicerona u istom značenju: *quod in buccam venerit scribito* (*Ad Atticum* 1, 12, 4)[126]. U različitim romanskim jezicima nalazimo nasljednike takvih ekspresivnijih riječi: *gula* (francuski *gueule*, talijanski *gola*, rumunjski *gură*, španjolski, portugalski *gola* itd); *gurges – gurga, gurgulio*: galješki *gurgulo, gurgullon*, *gorgoza*. Također riječ *spatula*, koja se inicijalno odnosila na „lopatu", potom na „svinjsku ramenu kost" na kraju je postala riječ za „rame" općenito (francuski *epaule*, talijanski *spalla*, španjolski, portugalski *espalda* itd.) Od ostalih riječi koje su se prvo odnosile na životinje može se navesti *gamba*, što je isprva bio tehnički termin za „zglob na stražnjoj nozi konja", odnosno „potkoljenica". Kasnije postaje sinonim za „nogu", dok *crus* nestaje. *Crura* se javlja kasnije u glosama uz objašnjenje, t.j. prijevod: *gambe*, *tibie*. Očuvana je u nekim romanskim jezicima, dok *crus* nije: talijanski *gamba*, francuski *jambe*. Na zapadu pak rimskog carstva *perna*, riječ koja je prvotno označavala „svinjski but", također počinje označavati „nogu" općenito tako da danas postoji *pierna* u španjolskom i *perna* u portugalskom u tom značenju. (ibid.)

Što se tiče glagola, također se čuvaju živopisniji, ekspresivniji glagoli nauštrb neutralnijih i bezličnijih; npr. čuvaju se ovi glagoli u značenju „govoriti": *garrire* (talijanski *garire*, portugalski, španjolski, galješki *garrir*)*, garrulare, fabulari* (španjolski *hablar*,

[124] Kod Varona i Cicerona riječ je prošla međufazu u kojoj je označavala „ljusku". (Palmer 1954: 170) Također, postoji pridjev *testaceus*, koji znači „ciglen, zemljan, ljuskast" (vidljiv u imenu antičkog smetlišta amfori u Rimu - tzv. *mons testaceus*) budući da je drugo značenje termina „cigla, ljuska".
[125] *Abiecta in triviis inhumati* **glabra iacebat testa hominis***, nudum iam cute calvitium.*
[126] *Saepe ad nos scribe; si tantam rem non habebis ut scribas,* ***quod in buccam venerit scribito***.

portugalski *falar*), *parabolare* te *muttir* [127] (francuski *mot* – „riječ"); „tražiti" – *circare* (francuski *chercher*, rumunjski *a cerca*, talijanski *cercare*); „jesti" – *manducare*, *pappare*: *ut dicamus infantibus „papa" – id est „manduca"* (Glossaria Latina, Bd 4); potom, „otići" – *salire* (španjolski *salir*); „stići" – *plicare* (španjolski *llega*, u rumunjskom ima suprotno značenje – *a pleca* „otići"). (ibid.)

Javljaju se pleonastičke konstrukcije: *par idem, omnes universi, ceteri alii, omne totum, ambo duo, singulis diebus cottidie, sursum ascendere, intus penetrare, ante praeparatus, amplius augmentare, muliebria feminarum.* Ta tendencija stvara i dvostruke priloge, veznike i prijedloge: *tum deinde, itaque ergo, ergo igitur, deinde postea, paene vix, ita sic, sic taliter, ut quia, nec non etiam et.* (ibid.)

Postoji određeni rascjep između jezika klasične književnosti i pučkog govora, s tim da je komedija obično bliža govoru puka. Tako npr. autori komedija konstantno upotrebljavaju *fabulari* u značenju „govoriti" kao jedan od kolokvijalnih glagola, dok je standardan glagol u književnosti *dicere*[128]. Cezar i Ciceron sustavno izbjegavaju *fabulari,* no dokaz o upotrebi među pukom njegov je odraz u današnjem španjolskom i portugalskom kao *hablar* (španjolski), te *falar* (portugalski i galješki). Nadalje, moderni španjolski čuva riječ *mozo* „mladić" od *musteus*/*mustus*, što je bila rustikalna riječ za „svježe, novo". Katon ju koristi u kontekstu mladih janjaca (*agna musta*), Varon uz svježe voće (*poma mustea*), Nevije uz mladu djevojku (*virgo*)[129], a Apicije u kontekstu mladog vina (*vinum mustum*). No, klasična literatura poznaje samo supstantivirani oblik *mustum*, u značenju „mlado vino". Među ranim grčkim riječima koje su ušle u pučki latinski bila je i *campsare*, što je ustvari nautički termin u značenju „oploviti, zaobići". Kao takav javlja se kod Enija[130] te kasnije kod Priscijana i Egerije, također u glosama u značenju „zaokrenuti" - *deverticulum, ubi camsatur* (CGL IV 227, 38). Kod Egerije ima blago promijenjeno značenje „skrenuti s puta", no riječ preživljava u talijanskom kao *cansare*, te španjolskom, portugalskom, katalanskom i galješkom kao *cansar* u značenju „umoriti se". Ima još primjera – npr. *canutus* („sijed") pronađen je u fragmentu Plauta, te potom u kasno-latinskom djelu *Acta Andreae et Matthiae,* a preživljava u talijanskom kao *canuto*; *minaciae* koje se prvo javljaju kod Plauta ponovno se pojavljuju u petom stoljeću n. e. u *Liber ad*

[127] Od *muttum* – „mrmljanje, riječ", te raširenog izraza *Muttum nullum emisseris, id est verbum.* (Palmer 1954: 171)
[128] I *dicere* preživljava u romanskim jezicima: rumunjski *a zice*, španjolski *decir*, francuski i talijanski *dire*, portugalski *dizer*.
[129] *Utrum est melius virginemne an viduam uxorem ducere: virginem, si musta est.* (Nevije, fr. 2)
[130] *Leucatan campsant*. (*Annales* X)

Gregoriam te kasnije u talijanskom kao *minacci* i francuskom kao *menace,* španjolski *amenaza*, te u portugalskom kao *ameaça* u značenju "prijetnja". (ibid.)

Poznati su također pomaci u značenju riječi – metonimijom, npr. *ignis* ("vatra") naspram *focus* (izvorno "ognjište", potom "vatra") koje ima mnogobrojne nasljednike u romanskim jezicima, za razliku od *ignis*, koje se gubi: rumunjski *foc*, talijanski *fuoco*, španjolski *fuego*, francuski *feu*. Za "ognjište" stvaraju se posve nove riječi: talijanski *focolare*, španjolski *hogar*. Nadalje nastaju proširenja značenja – *equus* ("konj") naspram *caballus* "teretni konj, kljuse" - u romanskim jezicima *equus* ne preživljava, dok *caballus* preživljava u praktički svim jezicima (rumunjski *cal*, talijanski *cavallo*, španjolski *caballo*, portugalski *cavalo*). Suženje pak značenja vidimo u *collocare* – od "smjestiti" (uopće) do "smjestiti u krevet, leći" – rumunjski *a culca*, talijanski *coricare*, francuski *coucher*, španjolski *colgar* – u značenju "objesiti, smjestiti vješajući". Nadalje, primjere specijalizacije vidimo kod *necare* "ubiti" do "ubiti utapanjem", odnosno u modernom značenju "utopiti": rumunjski *a îneca*, talijanski *annegare*, katalonski, španjolski, portugalski *anegar*, francuski *noyer*. Primjer za konkretizaciju značenja vidimo u riječi za rimsku putnu postaju – *mansio*, koja od faze "ostajanje, boravak", preko "boravak preko noći, noćenje" dobiva značenje "etapa prevaljenog puta" kako je vidljivo u Egerijinom Itinerariju. (Tekavčić 1970: 207-208).

Popularne su imenice na *o, onis* – tipa *companio, onis* koji se proširio cijelim prostorom Romanije: talijanski *compagno, compagnone*, francuski *copain, compagnon,* španjolski *compaña*, portugalski *companha*; potom *campio*, *campio* – talijanski *campione*, francuski *champion*, rumunjski *campion*, španjolski *campeon*, portugalski *campeao*, no također *coarmio*, *commilito*, *contiro*; također vrlo živopisne složenice *seribibus* ("tko kasno u noć pije"), *ululitremulus* ("tko se boji sove"); *pilicrepus* ("igrač loptom"), "*scordopordonicus*" (opscena složenica); *caldicerebrius* ("usijana glava"), *sanguisuga* ("pijavica"), *terrimotium*[131] ("potres") itd. (Tekavčić 1970: 196).

Manjak pučkih izraza u klasičnoj književnosti može se pripisati jezičnom puritizmu, no ono što je također vrlo zanimljivo jest da se mnogo pučkih karakteristika jezika ipak javlja kod pjesnika. Pleonazmi kao što je to *nec non et* javljaju se često u poeziji, kao i u govoru puka. I kod djela nepoetskog karaktera mogu se pronaći takve pojave – npr. kod Varona, posebno u *De re rustica*, manje u *De lingua latina* koje je bilo mnogo pretencioznije pisana sa stilističkog stajališta. No, primjeri "vulgarizama" javljaju se i kod Vergilija, Stacija, Lukana i drugih pjesnika – kao što su to pleonazmi, kolektivni singulari kao *miles*, vrlo popularni u augustovsko

[131] Talijanski, španjolski, portugalski, galješki *terremoto*.

vrijeme, a javljaju se i u proznima djelima nekih autora (Tacit, Livije). Također, adnominalni dativi *miseris velamina nautis* (*Georgica*, 3, 313) i Tacitovi *ministros bello, seditioni duces* (*Annales*, 1, 88; 64, 2) analogni su Catonovom *satui semen*[132] (*De re rustica*, 5, 3). Također, svjedočanstvo takvih konstrukcija u romanskim jezicima pokazuje da se njihovo korištenje nastavilo. Također, korištenje tzv. simpatetičkog (posvojnog) dativa koje se javlja već kod Plauta, nastavlja se u Petronijevim dijalozima punim vulgarizama, te u kasnijim latinskim tekstovima. Također, to je omiljeno sredstvo izraza kod pjesnika iz Augustova vremena. Objašnjenje te pojave pronalazi se u činjenici da je „simpatetički" dativ intimniji nego korespondirajuća genitivna konstrukcija. (Palmer 1954: 173)

132 Satui semen, cibaria, far, vinum, oleum mutuum dederit nemini.

4. Regionalna diversifikacija latinskog jezika

Na prvi pogled bi se moglo učiniti da latinski nema dijalekata, no ipak taj „nediversificirani“ latinski proizveo je toliko sličnih, a opet različitih romanskih jezika. Je li regionalna diversifikacija bila očita od najranijih vremena, skrivena prividnim jedinstvom standardiziranog latinskog, ili je neki „katastrofalan“ događaj iznenada izazvao cjepkanje vulgarnog latinskog u toliko romanskih jezika? (Adams 2007: predgovor) J. N. Adams smatra da latinski nikad nije bio uniforman, nego da su postojale regionalne razlike još od najranijeg doba – latentne razlike koje su kasnije postajale očitije raspadom zapadnog rimskog carstva i ukidanjem rimskih škola, kad više nije bilo cenzora koji bi neprestano korigirao i poučavao „ispravan“ latinski. (Adams 2007: predgovor)

Čitaocu Cicerona ili Marcijala teško da bi bilo odrediti iz kojeg „kraja“ potječe njihov latinski, odnosno da je prvi iz Arpina s volščanskog teritorija, a potonji iz Španjolske. Prividna jedinstvenost latinskog jezika zapravo „skriva“ latinski *koine* – jezik kojim su se služili stanovnici čitavog carstva, čini se bez puno problema. No, teško bi bilo negirati pojave regionalne diversifikacije, posebno u susretu sa stanovnicima okolnih regija i naroda. (Adams 2007:24) Rimljani su svakako bili u kontaktu i pod utjecajem Grka, Etruščana, Oska, Umbra i ostalih susjednih naroda. Poznat je utjecaj grčkog, na primjer, kod nekih rimskih pisaca te općenito na latinsku sintaksu i na korištenje grecizama, a da i ne spominjemo napuštanje izvornog rimskog, saturnijskog stiha u korist heksametara i ostalih grčkih metara[133]. (Baldi-Cuzolin 2009:66)

Treba napomenuti da je latinski jezik prošao kroz poseban, dvojan razvitak – originalan latinski, *prisca latinitas*, razdijelila se na dva odvojena latiniteta na početku književnosti. Osvajanje Grčke utjecalo je na rimsku književnost koja je baš bila u trenutku nastajanja – grčki

[133] Od pisaca najviše su se koristili grecizmima Livije, Salustije, Tacit te Ciceron, a od pjesnika Katul, Tibul Propercije, Vergilije, Ovidije, Stacije, Horacije i Valerije Flak. Horacije veli „*Parios ego primus iambos ostendi Latio*“ – „Ja sam prvi koji je Laciju pokazao parijske jambove“. Svakako su presudnu ulogu imale retorske škole - posebno *elocutio,* baziran na grčkom modelu, a da i ne spominjemo da su i Livije Andronik i Terencije i Plaut prevodili s grčkog te je svakako ponešto grecizama ušlo u latinski još od doba rimsko-kampanijskog saveza. (Devoto 1983: 127) Grčki filozofi i gramatičari koji su poučavali u Rimu još od doba kad je Kratet slomio nogu pavši u otvoreni kanal Kloake Maksime, ionako su smatrali da je latinski samo dijalekt grčkog, tako da je utjecaj na (učeni) latinski bio neminovan. (Baldi – Cuzolin 2009: 66) Također, rimski gramatičari vjerovali su da se latinski razvio iz grčkog, a grčki su robovi uživali poseban status jer su često bili učitelji rimskoj djeci. (Baldi - Cuzolin 2009: 67)

kanoni ukusa postali su jedina norma, a govorni izvori latinskog bili su „zauzdani“, bar što se tiče pisanog latinskog. No, velika masa nepismenog stanovništva i dalje se nastavila koristiti vlastitom inačicom govornog latinskog, najvećim dijelom necenzurirana razvitkom književnosti kojim su upravljali malobrojni pismeni. (Wilfrid 1928:74) Možemo imati tek sporadične uvide u taj govor masa – u Plautovim komedijama, Ciceronovim pismima Atiku i u nasljednicima Cezarovih „ratova“. Bogat izvor tog govora vidimo i kod Petronija, gdje je sveden na parodiju. Postoje također reference kod nekih gramatičara, kao i kod klasičnih autora, koji se ispričavaju što ponekad upotrebljavaju kolokvijalizme. Bogatstvo epigrafskog materijala koje je obećavalo puno ipak nije u potpunosti ispunilo očekivanja zbog uskog raspona tema koje se javljaju – uglavnom se svodi na vlastita imena i formule. (Adams 2007: 378)

No, najbolje znamo taj *sermo plebeius* kroz njegov utjecaj na književni latinski. Kad bi se klasični latinski „potrošio“, rimska bi književnost crpila novi život iz narodnog govora. Spajanje dva dugo vremena odvojena govora prvi put je bilo vidljivo kod Frontona i Apuleja i postalo je karakteristično za afrički latinitet. Ponekad je teško razaznati razliku između arhaizama i vulgarizama jer je živi jezik zadržao riječi koje je književni odbacio i tako bi se utjecaj narodnog govora mogao vidjeti upravo u uvođenju arhaizama u književni latinski. (ibid.)

4.1. Regionalna diversifikacija unutar Italije – prenestinski latinski i *patavinitas*

Spomen pranestinskog latinskog javlja se još kod Plauta, a Pompej Fest kaže da je prenestinski latinski nešto „abnormalno“. (Adams 2007:120) Grad koji je bio udaljen od Rima tek 37 km uspio se istaknuti nekim latinskim posebnostima, još od doba teksta poznatog kao *Fibula Praenestina*[134]. Plaut je često zbijao šale na račun prenestinskog latinskog. Tako npr. u *Truculentus* spominje da Prenestinci koriste *rabonem* umjesto *arrabonem*, a *conea* umjesto *ciconia*. Naime, čini se da su ispustili prefiks, a vokal u hijatu se otvorio. Publika je trebala to prepoznati kao nešto nekarakteristično za Rim.[135] (Adams 2007: 71)

[134] *Fibula praenestina* je kopča iz *Praeneste* s najstarijim pronađenim natpisom na latinskom jeziku, iz otprilike 600. pr. n. e. Natpis na arhajskom latinskom glasi: *Manios med fhe fhaked Numasioi.* (*Manius me fecit Numerio*). Dativ na *–oi* mogao bi biti stariji dativ tematskih osnova. (Matasović 1997: 185)

[135] TR. rabonem habeto, uti mecum hanc noctem sies.
AS. perii! ‘rabonem?’ quam esse dicam hanc beluam?
quin tu ‘arrabonem’ dicis? TR. ‘a’ facio lucri,
ut Praenestinis ‘conea’ est ‘ciconia’. (Plaut: *Truculentus*, 538)
U 683. stihu izgovara cavillator kao *caulator*; u komediji *Trinummus* (609) kaže:

Osim prenestinskog latinskog, u Italiji je postojala regionalna osobitost na području današnje Padove – tzv. *patavinitas*. Već je Kvintilijan spomenuo kako je Azinije Polion dosjetljivo spočitnuo Liviju njegovu „pativinitas“.[136] Što se smatra pod „*patavinitas*“ otvoreno je interpretaciji, no uglavnom se odnosi na Livijevo korištenje regionalnih stilskih figura te pisanje „*sibe*“ i „*quase*“, u čemu ga slijedio Pedijan, također iz Padove.[137]

Osim toga, Kvintilijan (8, 5, 53) spočitava Liviju neke izraze: *Vitanda macrologia, id est longior quam oportet sermo, ut apud T. Livium: "legati non impetrata pace retro domum, unde venerant, abierunt". Sed huic vicina periphrasis virtus habetur. Est et pleonasmos vitium, cum supervacuis verbis oratio oneratur: "ego oculis meis vidi" (sat est enim "vidi").* Književni kritičari još se ne slažu je li to zbog manjka rafiniranosti (prema Kvintilijanu) ili zbog *patavinitas.*

4.2. Regionalna diversifikacija na razini carstva – španjolski latinski, galski latinski, *africitas*

Na razini carstva postojale su regionalne razlike koje su se najviše ogledavale u naglasku i upotrebi dijalektizama. Tako možemo govoriti o španjolskom latinskom, afričkom latinskom – tzv. *africitas*, galskom i balkanskom latinskom. U ovom poglavlju ćemo se ugrubo pozabaviti sa regionalizmima u zapadnim provincijama i Afrikom, a nešto detaljnije s balkanskom inačicom vulgarnog latinskog.

Što se tiče latinskog na području Španjolske, iako se kod nekih autora spominje španjolski latinski, uglavnom se svodi na naglasak i par regionalnih riječi. Španjolski naglasak impliciraju Ciceron, Varon i Marcijal. Naime, prema Ciceronu latinski iz Kordobe zvuči *pingue* i *peregrinum* (*Pro Archia*: 10, 26).[138] Marcijal spominje *Marcellu*, čiji latinski bi mogao proći pod rimski – kao da je rođena na Palatinu, rezidencijalnom dijelu grada, iako je rođena u istome

quam dudum istuc aut ubi actumst?
ST. ilico hic ante ostium, / ‘tam modo’, inquit Praenestinus (Plaut: *Trinummus*, 609)

[136] Taceo de Tuscis et Sabinis et Praenestinis quoque (nam ut eorum sermone utentem Vettium Lucilius insectatur, quem ad modum Pollio reprendit in Livio Patavinitatem): licet omnia Italica pro Romanis habeam. (Kvintilijan, Institutio oratoria 1, 5.56.)

[137] *sibe et quase scriptum in multorum libris est, sed an hoc voluerint auctores, nescio; T. Livium ita his usum ex Pediano comperi, qui et ipse eum sequebatur; haec nos i littera finimus*. (Kvintilijan: *Institutio Oratoria* 1.7.24-25)

[138] *qui praesertim usque eo de suis rebus scribi cuperet ut etiam Cordubae natis poetis pingue quiddam sonantibus atque peregrinum tamen auris suas dederet.*

gradu, kraj rijeke Salon[139] kao i on.[140] Retoričar Fortunacijan iz petog stoljeća razlikovao je španjolski latinski od galskog ili rimskog; također je komentirao velik broj prijelaza iz srednjeg u muški rod (tendencija koja će na kraju dovesti do gotovo potpunog gubitka srednjeg roda u romanskim jezicima). Hadrijan, čiji otac je također bio iz Betike, majka iz Gadesa, a on je provodio dosta vremena u provinciji, kao kvestor izazvao je salve smijeha zbog svog provincijskog naglaska (*agrestius pronuntians*) kad je morao održati govor pred carem.[141] (Adams 2003: 232-233)[142]

Treba spomenuti i „*africitas*“, koncept napravljen prema modelu „*patavinitas*“– regionalnih karakteristika latinskog jezika nastalih na području rimskog dijela afričkog kontinenta (Adams, 2007, XV), t. j. stil i jezik rimskih pisaca s afričkog kontinenta – Augustina, Frontona, Ciprijana, Arnobija, Laktancija i Apuleja. (Lee, Finkelpearl, Graverini 2014: 18).

Africitas se prije svega odnosi na posebnosti u vokabularu, sintaksi, strukturi rečenice i stilu, a prvi koji ga je spomenuo bio je Erazmo[143],[144] koji je kritizirajući afrički karakter Tertulijana, Apuleja, Augustina i drugih pisaca s afričkog teritorija potvrdio postojanje tog koncepta. Jedna od karakteristika afričkog latiniteta je arhaizam – neki smatraju da je to posljedica toga što je sjeverna Afrika bila osvojena kad i Kartaga – 146. pr. n. e., te je tamo

---

[139] Njegovo rodno mjesto (*Augusta*) *Bibilis*, blizu današnjeg grada Calatayud u provinciji *Hispania Tarraconensis,* kako spominje u epigramu 1.49:
Vir celtiberis non tacende gentibus
nostraeque laus Hispaniae,
uidebis altam, Liciniane, Bibilin,
equis et armis nobilem,
senemque Caium niuibus, et fractis sacrum
Vadaueronem montibus,
et dilicati dulce Boterdi nemus,
Pomona quod felix amat.

[140] Municipem rigidi quis te, Marcella, Salonis
et genitam nostris quis putet esse locis?
tam rarum, tam dulce sapis. Palatia dicent,
audierint si te uel semel, esse suam;
nulla nec in media certabit nata Subura
nec Capitolini collis alumna tibi;
nec cito prodibit
peregrini gloria partus
Romanam deceat quam magis esse nurum.
tu desiderium dominae mihi mitius urbis
esse iubes: Romam tu mihi sola facis.

[141] quaesturam gessit Traiano quater et Articuleio consulibus, in qua cum orationem imperatoris in senatu agrestius pronuntians risus esset, usque ad summam peritiam et facundiam Latinis operam dedit (*Historia Augusta*: 3,1)

[142] Cijelu listu regionalnih izraza s područja Hispanije v. u J. N. Adams: *The Regional Diversification of Latin 200 BC - AD 600* (233-239).

[143] Nordenov citat, 2., 591, Erasmus, Praef. in Hilarii editionem (I523) = epist. 613.

[144] *Mihi ueterum dictionem uariam consideranti uidetur uix ullos prouinciales feliciter reddidisse Romani sermonis simplicitatem praeter aliquot, qui Romae a pueris sunt educati. Nam et Tertulliano et Apuleio suus quidam est character et in decretis Afrorum, quae multa refert Augustinus contra Petilianum et Crescentium, deprehendas anxiam affectationem eloquentiae, sed sic, ut Afros agnoscas* (*Epistola* 1334, 1523)

uvezen jezik Katona Starijeg i Plauta. Drugi pak smatraju da je takvo namjerno arhaiziranje više stvar stilskog izbora.[145] Važna karakteristika afričkog latinskog bila je i prisutnost vulgarizama (npr. konstrukcije *habeo* + futur). (Adams 2007: 515).

Također karakteristika afričkog latiniteta bili su strani elementi – helenizmi i semitizmi.[146] Također, afrički latinski preferira komparativ i superlativ nauštrb pozitiva, a javlja se i pojačana odnosno dvostruka komparacija – *magis* plus komparativ, grecizmi, arhaizmi (zbog sklonosti arhaiziranju tadašnjih afričkih pisaca) i vulgarizmi (konstrukcije s *habeo* za izražavanje futura).[147] (Adams 2007: 515-516)

Također, postojale su anegdote o afričkom latinskom naglasku – naime, prema Svetoniju, rimski car afričkog porijekla Septimije Sever je bio jako posramljen zbog sestrinog pokvarenog latinskog.[148] Navodno ni sam Septimije Sever nikad se nije u potpunosti uspio riješiti afričkog naglaska: *canorus uoce, sed Afrum quiddam usque ad senectutem sonans* (Historia Augusta, 19, 9) (Adams 2007: 261)

Osim toga, bile su primjetne promjene u vokalskom sustavu, koje primjećuje i sv. Augustin koji se pita zašto bi učitelj pobožnosti kad govori neupućenima žalio ako kaže *ossum* („kost“) radije nego *os* („usta“) zato da ne bi monosilabička riječ (*os*) bila interpretirana kao riječ čiji plural je *ora*, radije nego riječ čiji plural je *ossa*, kad afričke uši ne razabiru skraćenje ili produženje vokala.[149] (Adams 2007: 261)

Iz ovog se može razabrati da u Africi neobrazovani slojevi ne čuju razlike u duljini vokala, pa Augustin smatra da bi u propovijedima radije trebalo koristiti vulgarni oblik *ossum* (čiji plural je *ossa*) umjesto klasičnog *os*, kako bi ga needucirani puk mogao shvatiti.[150] (Adams 2007: 261)

---

[145] Katon i Apulej bili su osnivači tzv. „afričke“ škole. Kao vrlo izvježbani retoričari, bili su pod dubokim utjecajem grčke kulture i grčkih škola tako da u njihovo doba modeli za imitiranje više nisu bili Ciceron i Vergilije, nego Enije i Katon, Plaut i Terencije, Pakuvije i Akcije. Taj antikvarski pokret započeo je još u doba Salustija, a trijumfirao pod Hadrijanom, koji se ponosio time što više voli Katona (Starijeg) od Cicerona, Enija od Vergilija, te Celija od Salustija. (Spartijan: *De vita Hadriani* 16.2) Fronton i njegovi nasljednici bili su toliko oduševljeni sljedbenici tog pokreta da im se pripisivao i sam osnutak. Oni su ga ustvari oblikovali u sustav i učinili produktivnim i kreativnim.

[146] Npr. dodavanje genitiva nominativu – *episcopus episcoporum*, korištenje *addo* + inf. u smislu „*praeterea*“; zamjena pridjeva genitivom apstraktne imenice i općenita sklonost apstraktnom izražavanju.

[147] Cijelu listu afrikanizama v. u u J. N. Adams: *The Regional Diversification of Latin 200 BC - AD 600* (535-541).

[148] *cum soror sua Leptitana ad eum venisset vix Latine loquens, ac de illa multum imperator erubesceret, dato filio eius lato clavo atque ipsi multis muneribus redire mulierem in patriam praecepit, et quidem cum filio, qui brevi vita defunctus est.* (*Historia Augusta*: 15, 7)

[149] *cur pietatis doctorem pigeat imperitis loquentem ossum potius quam os dicere, ne ista syllaba non ab eo, quod sunt ossa, sed ab eo, quod sunt ora, intellegatur, ubi Afrae aures de correptione uocalium uel productione non iudicant?* (*Doctrina Christina*: 4, 10, 24)

[150] Prema neikim autorima, Afrika je jedan od radijacijskih centara, od kud se počinje gubiti kvantiteta i deklinacije. (Tekavčič 1970: 72)

Nadalje, prema nekim gramatičarima, u Africi se ističu izgovorom konsonanta *l*, koji izgovaraju dvostruko, a pojavu nazivaju labdacizam: *labdacismis scatent Afri, raro est ut aliquis dicat l: per geminum l sic locuntur Romani, omnes Latini sic locuntur, Catullus, Metellus* (Pomp. GLV.286.34–287.6)[151]

Može se reći da u prilog tezi o postojanju afričkog latiniteta stoje nekoliko faktora – prije svega, sačuvana rimska književnost iz tog područja i neporeciva stilska odudaranja od klasičnog kanona što se obično naziva „tumor Africus". [152]

Latinski s područja Galije također pokazuje određene osobitosti budući da je bio pod utjecajem raznolikih keltskih idioma.[153] Ipak, mnoge sličnosti u fonologiji, morfologiji i vokabularu zasigurno su doprinijele brzom širenju latinskog kroz Galiju. Galski akcent disilabičkih riječi čini se da je bio na ultimi.[154] (Kelogg 1913: 5) To podsjeća na suvremeni francuski način izgovora i srednjovjekovni latinski izgovor u Francuskoj. Proučavanje promjena kroz koje su prošla neka imena pokazuje da je stari keltski naglasak bio uglavnom recesivan. Keltski utjecaj na galsku fonologiju vidi se u izgovoru vokala *u*, kakav je danas na sjeveru Francuske, u sjevernom Portugalu, dijelovima sjeverne Italije, te u zapadnoj Reciji. Također, nazalizacija vokala koja je postala toliko karakteristična za francuski, pojavljuje se samo tamo gdje je bio keltski utjecaj.[155] Moguć keltski utjecaj je i na galsku tendenciju diftongizacije latinskog *e* u *oi* – npr. *regem – roi*, *legem – loi*; također na gubitak intervokalnog *t, d, g – Augustum – aout*; *audire - ouit*, *legere – lire*. Latinska suglasnička skupina *ct* ima sličan

[151] abdacismus est ille, qui aut per unumlfit aut per duo;sed per unum, si tenuius sonet, per duo, si pinguius sonet. Puta llargus; debemus dicere largus ut pingue sonet; et si dicas llex non lex: uitiosa sunt per labdacismum.item in gemino l [quando fuerint duo l], si uolueris pinguius sonare, si dicamus Metelus, Catulus. (Pomp.GLV.286.34–287.6)

[152] Postojale su i indicije o preživljavanju afričkog latiniteta na prostoru sjeverozapadne Afrke sve do dolaska Arapa u sedmom stoljeću, a možda i nakon njihova dolaska. Do takvih zaključaka dolazi se na temelju toponima te latinskih relikata u današnjim berberskim govorima. Osim toga, poznati berberski pisac Edrisi izričito kaže da se u njegovom vremenu (11. stoljeće) u gradu Gafsi (današnji Tunis) govori *al-latini-al Afriki*. U svakom slučaju, poznato je da je prostor oko Kartage bio izrazito romaniziran tako da ne bi bilo nemoguće da je kršćansko romansko stanvništvo tog podneblja preživjelo arapsku invaziju i nastavilo se koristiti vlastitom inačicom romanskog govora. Berberski pak latinizmi pokazuju velike sličnosti sa sardskim – kratko *i, u* ne prelaze u zatvoreno *e, o*; ne dolazi do palatalizacije *k, g*; nema sonorizacije intervokalnih bezvučnih okluziva, a ima očuvanja finalnog *–s*, kao u sardskom. Dragocjeni su i ovi berberski relikti, posebno latinskih riječi koje se inače nisu očuvale: *cimex – tkumšišt* (sardski *kimige*, dalmatski *kimak*), *celsa – tkilsit*; *cicer - ikiker*; *ulmus – tulmuts*; *ager – iger/igr*; *cera - takir*, *furca – afurk*, *lente – tilintit*; *capra – ikharba*; *berbex* (klasično *vervex*) – *aberkus* itd. Berbersko-sardske paralele pripisuju se pripajanju sjevernoafričkog teritprija vandalskom kraljevstvu u petom stoljeću, a bitan je i berberski kontakt s iberoromanskim govorima. (Tekavčić 1997: 108) (Loporcaro 2015: 48)

[153] Idiom koji bi se moglo nazvati galskim latinskim može se datirati od 120. pr.n.e. do 476. n.e. na jugu i od 20. pr. n. e. do 476. n. e. na sjeveru, odnosno do invazije germanskih plemena. Tad će uslijediti prijelaz iz galskog latinskog u galski romanski (odnosno starofrancuski) koji će postati očit 842. Strasburškim zakletvama.

[154] Galski gramatičar Vergilije Maron iz Toulusa kaže: *rectum esse sentimus, quod non minus reperiemus secundos pedes elevari quam primos* (Vergilije Maron Gramatičar: *Opera omnia*, IV, *Epitoma de metris*, 87-89).

[155] Npr. *rationem* – franc. *raison*, portug. *razao*; *bonum* – franc. *bon*, portug. *bo*.

odraz u Francuskoj i sjevernom Portugalu. Riječ je o keltskom *ct* koji preko *cht* prelazi u *it* – latinski – *lactem* - galski latinski – *lachtem*, franc. *lait*. (Kelogg 1913: 5)

Galski utjecaj vidljiv je i danas u prijelazu grupe /*kt*/ u /*it*/, kod svih zapadnoromanskih jezika i nekih sjevernotalijanskih dijalekata. Pretpostavlja se da se prvi član u grupi /*kt*/ spirantizirao najprije u /*h*/, zatim prešao u /i/. Ta se spirantizacija nalazi i u galskom, a poznaju je i danas živi keltski jezici u Britaniji, Irskoj i Bretagni, i to kako u vlastitom indoeuropskom fondu tako i u latinizmima. Zbog toga se zapadnoromanska spirantizacija prvog člana grupe /*kt*/ povezuje s keltskom spirantizacijom, odnosno pripisuje se keltskom supstratu. (Tekavčić 1970: 76)

Malo se zna o keltskom utjecaju na deklinaciju galskog latinskog – nominativ na *us* jednako je često zabilježen kao i na *os*. Jedan primjer utjecaja keltskog na sintaksu galskog latinskog upotreba je prijedloga *ad* da bi se izrazila posvojnost, što se održalo do danas. Također, *inter* se upotrebljava za recipročni odnos (umjesto keltskog prijedloga koji bi odgovarao latinskom *ambi*). Tako nam stare saličke formule donose „inter vos interdonare“. Također *francusko c'est moi qui, c'est toi qui* zapravo je keltski glagol konjugiran po principima te perifraze. Oko stotinjak keltskih riječi sačuvano je u galskom francuskom. Neke su sigurno keltske – npr. *alauda – alouette*. Neke su se riječi sačuvale samo u galskom latinskom – npr. gotovo svugdje drugdje čuva se *casa* („kuća“), dok u Galiji postoji *mansio* (izvorno rimska putna postaja), francuski *maison* („kuća“). Galski latinski čuva i imenicu *casus* – što se vidi u francuskom prijedlogu *chez*. Također, istraživanje stila galskolatinskih autora Marčela Empirika, Sulpicija Severa, Sidonija Apolinara, Salvijana i Grgura Turskog pokazuje korištenje istih leksikografskih posebnosti. Marčelo i Sidonije koriste glagol *carminare* (franc. *charmer*) koji se koristio u galskom latinskom, dok Italija i Španjolska koriste *incantare* (španjolski, katalonski, galješki, portugalski *encantar*, rumunjski *a încânta*).[156] (Kelogg 1913: 6)

Nadalje, unutar galske provincije koriste se drugačiji oblici – dok je u Galiji riba *piscio* (franc. *poisson*) i žetva *messio* (franc. *moisson*) u ostalim provincijama koristi se *piscis* i *messis*. Na sjeveru Galije često se koristi drugačiji oblik od onog na jugu – npr. na sjeveru koristi se *nivicare*, na jugu *nivare* (sniježiti). Također postoji opozicija u grafiji kod riječi *strenna* (znak) – sa *strena*. (Kelogg 1913: 6)

[156] U suvremenom francuskom postoji i francuska inačica glagola *incantare – enchanter.*

Što se tiče izgovora, Konsencije u djelu *De barbarismis et metaplasmis* spominje jotacizam galskog izgovora vokala *i,* te napominje da dugo *i* u *ite* izgovaraju između e i *i*. Nadalje, spominje da je galski izgovor *pinguis*.[157] (Adams 2003: 247)

Riječ galskog porijekla koju čuvaju mnogi zapadnoromanski jezici (staroprovansalski, francuski, katalanski *bec*, portugalski *bico*, talijnski *becco*) je *beccus* (galski *beccos*) u značenju „pijetlov kljun". Termin je istoznačan s latinskim *rostrum*, kojeg je uvelike i istisnuo, a spominje se uvelike i u glosama, npr. Reichenau glosa – *rostrum beccus*. Prvi je put spominje Svetonije (*De vita Caesarum*: 18) u smislu nadimka Antonija Prima, koji je bio galskog porijekla.[158] Riječ se javlja kao osobno ime/nadimak i na epigrafskim spomenicima (CIL XII.5381; cf. XII.2514 Ruffieux-Adams 2003: 254-255)[159]

4.3. Balkanski latinski

Iako prema mnogim autorima (uključujući i J. N. Adamsa) nema regionalnih posebnosti na području Dacije i Balkanskog poluotoka, ima autora (Sandfeld, Banfi, Rosetti, Mihăescu) koji se s tim ne slažu. Na primjerima nekih fonetskih i leksičkih podudarnosti poglavito između dalmatskog i rumunjskog pokušat ćemo pokazati da je uistinu postojala neka zajednička regionalna osobitost balkanskog latinskog.

Prije slavenskog prodora postojale su tri latinsko-balkanske aree: prva, koja je gravitirala dunavskom limesu gdje se razvijaju rumunjski dijalekti; druga uz dalmatinsku obalu, bogatu latinofonim centrima gdje se razvijaju dalmatski dijalekti; treća uzduž Ignacijevog puta (*Via Egnatia*), na jugu Balkanskog poluotoka, uz osovinu koja je spajala Konstantinopol i Rim. Tamo se razvijaju balkanski latinofoni centri, uz kontakte sa središnjim talijanskim dijalektima. (Banfi 1985: 138)

---

[157] *iotacismum dicunt uitium, quod per i litteram uel pinguius uel exilius prolatamfit. Galli hac pinguius utuntur, ut cum dicunt ite, non expresse ipsam proferentes, sed inter e et i pinguiorem sonum nescio quem ponentes.*

[158] *ec fefellit coniectura eorum qui . . . non aliud portendi praedixerant quam uenturum in alicuius Gallicani hominis potestatem, siquidem ab Antonio Primo aduersarum partium duce oppressus est, cui Tolosae nato cognomen in pueritia Becco fuerat: id ualet gallinacei rostrum.*

[159] Cijelu listu regionalnih izraza s područja Galije v. u J. N. Adams: *The Regional Diversification of Latin 200 BC - AD 600* (247-298).

Prije svega treba reći da je područje Dalmacije i dalmatskog diskutabilno po pitanju klasifikacije.[160] To je stoga što je južni dio rimske pokrajine Dalmacije krajem trećeg stoljeća odsječen od ostatka provincije kad je car Dioklecijan formirao provinciju tzv. *Dalmatia Praevelitana,* a gradovi Lješ (*Lissus*), Duklja (*Doclea*) i Skadar (*Scodra*) bivaju odsječeni od ostatka provincije. Potom, 395. godine novom administrativnom podjelom na istočni i zapadni dio carstva Dalmacija je ostala unutar zapadnog dijela, a *Praevelitana* (današnja Crna Gora i Albanija) pripala je istočnom dijelu. Budući da je Dalmacija ostala unutar zapadnog dijela, i dalje je bila pod lingvističkim utjecajem zapadne Romanije, no to nije vrijedilo za provinciju zvanu *Praevelitana*. Također, Dalmacija je odsječena od ostatka Balkana geografskim položajem, t.j. Velebitskim masivom i Dinarskim alpama. Zbog toga je dalmatski (koji je imao dva dijalekta[161] – veljotski, izumro 1898. i raguzejski, izumro u petnaestom stoljeću) imao djelomično osobine zapadne Romanije, a djelomično se poklapao s rumunjskim dijalektima. (Barbarino 1978: 23)

Što se tiče vokalskog sustava, prema većini lingvista dalmatski bi bio smješten u zapadnoromanske jezike; njegov je vokalski sustav vrlo inovativan i prepun diftongacija, čak i u naglašenim slogovima. No, konsonantski sustav je pak s druge strane izrazito konzervativan, npr. nema ozvučivanja intervokalnih okluziva. To znači da mu se vokalski sustav razvio kao kod zapadnoromanskih jezika, a konsonantski kao kod balkanskog latiniteta. Osim toga, dalmatski nema postponirani član, što ga opet smješta bliže zapadnoj Romaniji, a postojali su natpisi s pojavom protetičkog vokala čega nikako nema u balkanskom latinitetu. (Omeltchenko 1977: 68) Skok pak spominje neka leksička podudaranja s balkanskim latinitetom i rumunjskim. (Skok 1915: 83-89)

Što se tiče specifičnosti fonetike balkanskog latinskog, u vokalizmu se vidi očuvanje naglašenog *u*: *lucta* – rumunjski *luptă*, albanski *lufte*. U dalmatskom pak dolazi do diftongacije: *cruce – croce – krauk*, kao i u dijalektima sjeverne Italije. I rumunjski i dalmatski dijalekti čuvaju diftong *au*, naspram ostatka Romanije*: laudo* – rumunjski *laud*; *paucum* – dalmatski *pauk*, *aurum* – rumunjski *aur*, dalmatski *jaur*, u čemu se poklapaju s dijalektima središnje Italije i Sicilije. (ibid.)

Nadalje što se tiče vokalskog sustava, valja istaknuti rumunjsko-dalmatski vokalski sustav, koji se podudara s vokalizmom u zapadno-romanskim jezicima, osim po tretmanu *u* i *o*.

[160] Bartoli ga smješta u apeninsko-balkansku grupu, Merlo veže dalmatski s ladinom, Densusianu, Elcock, Bourciez, Vidos, Pușcariu ga smještaju na pola puta između italoromanskih i balkanskih dijalekata. (Omeltchenko 1977: 66)

[161] Neki ga dijele na tri dijalekta, bazirajući se na tretmanu naglašenog *a*; treći dijalekt smještaju na prostor Zadra, gdje je tzv. jadertinski dalmatski izumro vrlo brzo. (Omeltchenko 1977: 65)

Dugo i kratko *u* spajaju se u jedan neutralni *u*, dugo *o* prelazi u zatvoreno *o*, kratko *o* prelazi u otvoreno *o*. [162] Primjeri: *quinque* – rumunjski *cinci*, *mille* dalmatski *mil – mel*; *dignum* – rumunjski *demn*; *fidem* dalmatski *fede – faid*; *legem* – rumunjski *lege – leage*; *cera* – dalmatski *kera – kaira*; *ferrum* – rumunjski *fera – fiară*, dalmatski *fer – fiar*; *crudum* – rumunjski *crud*; *lucet* – dalmatski *luke – loik*; *multum* – rumunjski *mult*; *bucca* – dalmatski *buka*; *pulvere* – rumunjski *pulber*, dalmatski *pulvro*, *pomum* – rumunjski *pom*; *corona* – dalmatski *kerona – kerauna*; *porta* – rumunjski *poartă*; *focum* – rumunjski *foc*, dalmatski *fok – fuk*. (ibid.)

Što se tiče konsonanata, također specifičnost balkanskog latiniteta jest očuvanje bezvučnih okluziva: *p – ripa* – rumunjski *rîpă*; *capistrum* – dalmatski *kapiastro*; *t – rota* – rumunjski *roată*; *spatha* – dalmatski *spota*; *c – dico* – rumunjski *zic*; *ficatum* – rumunjski *ficat*, dalmatski *fekaut*. Također, bitan je fenomen palatalizacije okluziva ispred *i*, *e* koji se realizira diljem balkansko-latinske aree, no dalmatski zahvaća samo napola: palatalizacija *ci*, *ce* u *č* u rumunjskom, npr. *cena* – rumunjski *cină.* U dalmatskom *c+i* daje *č*, no *c+e* daje *k*: *quinque* – dalmatski *cinko*; no *caena* – dalmatski *kaina*. Što se tiče tretmana okluziva plus likvida, rumunjski i dalmatski se ne poklapaju: *clavem* – rumunjski *cheie*, dalmatski *kluf*; *glomum* – rumunjski *ghiem*, *iug(u)lum* – dalmatski *soglo*. No, ishodi konsonantskih grupa *ct* i *cs* uvelike se podudaraju: *octo* – rumunjski *opt*, dalmatski (veljotski) *guapto*; *coxa* – rumunjski *coapsa*, dalmatski (veljotski i raguzejski) *kopsa*; također grupa *mn*: *cognatus* – rumunjski *cumnat*, dalmatski (veljotski) *comnut*. (Banfi 1985: 139-140)

Na leksičkoj razini, Skok navodi sljedeće podudarnosti na epigrafskom materijalu iz Dalmacije: *tata* – u značenju „tata“ - *tatae baenemerenti* (BD XXXIV 62 4527 A, Sućurac); *Restituta tate (suo) b(enemorenti)* 13026; *Varoniavus t(ata)* (Letka kod Zupanjca 9740 0 WMBH IX 190) - rumunjski *tată*, veljotski *tuota*, albanski *tate*; *nepote* (3173) (dativ) – rumunjski *nepoată*, veljotski *nepauta*; *totus* (umjesto uobičajenog *summus*) služi za pojačavanje, kao u rumunjskom: *Fl(avius) Terentius Fl(aviae) Talasiae ob meritis et fidelitatem totiusque sanctitatem arcem posui* Cat. 284 (130) = 9507. (Skok 1915: 87-88)

Osim toga, dalmatski dijeli s rumunjskim termin za crkvu, od *basilica* (termin bizantskog porijekla) nasuprot zapadnoromanskom *ecclesia* – rumunjski *biserică*, dalmatski *basalka*, albanski *bjeske.*[163] (Illyés 1988: 198 – 200)

Mihăescu ističe posvojni dativ u kontekstu pogrebnih natpisa kao balkansku regionalnu posebnost: *arca Saturnino militi Salonitano* CIL III 9537 (Salona). (Adams 2003: 676)

[162] Prema nekim autorima, na postoru Balkanskog poluotoka postoji još i latinsko-albanski vokalni sustav te latinsko-neogrčki vokalni sustav. (Banfi 1985: 138-139)
[163] Također, engadinski *baselgia*.

Također valja spomenuti da je prema nekim lingvistima Balkan bio centar radijacije prijelaza *mn* u *un*, te *gu* u *b*. (Tekavčić 1970: 82) Osim toga karakterističan je rotacizam intervokalnog *n* (u rumunjskom i albanskom). Što se tiče Dalmacije, postoji samo jedan pronađen primjer, za koji nije sigurno je li stvar greške u pisanju ili stvarnog rotacizma: *pureremus* za *poneremus* (9567 Salona) (Messing 1966: 676)

U Dalmaciji također su primijećeni primjeri formiranja futura s modalnim glagolima, u rumunjskom je to s *velle* (*voi cânta*), a slične takve konstrukcije pronađene su i na epigrafskim spomenicima u Dalmaciji: *si quis….velet imponere* („ako će tko htjeti reći“.) (ibid.)

Te podudarnosti pokazuju da su se barem neko vrijeme podunavski latinski i latinski uzduž jadranske obale razvijali paralelno.

5. Dijakronijski prikaz rumunjskog jezika

Dacija je bila cilj rimskog osvajanja još od vremena dačkog kralja Burebiste u prvom stoljeću prije Krista i njegove agresivne politike širenja, posebno zbog stalnih upada na rimski teritorij u provinciji Panoniji i Meziji. Od smrti Burebiste do uspona Decebala rimska uprava kontinuirano dolazi u sukob s dačkim trupama. Unatoč tome Dacija je u to vrijeme uživala status rimskog saveznika – *amicus et socius*, najviše zalaganjem Oktavijana Augusta.

No, dolaskom Flavijevaca na vlast sukob se pooštrio. Za vrijeme Domicijana, kao odgovor na česte napade Dačana na granici s Mezijom i na ubojstvo rimskog upravitelja Opija Sabina i uništenja barem jedne legije, Domicijan kreće u protunapad. Budući da je Domicijan vodio ratove i na drugim krajevima carstva, sklopio je primirje s Dačanima. (Mury 1968: 420)

Kako to nije spriječilo daljnje upade na rimski teritorij, Trajan se odlučio na korak dalje. 25. ožujka 101. prinesena je žrtva i Trajanova vojska je krenula u Daciju, čime je započeo prvi rat s Dačanima (101.-102.). Plan je bio napasti grad Sarmizegethusa Regia, glavni grad Dacije. Nakon nekoliko bitki, uslijedilo je primirje u kojem je Decebal obećao pridržavati se uvjeta koje je postavio Trajan. No, budući da se Decebal nije pridržavao uvjeta, 105. je krenula nova vojna koja se 106. završila Trajanovom pobjedom. Detalji pobjede vidljivi su na Trajanovoj kolumni u Rimu. (Mury 1968: 421)

Niti nakon dvije vojne kampanje nije bila zauzeta cijela Dacija, već su dio teritorija držali tzv. „slobodni Dačani“ („Dacii liberi“) – prebjezi iz okupirane rimske Dacije te pripadnici plemena izvan rimske zone - Kostoboci i Karpi. Nakon Trajanove smrti, povećala se učestalost napada na rimski teritorij Dacije s ciljem oslobađanja Dacije od rimske vlasti. Kad je Aurelijan 275. napustio teritorij Dacije pred naletima barbara, Dačani su naposljetku ponovno mogli uspostaviti neovisnost. Aurelijan je potom uspostavio novu provinciju – „Dacia Aureliana“ južno od Dunava. (ibid.)

Od tada pa do šesnaestog stoljeća vijesti o romaniziranom geto-dačanskom stanovništvu gotovo da i nema, osim nekoliko sporadičnih spomena. Nakon upada Gota car Konstantin pokušao je održati granice i ponovno zauzeti barem okolno područje, no dolaskom Huna to nastojanje je zauvijek prekinuto. Što se točno događalo nakon povlačenja Aurelijanovih trupa iz Dacije ne zna se, no sigurna je prisutnost i preživljavanje romanskog jezika na tom području unatoč skorom naseljavanju slavenskog stanovništva na to i okolno područje. (ibid.)

5.1. Pitanje nastanka i razvoja rumunjskog jezika - vremensko i prostorno ograničenje

Rumunjski jezik varijanta je latinskog jezika koji se bez prestanka govori u istočnom dijelu rimskog carstva, odnosno na prostoru romaniziranih dunavskih provincija (Dacija, Donja Panonija, Mezija Donja i Gornja, Dardanija) od trenutka prodiranja latinskog jezika u te provincije do danas. (Rosetti 1986: 75)

Rumunjski jezik formirao se na širem području romaniziranih provincija sjeverno od Dunava – t.j. u pokrajini Olteniji, Banatu i Transilvaniji – odnosno u onima koje su ušle pod rimsku vlast 106. n. e., no i onima koje nisu – u Munteniji i na jugu Moldovije, koje su nastanjivali tzv. slobodni Dačani („Dacii liberi“). Cijelo to područe bilo je u bliskom kontaktu koliko administrativnom toliko i komercijalnom s romaniziranim dijelom Dacije te s obim Mezijama i Dardanijom (današnjom Srbijom). (Rosetti 1986: 75-76)

Podunavski latinski, zajedno s latinskim govorenim na obali Dalmacije i s latinskim govorenim u Italiji čini istočnu grupu istočnih romanskih jezika, u koju se uključuje i dalmatski. Dalmatski se nekoć govorio uz obalu jadranskog mora, no do kraja devetnaestog stoljeća u potpunosti je nestao. Jezik posljednjeg poznavaoca dalmatskog jezika nestao je 1897. na otoku Krku - govorimo o tzv. krčkom (veljotskom) dalmatskom, za razliku od raguzejskog dalmatskog (iz Dubrovnika) koji je nestao par stoljeća prije. Susjedni albanski nije romanski jezik, no latinski je izvršio toliki utjecaj na njega da se s pravom može reći da je „napola romanski“ jezik. (ibid.)

5.2. Romanizacija Dacije

Trajanovo osvajanje i romanizacija Dacije (101.-106.) bilo je izvršeno preko niza mjera vojnog i administrativnog karaktera koje su omogućile rapidnu romanizaciju Dacije. Osvajanjem Dacije ispunio se prije svega vojni cilj – spajanje Dacije kroz Dobretu sa susjednim područjima, konsolidacija rimske vlasti u Daciji, sprečavanje daljnjih napada dačkih i okolnih plemena te ekonomska eksploatacija Dacije. (ibid.)

Potom su uslijedile sljedeće faze romanizacije prostora Dacije: u prvom stoljeću pokrenuta je sustavna romanizacija, slično tome kako je prije bila provedena grecizacija u Daciji. Na obalama Crnog Mora već od sedmog stoljeća prije n.e. provodila se grecizacija kako bi se osigurale trgovačke veze s unutrašnjosti, što je transformiralo Dunav u grčku rijeku. (ibid.)

15. n. e. pod vladavinom Tiberija sjedište rimskog prefekta obale bilo je u Dobrudži, a on je bio pod direktnom upravom generala iz Mezije. No, rimska flota nesmetano je cirkulirala po Dunavu tako da se započevši s 46. prije n. e. ustanovila carina i carinske postaje na obali Dunava, što je pratio i dolazak trgovaca. Rimski gradovi na Dunavu, zajedno s garnizonima rimske vojske koji su bili izgrađeni u svrhu zaštite, te s područjima na Podunavlju koja su bila iznajmljena rimskim građanima (uglavnom isluženim rimskim vojnicima) bila su žarišta romanizacije na tom području. U tu svrhu služile su i postaje rimske flote na Dunavu. 46. n. e. Klaudije osvaja ključni grad teritorij s desne strane Dunava, Dobrudža, a Domicijan osniva provincije Gornju i Donju Meziju, koje u svojem teritorij uključuju i Daciju. Zahvaljujući mnoštvu rimskog stanovništva na dunavskim carinskim postajama, gradovima te postajama rimske administracije, romanizacija je tekla dosta brzo. Nakon 150 godina rimski način života udomaćio se u Dobrudži - okružena rimskim provincijama Dacija se više nije mogla suprotstavljati rimskoj sili, posebno stoga što je rimsko carstvu u želji da osigura granice na sjeveru činilo sve da pokori tamošnje ratničko stanovništvo i osigura mir. (Rosetti 1986: 77-78)

S ekonomske točke gledišta Dacija je bila ključna zbog svojih rudnika zlata i soli koji su se počeli iskorištavati od doba Trajana, od 50. n. e. do 106. n. e.; pod Septimijem Severom eksploatacija poljoprivrednih dobara, uzgoj vinove loze i iskorištavanje drva došlo je u prvi plan. (ibid)

Nakon osvajanja, Dacija je bila naseljena kolonistima koji su mahom došli iz današnje Srbije, Austrije, Bugarske i Madžarske. Svi ti kolonizatori različitog porijekla govorili su latinski (odnosno vulgarne inačice latinskog). Poznavanje latinskog bilo je potrebno za uspješnu komunikaciju s latinskom administracijom, ali također i za mnoge pridošlice iz toliko različitih dijelova carstva kojima je latinski bio sredstvo kominikacije. Dakle, brza romanizacija Dacije pripisuje se u prvom redu potrebi za komunikacijom. *Constitutio Antoniana* cara Karakale još je ubrzala taj proces, jer se prema Karakalinom ustavu iz 212. n. e. moglo dobiti rimsko građansko pravo, bez obzira na porijeklo, pod uvjetom da se zna latinski jezik. To naravno ne znači da su lokalni jezici nestali, nego da se proces ubrzao i prilikom kontakta s rimskom administracijom i s nadolazećim rimskim građanima. Lokalni jezik pretežno se nastavio koristiti u obitelji, pa možemo govoriti i o prvim fazama bilingvijalizma. (ibid.)

Dačka orijentiranost prema zapadu, posebno trgovina s područjem Italije, može objasniti sličnost i vezu dvaju vulgarno-latinskih dijalekata. (ibid.)

5.3. Latinsko porijeklo rumunjskog jezika

Već od razdoblja renesanse bilo je jasno da je rumunjski jezik latinskog porijekla. Humanisti koji su prvi potvrdili latinsko porijeklo rumunjskog bili su Poggio Bracciolini i Flavio Biondo. Oni su imali priliku čuti iz prve ruke kako zvuči rumunjski u petnaestom stoljeću, odnosno čuti Rumunje kako govore o romanskom porijeklu rumunjskog. Naime, razgovarali su s predstavnicima rumunjske delegacije koja je je sudjelovala u konferenciji u Firenci 1439. godine. Konferencija je bila crkvene naravi, a tema je bila pomirenje dvaju crkava u cilju pobjede nad Turcima. Vjerojatno su komunicirali s par plemića iz Banata koji su prešli na katolicizam i zatekli se u Rimu u to vrijeme. Ono što je znakovito da je već tada postojala svijest o latinskom, odnosno romanskom porijeklu rumunjskog (koje čuva i samo ime Rumunja i Rumunjske). Svaki obrazovani Rumunj koji je poznavao latinski već tada lako je mogao prepoznati latinsko porijeklo rumunjskog. Ideja latinskog porijekla rumunjskog službeno je prihvaćena u osamnaestom i devetnaestom stoljeću prilikom pojave tzv. *Şcoala Ardelena*[164] kad se po prvi put javljaju knjige i znanstvene rasprave o tom pitanju, kako stranih (Hervas, Paduro) tako i rumunjskih autora (Clain, Șincai i Maior). (Ivănescu 1980: 23)

5.4. Klasifikacija rumunjskog jezika

Rumunjski jezik pripada apeninsko-balkanskoj grupi jezika, zajedno s albanskim, dalmatskim, te srednjim i južnim talijanskim dijalektima, odnosno s područjem Sicilije, Puglie i Abruzza (osim što pripada i u jezike tzv. Balkanskog jezičnog saveza.) Zajedničke karakteristike ovih jezika su očuvanje kratkog *u* – u rumunjskom i južnotalijanskim dijalektima: latinski *furca* („vilica“) rumunjski *furcă*, sardski *furca* dok kod ostalih romanskih jezika kratko *u* prelazi u *o*. Očuvanje bezvučnih okluziva *p, t, k*, te očuvanje konsonanta *s*: npr. latinski *capistrum* („uzda“) rumunjski *căpăstro*, talijanski *capestro*; latinski *rota* („kotač”) - rumunjski *roată*, talijanski *rota*; latinski *pecorarius* („govedar”) - rumunjski *păcurar*, talijanski *pecoraio*; za usporedbu španjolski ima *cabestro, rueda*; latinski *casa* - rumunjski *casă*, talijanski *casa*; slično tretiranje konsonantske skupine *cl*: latinski *clavis* („ključ”), rumunjski *cheie*, talijanski

[164] Kulturni i nacionalni pokret iz Transilvanije iz osamnaestog stoljeća koji je naglašavao latinsko porijeklo rumunjskog jezika. Najvažniji članovi bili su Petru Maior, Samuil Micu, Ion-Budai Deleanu, Gheorghe Șincai, a zalagali su se za jednaka prava Rumunja iz Transilvanije u Habsburškom carstvu te za uvođenje latinice, nauštrb do tad korištene rumunjske ćirilice.

chiave. Klasično latinski oculus („oko"), vulgarno latinski *oclus*: rumunjski *ochi*, talijanski *ochio*. Za usporedbu: španj. *ojo*, franc. *oeil*. Također, imenice treće deklinacije u množini imaju plural na *–i*: latinski *montes* („planine"): rumunjski *munți*, talijanski *monti*. (Rosetti 1986:77)

Također velika učestalost riječi formiranih iz *–ex* (ili *de-ex*): latinski *excurtare*: („skratiti") rumunjski *scurtă*, talijanski *scurta*; riječi formirane s *extra*: rum. *străvechi* („prastar"), tal. *strabello* („prelijepo"). Također, riječi sa sufiksom na *–ia*: rum. *ferărie*, tal. *ferraria*. Treba istaći da na cijelom području srednje i južne Italije, na području nekadašnjeg dalmatskog i današnjeg rumunjskog postoji čitav niz sličnih izraza kao i riječi koje se ne javljaju u drugim romanskim jezicima. (Rosetti 1986:77-78)

5.5. Teorija o kontinuitetu rumunjskog jezika

Problem kontinuiteta Dakorumunja temelji se na šutnji i kontradiktornim informacijama grupe antičkih autora (Eutropije, Fest, Jordan). To je proizvelo hipotezu nestanka romanskog elementa iz postaurelijevske Dacije, kao posljedicu egzodusa na jug izazvanog velikim migracijama nadolazećeg stanovništva. Ta je hipoteza bila ojačana manjkom autohtonih (dačkotračkih) antroponima i toponima, jer iako postoji oko 300 toponima stranog porijekla na području rimske provincije Dacije, pronađeni su samo tri autohtonog porijekla – *Decebalus*, pronađen na natpisu iz trećeg stoljeća n. e., te *Denzi* i *Prisosta* (ženska imena).[165] Posjedovatelji tih imena većinom su vojnici, robovi, oslobođenici, a takva imena javljaju se na vojnim diplomama diljem carstva.[166] (Halichias 2018: 34)

No, vrijednost argumenta *ex silentio* upitna je, nedostatak dokaza ujedno ne znači i odsustvo postojanja. Nakon osvajanja Dacije dio dačke populacije bio je protjeran od strane novih kolonista u manje plodne predjele, a oni koji su preostali u novim urbanim područjima uzimali bi latinska imena zbog beneficija koje bi im takva imena donosila u odnosu s rimskim vlastima. Tako se može objasniti toliki broj Ulpija (oko 120), Elija (preko 250), Aurelija (preko 300), te državljanstvo primljeno od Trajana, Hadrijana, Antonina Pija, Marka Aurelija ili Karakale. Jedan takav primjer lokalne elitne je *P. Aelius Dacianus,* dekurion iz Napoke. No također, bogata epigrafska dokumentacija govori o autohotnom stanovništvu iz Donje i Gornje Mezije u kojoj se često pronalaze i dačko/tračka imena. (ibid.)

[165] Tim imenima bi se eventualno moglo pridodati ime *Tara*, ako je lektura tog imena točna.

[166] U Rimu su posvjedočena ova imena: *Silvinius Decebalus, S. Rufius Decebalus, Diuppaneus qui Euprepes Sterissae f. Dacus, Q. Decimius Dacus, Vibia Dacia, Ziais Daca* itd. Dva dačka vojnika pojavljuju se na vojnim diplomama iz Britanije – *Itaxa Stamillae f(ilius) Dacus* i *Thiodus Rolae f(ilius) Dacus* (Halichias 2018: 35)

Kontinuirano prisustvo autohtonog stanovništva potvrđeno je prije svega zadržavanjem autohtone hidronimije. Arheološki nalazi i pronađene kovanice potvrđuju kontinuitet postojanja, od Aurelijana do Justinijana, bez obzira na opseg carstva te pod čijom vlasti je bio prostor Dacije. Također treba uzeti u obzir i jezični doprinos tzv. „slobodnih Dačana" (*Dacii liberi*) koji su bili raštrkani po čitavom prostoru bivšeg rimskog teritorija, a koji su unijeli i vlastite elemente materijalne i duhovne kulture. (Halichias 2018: 36)

Nakon službenog napuštanja Dacije 275. n. e. Aurelijan je stvorio novu provinciju tzv. *Dacia Ripensis* (između Dunava i Balkana), a život se nastavio na romaniziranom području, posebno na području Banata, no u nešto skromnijem obliku. Arheološki dokazi upućuju na postepeni prestanak urbanog života nakon povlačenja rimske vojske i administracije. Tijekom tri sljedeća stoljeća autohtono stanovništvo nastavilo je živjeti unutar rimskog gradskog prostora, no ne može se govoriti o nastavku pravog urbanog života. Iako su u većim centrima nastavile raditi obrtničke radionice, bile su usmjerene na osnovne potrebe preostalog gradskog stanovništva, bez ikakvih pretenzija na luksuz ili rafiniranost. Ubrzo je uslijedilo propadanje gradova i ruralizacija autohtonog stanovništva te demografska kretanja iz gradskih sredina prema ruralnim. Iznimka su južni gradovi iz kojih se rimska administracija nije u potpunosti povukla (Drobeta, Dierna, Sucidava, Romula) koje su bili glavni most s ostatkom carstva i poslije nanovo integrirani u rimsko carstvo pod Konstantinom Velikim i Justinijanom. Tamo se gradski život nastavio, no ne kao na prijašnjoj razini. Ostatak bivše rimske provincije Dacije ostao je *extra fines Imperii*, a nakon šestog stoljeća nema više sigurnih dokaza o postojanju života unutar nekadašnjh gradskih područja. Može se reći da centar socijalno-ekonomskog života ostaje u ruralnom prostoru. (Halichias 2018: 36)

Stara dačka toponimija bila je preuzeta i zadržana od strane rimskih vlasti, a u nekim slučajevima čini se da se radilo i o prijevodima s autohtonog jezika: *Caput Bubali, Petrae, Angusita, Pons Aluti, Aquae* itd. Iako se nazivi rimskih gradova nisu očuvali, posebno u odnosu na zapadne provincije, stari nazivi nisu odmah nestali, nego postepeno, zbog prestanka urbanog života i povlačenja na selo. Nestanku toponima doprinijela su i premještanja stanovništva izazvana napadima migracijskih naroda u sedmom stoljeću tako da se u trenutku upada slavenskih naroda romanofona populacija više ne sjeća imena gradova. Gubitak toponimije ne znači ipak demografski diskontinuitet, a očuvanje hidronimije ne može se drugačije objasniti nego kao kontinuitet obitavanja, što je omogućilo i kontinuitet imena: *Maris - Mureș*, *Samus - Someș*, *Alutus - Olt*, *Tibiscus - Timiș*, *Ampeius – Ampoi* itd. (Halichias 2018: 37)

Cirkulacija novca nastavila se i nakon Aurelijanovog povlačenja, s fluktuacijama u intenzitetu. Bila je slabija oko polovice trećeg stoljeća u kontekstu opće krize u carstvu, posebno

je oslabljela nakon napuštanja Dacije 275. n. e., no doživjela je ipak jačanje za vrijeme cara Konstantina Velikog i njegovih sinova, sve do invazije Huna, kad ponovno pada. Ipak, može se reći da od Aurelijana do početka sedmog stoljeća rimski novac neprestano cirkulira na sjevernom podunavlju, čime se potvrđuje kontinuitet romanskog stanovništva i ekonomska stabilnost jedne stabilne populacije koja je neprestano održavala vezu s rimsko-bizantskim svijetom. Ta je populacija imala relativno razvijenu ekonomiju koja se bazirala na rimskom monetarnom sustavu koji je poznavala i slijedila prema višestoljetnoj praksi. (ibid.)

Kontinuitet u obitavanju jedne romanske populacije sjeverno i južno od Dunava potvrđuju i kasniji tekstovi napisani u vrijeme u kojem kontinuitet govornog romanskog jezika izaziva pozornost budući da je rimska vlast odavno prestala. O tome piše Prisk iz Panija, koji je 448. godine bio u poslanstvu Teodozija II., u njegovu sjedištu koje se nalazilo između Dunava i Tise. On spominje autohtono stanovništvo koje je tamo obitavalo i priznavalo vlast Huna, a koje je govorilo latinskim jezikom odnosno spominje tri puta *Ausones* (*Αὔσονες*) što je grčki naziv za Latine općenito[167] (*Prisci fragmenta*, par. 8). Njegove tvrdnje potvrđuju i arheološki nalazi i istraživanja koja su ispitivala cirkulaciju novca. Postoji također anegdota kod bizantinskog povjesničara Prokopija (*De bello Gothico*, VII, 14) koji u šestom stoljeću priča o jednom Slavenu (pripadniku slavenskog plemena Anta) koji je bio zarobljen na području bivše pokrajine Dacije i koji je govorio latinski. Ta anegdota je značajna jer govori u prilog tome da nisu samo romanizirani Dačani govorili latinski, nego i populacije koje su kasnije stigle na to područje. Najslavnija je pak anegdota koju spominju Teofilakt Simokata (pisac iz sedmog stoljeća) te poslije njega Teofan Konfesor (pisac iz osmog – devetog stoljeća). To je priča o tome kako je latinski (odnosno njegova govorna inačica) postala materinski jezik stanovnika. Naime, za vrijeme jednog noćnog marša 587. godine, u borbi koja je uslijedila između redova Bizantinaca i Avara, jedan vojnik koji je želio privući pozornost kolege u bojnim redovima kome je klizio teret s tegleće životinje, viknuo je „torna, torna fratre!". Drugi vojnici smatrali su da su bili napadnuti od strane neprijatelja tako da su i oni počeli vikati „torna, torna" i pobjegli su iz bitke. Teofilakt i Teofan smatrali su to njihovim materinskim jezikom. (Halichias 2018: 38) Neki autori (npr. G. Brătianu, N. Iorga, A. Philippide, Al. Rosetti, I. Glodariu i drugi) smatrali su to prvim riječima na prarumunjskom jeziku budući da je riječ o nestandardnom vokativu (klasično-latinski vokativ je *frater*)[168], dok se drugi (npr. Hașdeu, Șincai, C. Jireček)

[167] Izvorno *Ausones* je grčki naziv za italsko pleme *Aurunci* koje su Rimljani pobijedili u republikansko doba, u četvrtom stoljeću prije n. e. Kasnije *Ausones* postaje sinonim za Italiju općenito.
[168] Postoje čitanja *frater*, budući da neki pripisuju varijaciju u tekstu greški pisara prilikom prepisivanja originalnog teksta. (Negrău 2016: 65-66)

s time nisu slagali i smatrali su da je riječ o naredbi na bizantinskom latinskom. Iorga je mislio da je bila riječ o romaniziranim Tračanima koji su tom prilikom koristili autohtoni jezik, a da su ostali vojnici zbog sličnosti s vojnom naredbom na latinskom krivo razumjeli njegov povik. (Saramandu 2001: 233-235)

Podunavska odnosno aurelijevska Dacija zajedno s romaniziranim teritorijem na sjeveru ostala je povezana sa zapadnim provincijama Rimskog carstva sve do završetka četvrtog stoljeća n. e. Tada je zbog odluke o novoj administrativnoj podjeli Aurelijanova Dacija bila odsječena od zapadnih provincija. 379. godine Gracijan je predao istočnom dijelu carstva dijaceze Makedoniju i Daciju zajedno s južnom Dalmacijom (Prevalitanijom), no zapadni dio Ilirije ostao je u grupi s Italijom. Obje Panonije zajedno s Dacijom prešle su u istu podunavsku grupu, a granica između dva dijela carstva išla je preko današnjeg Beograda. S carem Heraklijem, 610.- 614. službeni jezik istočnog carstva postaje grčki, što znači da i u Daciji i Meziji službeni jezik postaje grčki. (Rosetti:1986: 79-80)

Već od trećeg stoljeća Rim više nije bio u mogućnosti nametnuti leksičke inovacije svojim udaljenim provincijama. Niz riječi poznatih u ostalim romanskim jezicima nisu stigle do Dacije – npr. *aviaticus, carruca, (ex)tutare, sugia* itd. Konzervatizam leksika rumunjskog jezika, kao i sardskog, objašnjava se dugotrajnom izolacijom. No, ne treba zaboraviti spomenuti brojne transhumantne migracije stočarskog stanovništva na sjevernim i južnim dunavskim obalama koje je dolazilo u susret s okolnim narodima i širilo sad već materinski latinski jezik (odnosno njegovu balkansku inačicu). (Rosetti 1986: 82-84)

Rumunjski jezik predstavlja trenutnu fazu govornog latinskog u podunavskom prostoru – od vremena prve romanizacije do danas. Samo neki književni i administrativni tekstovi očuvali su neke karakteristike tog govornog jezika u vulgarno-latinskoj fazi, tako da je mnogo toga otvoreno spekulaciji i raznim teorijama, pogotovo što se tiče nastanka rumunjskog jezika, njegovih međufaza i razvitka tijekom stoljeća. (ibid.)

I sama geneološka analiza rumunjskog jezika potvrđuje njen latinitet – struktura rumunjskog jezika je u osnovi latinska, bez obzira na mnogo vjekova koji su prošli od kada se udaljio u pravcu daljnje svoje evolucije. S druge pak strane rumunjski je jezik isto toliko balkanski, odnosno pripada među jezike balkanskog jezičnog saveza, zajedno s novogrčkim, bugarskim, makedonskim, albanskim te do neke mjere srpskim. Posebne karakteristike tih jezika mogu se do neke mjere objasniti tračko-dačkim supstratom, ali i sličnim načinom života. Posebno se velike sličnosti mogu pronaći u albanskom i rumunjskom jeziku – najviše zbog sličnog pastirskog načina života, kad bi se cijela sela selila iz jednog dijela balkanskog poluotoka u drugi. (Rosetti 1986: 189-199)

5.6. Jirečekova linija

U antici Balkanski poluotok je bio podijeljen na dvije civilizacijske zone – rimsku, koja se prostirala uz Dunav do planine Balkan (*Mons Haemus*) i obalu Crnog Mora, te grčku. Utjecaj grčke sfere prodro je i dublje od toga – u Dobrodži, sve do polovine sedmog stoljeća, postojale su grčke kolonije *Tomis*, *Callatis* i *Histria*, a elementi grčkog utjecaja bili su vidljivi i dublje u unutrašnjosti zbog trgovine koja se odvijala na podunavlju. Jiriček je precizno razdijelio dvije sfere utjecaja na temelju pronađenih natpisa na latinskom odnosno grčkom jeziku – tako Jirečekova linija kreće od Ljesa (antički *Lissus*), prati put prema Skadru i Prizrenu, potom prema Nišu (antički *Naissus*), Beloj Palanki i na sjeveru Pirotu i Sofiji, da bi naposljetku pratio donji tok rijeke Dunava. Grčki jezik je bio raširen i u području gdje je latinski bio dominantan – pronađeni su natpisi na grčkom i u takvim prostorima (u Apoloniji, Amantiji i drugim mjestima). Ne možemo ustvari govoriti o granicama između dva jezika – linija je prije svega kulturalna, a postojalo je i mnogo bilingvalnih područja (kao npr. mediteranski dio Dacije, Makedonija i slično). (ibid.)

Tako je bilo do vladavine cara Justinijana (527.-565. godine) kad se napušta učenje latinskog jezika na istoku, a u osmom stoljeću grčki postaje jedini službeni jezik u carstvu. Budući da je bizantsko carstvo bilo kozmopolitsko, poslužilo je kao nova odskočna daska za širenje grčkog jezika. Oslanjajući se na pravoslavlje, a ne na nacionalnost, bizantsko carstvo pokazalo je izuzetnu snagu asimilacije. Svim narodima koji su ga nastanjivali Bizant je dao prvoslavnu vjeru i helenističku kulturu. Helenizacija Bugara i Srba i prodiranje grčkog jezika na teritorij balkanskog poluotoka slijedila je širenje utjecaja Bizanta – čak i u teritorije duboko u unutrašnjost, kao što su sjeverne rumunjske pokrajine. Kao ostavština Bizanta preostala je zajednička kultura balkanskih naroda – živjeli su u sličnim nastambama, bavili se sličnim obrtima, imali slične načine transporta, te također dijelili srodne narodne običaje vezane za npr. vjenčanja, kolinde, folklor općenito. (ibid.)

Arheološki ostaci potvrđuju kontinuiranu prisutnost romaniziranog stanovništva na sjevernom Podunavlju od VIII.-X. stoljeća, na području koje je bilo pod rimskom vlasti. Manjak latinskih toponima na tom području neki su autori uzimali kao dokaz o nekontinuiranom obitavanju na tom prostoru od VI. stoljeća pa nadalje te migraciji prema jugu. No, romanizirano stanovništvo nije se bavilo samo stočarstvom, nego i poljoprivredom. Izvorna terminologija vezana za poljoprivredu bila je latinska – kasnije preuzimanje slavenskih termina za

poljoprivredne djelatnosti i alate pripisuje se naprednoj tehnologiji koju su sa sobom donijeli Slaveni, te brojnom slavenskom stanovništvu na tom području. Slaveni su, dapače, preveli izvorne romanske nazive, tako da je drevni lokalitet *Frumoasa* postao *Dobra*, *Piatra* je postala *Kamena*, *Repedea Bistriţa*, *Cîmpulung Dulgopol* čime se objašnjava dominantno slavenska toponimija tog područja. No, izvorni rumunjski naziv za selo očigledno je latinskog porijekla – *sat* („selo“) dolazi od *fossatum* („jarak“). (Rosetti 1986: 197-201)

Moglo bi se zaključiti da je od svog nastajanja rumunjski jezik imao unitarni karakter budući da se njime govorilo sjeverno i južno od Dunava. Širenje rumunjskog jezika objašnjava se barem djelomično iz praktičkih razloga – naime, rumunjski jezik bio je zajednički jezik migracijskih populacija raštrkanih po Balkanskom poluotoku. (ibid.)

5.7. Nastanak protorumunjskog jezika i rumunjski dijalekti

Protorumunjski jezik predstavlja najvažnije ujedinjujuće kvalitete sva četiri rumunjska dijalekta, koji se formirao u jednom jedinstvenom geografskom području smještenom južno od Dunava. Do tog zaključka neki autori dolaze s obzirom na lingivističke podudarnosti u fonetici i leksiku između rumunjskog i albanskog, zbog bugarskog karaktera slavenskog elementa u rumunjskom te zbog nedostataka germanizama u rumunjskom. Neki autori kažu da su rumunjski dijalekti nastali kao posljedica migracija autohtonog stanovništva. Neki pak autori smatraju da se protorumunjski formirao sjeverno od Dunava (Philipidde, te sljedbenici transilvanijske škole – tzv. *Şcoală Ardeleană* u sedamnaestom stoljeću), što uzimaju kao temelj teorije o kontinuitetu rumunjskog jezika na tim prostorima. (Banfi 1985: 142)

Iz protorumunjskog jezika razvili su se sljedeći dijalekti: dakorumunjski, koji se danas govori na području Rumunjske i Moldavije, također na dijelu Banata (danas Srbija), područje Bukovine (danas Ukrajina), te u pograničnim prostorima s Bugarskom i Mađarskom; makedorumunjski ili arumunjski, danas raspršeni po teritoriju Balkanskog poluotoka, u današnjoj Albaniji, Makedoniji i Bugarskoj, sve skupa oko 150 000 govornika; meglenorumunjski oko današnjeg Meglena, gdje žive neki naseljenici; istrorumunjski koji govori još mali broj bilingvalnih stanovnika u Istri, u selima Šušnjevica, Žejane, Nova vas, Jasenovik. (Banfi 1985: 140-141)

Neke od karakteristika protorumunjskog jezika su redukcija srednjeg vokala u nenaglašenom slogu: *a* u *ă*; također, intervokalno *l* prelazi u *r*: *filum* - *fir*, *gula* – *gură*. *A* ispred *m*, te *a* ispred *n* daju *îm, în: manum* - dakorumunjski, arumunjski *mână*, istrorumunjski *mără*,

meglenorumunjsko *monă*. Javlja se prijelaz konsonantske skupine *qu* u *p*: *aqua* - *apă*; prijelaz *gu* u *b* u svim dijalektima: *lingua* - *limbă*; potom metafonija odnosno prijeglas, koji nastaje dodavanjem vokala *e, a* u naglašeni slog ukoliko sljedeći slog ima vokal: *sera* - *seară*, *solem* - *soare*; palatalizacija *t+i* daje *ț* (*c*); *d* + *i* daje z, *s* + *i* daje *ș* (*š*); *sc* + *e*, *i* daje *șt* (*št*); *cl, gl* ispred vokala daje *chi, ghi* u dakorumunjskom. Nadalje, javlja se rotacizam *n* u *r* (zajednička karakteristika s albanskim): npr. *fenestra* - *fereastră*. Također postoji očuvanje vokativa na *–e* kod muških imena druge deklinacije (*bărbate, Doamne!*) što se izgubilo u svim drugim romanskim jezicima[169]. Osim toga, u protorumunjskom jeziku, a i svim ostalim rumunjskim dijalektima, čuva se oblik za dativ ženskog roda iz prve i treće latinske deklinacije (*casae* – rumunjski *case*; *morti* – rumunjski *morți*), oblik koji je preuzeo i funkciju genitiva. (ibid.)

[169] Neki vokativ na *–e* pripisuju slavenskom utjecaju. (Banfi 1985: 142)

6. Karakteristike epigrafskih natpisa s područja Dacije

6.1. Korpus epigrafskih natpisa s područja Dacije

Proučavanje epigrafskih spomenika s područja Dacije temelji se na tri djela koja su temeljna za razumijevanje epigrafske građe na tlu Dacije – prvo je djelo P. Drăgoiescu: *Limba Latină pe inscripţiile din Dacia*. *Contribuţii epigrafice.* Ono uključuje četiri poglavlja koja su usredotočena na fonetiku, morfologiju, sintaksu i leksik. Drugo djelo je S. Stati: *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor* koja se koristi natpisima objavljenima u CIL (*Corpus Inscriptionum Latinarum*), te u mnogim specijaliziranim časopisima. Treće djelo je H. Mihăescu: *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*. To je djelo referentna točka za jezičnu analizu epigrafskih djela iz Dacije. Osim ta tri važna djela, valja spomenuti djela I. Fischera: *Latina dunareană. Întroducere în istoria limbii române* i *Les substrats et leur influence sur les langues romanes: la Romania de Sud-Est.*(Beu-Dachin 2014: 35)

Epigrafski izvori korišteni u ovom radu objavljeni su u različitim epigrafskim korpusima i člancima u specijaliziranim časopisima iz Rumunjske i drugih država. Latinski natpisi iz Dacije uključeni u CIL objavljeni su u: CIL III, 1: između nos. 786 i 1640; CIL III, 2: 25 voštane tablice; CIL III, S1: između nos. 7624 i 8080; CIL III, S2-1: između nos. 12539 i 12644; CIL III, S2-2, između nos. 14465 i 14496. Ukupan broj natpisa u CIL-u nadilazi 1470. Korpus *Inscriptiones Daciae Romanae* (IDR) koji uključuje natpise iz CIL koji prethodno nisu bili objavljeni sadrži ukupno 3575 epigrafa, ovako objavljenih: IDR I (55), IDR II (661), IDR III/1 (282), IDR III/2 (587), IDR III/3 (440), IDR III/4 (339), IDR III/5 (724+19 *inscriptiones alienae*) i IDR III/6 (468). Također, postoji *Inscriptiones Latinae Daciae* (ILD) koji uključuje 805 natpisa koji nisu bili dio IDR. (Beu-Dachin 2014: 36)

Osim toga, postoje mrežne epigrafske baze podataka od kojih je posebno koristan *Epigraphische Datenbank Heidelberg* kao izvor podataka za sve provincije[170], te *Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby*, koji sadrži značajan broj natpisa iz cijelog rimskog carstva.[171] Također valja spomenuti i *epigraphy.packhum.org* čija se glavna *corpora* sastoje od sedam dijelova, preuzeta iz IDR, a natpisi su katalogizirani prema geografskoj odrednici: IDR I. *Diplomata militaria, tabulae ceratae*, IDR II. *Pars meridionalis*, IDR III, 1. *Dacia Superior. Pars occidentalis*, IDR III, 2. *Dacia Superior. Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)*, IDR III,

[170] https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche
[171] http://www.manfredclauss.de/

3. *Dacia Superior. Pars media*, IDR III, 4. *Dacia Superior. Pars orientalis* te IDR III, 5. *Dacia Superior. Apulum.*[172] Osim tog korpusa, u istoj bazi podataka postoji još dvjestotinjak natpisa na latinskom i grčkom jeziku iz nešto kasnijeg razdoblja – od četvrtog do trinaestog stoljeća, pronađene na tlu Rumunjske pod nazivom: *Inscripţiile greceşti şi latine din sec. IV-XIII descoperite în România [IGLRom]*.[173]

Prema Beu-Dachin postoji ukupno oko 4500 latinskih natpisa područja Dacije koje većinom pokazuju neki otklon od klasične norme. Valja reći da ih je manje nego u većini ostalih provincija, većinom su loše ili neprohodno katalogizirani, te prečesto izvan dometa filolozima – čak ni autori koji su se njima bavili mahom nisu imali pristup IDR.[174] Također, većina tih natpisa jako je loše i krnje očuvana, otvorena mnogim interpretacijama, koje su često poprilično „navučene" prema onom ishodu koji zagovara pojedini filolog. Osim toga, djela spomenuta kao najvažnija za ovu tematiku starija su od pola stoljeća, a neka su stara gotovo cijelo stoljeće što upućuje i na zastarjelost njihovih nalaza. Drăgoiescu je tako objavio svoje djelo 1930. godine, Mihăescu 1960., a Stati 1961. godine.[175] Nakon toga, 2004. G. Galdi je objavio *Grammatica delle iscrizioni latine dell'Impero (province orientali). Morfosintassi nominale* koja se između ostalog bavila i Dacijom (Beu-Dachin 2014: 37), no nema nekog novijeg rada posvećenog samo Daciji osim knjige E. Beu-Dachin „The Latin language in the Inscriptions of Roman Dacia" iz 2014. godine.[176] Nameće se zaključak da bi trebalo još jednom proći kroz sav korpus latinskih tekstova s područja Dacije, koji je često izvan dohvata mrežnih baza podataka i nedovoljno katalogiziran, te ga još jednom dobro proanalizirati.

Najlakše pretraživa je baza podataka iz Heidelberga, no prilikom pretraživanja stječe se dojam da nisu svi natpisi unešeni (Beu-Dachin spominje njih 4500).[177] Tako npr. unese li se u njihovu tražilicu provincija Dacija, od 100. do otprilike 600. godine n.e., dobije se tek četiri stranice natpisa - ukupno 1367 natpisa, što je vrlo daleko od broja kojeg sugerira Beu-Dachin.[178] Napravi li se isto takvo pretraživanje na bazi podataka *Clauss/Slaby* dobije se broj od gotovo pet tisuća natpisa s područja Dacije što upućuje na diskrepanciju s obzirom na broj koji sugerira Beu-Dachin.[179] *Epigraphy.packhum.org* ima pak katalogizirano više od tri tisuće natpisa s

[172] https://epigraphy.packhum.org/regions/1673
[173] https://epigraphy.packhum.org/book/197?location=1673
[174] Ni Stati ni Drăgoiescu nisu imali pristup IDR tako da su i njihove interpretacije često upitne. (Beu-Dachin 2014: 36)
[175] Postoji i manje djelo, na kojih 24 stranice *Inscripţii din Dacia – Inscriptions de Dacie* od Ioan I. Russu iz 1959. godine koje obrađuje votivne spomenike (njih 32) s područja Dacije s arheološke točke gledišta.
[176] Galdi je istražio preko 18000 natpisa iz sljedećih provincija: Norika, Recije, Panonije, Dalmacije, Dacije, Mezije, Tracije, Grčke, Male Azije, Sirije i Egipta.
[177] https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home/
[178] https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/foto/suche?provinz=Dac&sort=land_sort_en
[179] http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php

područja Dacije.[180] Pritom treba uzeti u obzir da su se povijesne granice često mijenjale, da današnja granica ne uključuje Republiku Moldovu i možda još neke predjele koji su u međuvremenu postali dio neke druge države.

Osim već spomenutog epigrafskog materijala, važan izvor podataka o vulgarnom latinskom na području Dacije je i nalazište voštanih pločica – tzv. *tabulae ceratae* (načinjene u obliku triptiha) iz mjesta *Alburnus Maior* (danas Roșia Montană) iz drugog stoljeća n. e.[181] To je mjesto bilo naseljeno ilirskim rudarima koje su rimske vlasti pozvale zbog njiihove vještine u obradi i iskopavanju ruda. Pločice su bile iskopavane u periodu između 1786.-1855. godine, a u bivšim rudnicima otkriveno ih je oko 40.[182] Pretpostavlja se da su tamo bile odložene u trenutku napada barbarskih naroda na područje Dacije (167.-170. godine n. e.). Sačuvalo ih se ukupno 25, od kojih tri su u potpunosti očuvani triptisi.[183] Načinjene su od drveta presvučena voskom, a većina njih čuva se u Transilvaniji, u Državnom povijesnom muzeju Transilvanije (*Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*). Važne su zbog stupnja očuvanosti, također pružaju i detaljan uvid u način života tog mjesta. Neke od voštanih pločica spominju i *collegium* koji pruža pogrebnu pomoć (pločica br. 1.)[184]; drugi svjedoče o prodaji općenito, te o otkupu robova – kako djece[185], tako i odraslih, te navode i cijene robova (br. 6., 7., 9., 21.);[186] neke voštane pločice ugovori su o posudbi novca (pločica br. 2., 3., 4., 5., 22.); neke su ugovori o sklapanju posla (br. 10., 11., 12., 18.) itd.[187] Jedna pak pločica (br. 16.) navodi listu namirnica potrebnih za gozbu koje je trebao *magister cenae*[188] (npr. 5 janjaca, jedan praščić, bijeli kruh, povrće itd.)[189]

Što se tiče tablica za proklinjanje (*tabellae defixionis*), pronađena je jedna zlatna u Dierni s urezanom kletvom na grčkom jeziku (PGM IV335 ff), te jedna metalna na latinskom jeziku u Apulu (današnja Alba Iulia) 2007. godine pronađena je prilikom iskopavanja nekropole. Smješta se u razdoblje između drugog i trećeg stoljeća n. e., a bila je pronađena u grobu odrasle osobe, umotana u odjeću pokojnika, s lijeve strane u području zdjelice. Tekst se javlja u 22 retka, a u svakom redu ponavlja se riječ „nomen" iza kojeg slijedi ime u genitivu.[190]

---

[180] https://epigraphy.packhum.org/regions/1697
[181] https://www.eagle-network.eu/story/the-wax-tablets-of-alburnus-maior/
[182] Drugi izvori kažu 50.
[183] Pronađena je i jedna na grčkom jeziku.
[184] V. *Appendix* br. 1
[185] V. *Appendix* br. 2
[186] https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Negotia/Emptio_puellae1_CIL.htm
[187] http://www.capodopere2019.ro/tbliele-cerate-de-la-alburnus-maior.html
[188] V. *Appendix* br. 3
[189] http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/T%C4%83bli%C5%A3ele_cerate_de_la_Ro%C5%9Fia_Montan%C4%83
[190] [defi go ..... NO-]

Zabilježeno je nekoliko genitiva ženskih imena na *–es* u samom tekstu (*Clianes, Iulies, Valeries, Flavies Iulies, Aurelies, Iulies, Valeries*).[191] Nažalost, prvi dio teksta previše je oštećen da bi se mogao razaznati razlog proklinjanja. (Bounegru-Németh 2013 238-242)

Valja također reći da je od 2011.-2016. u Rumunjskoj bio aktivan projekt sakupljanja i katalogiziranja latinskih natpisa sa svrhom formiranja rječnika epigrafskih natpisa s područja Dacije pod naslovom „Lexicon epigrafic al Daciei". Pritom su se služili s CIL, ILS, IDR, ILD, AE. Prema tome načinjen je rječnik filološkog i povijesnog karaktera, koji nudi pojedine riječi i pritom ispisuje sve natpise na kojima je pronađena pojedina riječ (npr. dan je primjer sa Sarmizegetusom u svim mogućim inačicama).[192] Taj je leksikon tiskan u vidu istoimene knjige.

Nameće se zaključak da je većina *corpora* epigrafskih natpisa, uključujući i netom spomenuti rječnik, na mrežnoj razini nepretražljiva, osim prije navedenih baza podataka, da je literatura zastarjela, te da se temelji na nedovoljno istraženom materijalu kojem pristup imaju samo malobrojni.

6.2. Fonologija

6.2.1. Vulgarnolatinske osobine u fonologiji rumunjskog

Melodijski naglasak u klasičnom latinskom nije imao nikakav utjecaj na kvalitetu sloga ili duljinu vokala naglašenog sloga – kao i u protoindoeuropskom, gdje su inicijalno svi slogovi fonološki bili tretirani jednako. Melodija latinske rečenice temeljila se na razlikama u tonu između naglašenih i nenaglašenih slogova. Ritam latinske rečenice bio je kvantitativan budući da se sastojao od slijeda dugih i kratkih slogova. Melodijski naglasak nije isključivao

MEN MRRA
NOMEN CLIAN-
NES NOMEN IVLI-
ES NOMEN VA[LE]-
RIES NOMEN
FVSCENTIS NOMEN
[S]ARMATIONI[S]
NOMEN FILOM-
INI NOMEN CIRI-
[..]V VIANVI..
[..... NOMEN] CLINI
NOMEN FLAVIES
IVLIES NOMEN AU-
[RELI]ES NOMEN IVLI-
ES NOMEN NAV-
[I]NVI NOMEN
[.....] NOMEN

[191] Isti fenomen zabilježen je u Panoniji u većem broju, gde je pronađeno 17 primjera takvih genitiva.
[192] http://hiphi.ubbcluj.ro/Lexicon/res_en_2013.html

istovremeno postojanje tzv. ekspiratornog naglaska, koji je doduše bio u drugom planu, no od početka trećeg stoljeća dolazi u prvi plan. (Rosetti 1986: 95-96)

I rumunjski „tolerira“ postojanje dva istovremena tipa naglaska – iako zapravo pripada grupi jezika s ekspiratornim naglaskom u kojima kvantiteta ne igra fonološku ulogu. Kako bismo shvatili ulogu akcenta u vulgarnom latinskom, treba se sjetiti semantičke uloge koju je odigrao tonski naglasaku protoindoeuropskom – promjena mjesta naglaska dovela je do promjene u značenju.[193] Melodijski odnosno tonski akcent time je izgubio na važnosti i pao u drugi plan, a dinamički/ekspiratorni naglasak postao je važniji. Tako je bilo i u latinskom - zamjenom vrste naglasaka kvantitativne razlike među različitim slogovima nestaju. Kratki vokali se produljuju kad su pod utjecajem ekspiratornog naglaska (do tad su takvi slogovi pod utjecajem melodijskog naglaska bili diftongirani), a dugi nenaglašeni slogovi se skraćuju. Kao posljedica toga u petom stoljeću razlike u kvantiteti više ne postoje, što je imalo dubok utjecaj na daljnji razvitak jezika. Slogovi više nisu bili dugi ili kratki već otvoreniji ili zatvoreniji te je dolazilo do brkanja među riječima. Takva promjena nije se dogodila odjednom već je postojao period koegzistencije dva sustava. Uzrok takvoj promjeni može se naći u promjenama u sociološkoj i političkoj stratifikaciji te u utjecaju supstrata. Ne treba zanemariti niti činjenicu da kad bi novoosvojeni narodi naučili latinski mahom bi zanemarivali razliku među dugim i kratkim slogovima. Kao centar radijacije te nove tendencije često se spominje Afrika[194]. (Rosetti 1986: 97-98)

Kao posljedica takve promjene u naglasku, u rumunjskom javlja se do neke mjere „zatvaranje“ nekih vokala, a prednji pak vokali postaju posteriorni. Također, tendencija slabijeg i kraćeg izgovaranja finalnih slogova, što se očitovalo još od doba arhaičnog latinskog, bila je pojačana novom ritmičkom grupacijom slogova. Zbog važnosti naglašenih slogova, izgovor nenaglašenih slogova biva zanemaren, tako da finalni vokali *o* i *i* slabe ili ispadaju: *lupus* – dakorumunjski *lup*; *credo* – dakorumunjski *cred*. (Rosetti 1986: 100)

Nakon što u prvi plan stupa ekspiratorni naglasak duljina više ne važi za svaki vokal: vokali postaju dulji ili kraći zbog naglaska. Budući da se više ne poštuju kvantitativne razlike, kratki naglašeni slogovi bivaju produljeni, a dugi nenaglašeni skraćeni, *timbre* kratkih zatvorenih vokala biva zamijenjen *timbrom* dugih zatvorenih vokala. Takvi zatvoreni vokali u natpisima ponekad su bili zapisivani kao *i*, ponekad kao *e*. Tako kratko *i* biva zamijenjeno s

[193] PIE naglasak je bio tonski i slobodan. (Kapović (ed.) 2017: 154) To znači da je jedan slog u riječi bio posebno istaknut povišenim tonom. (Matasović 1997: 103)
[194] Neki lingvisti pretpostavljaju postojanje tzv. radijacijskih centara, od kojih jedan je bila i Afrika, posebno po pitanju gubitka kvantitete i deklinacije. (Tekavčić 1970: 82)

dugim *e*, kratko *u* s dugim *o*, te dolazi do spajanja tih vokala u jedan vokal: zatvoreni e i *o*. (Rosetti 1986: 101)

Nadalje, klasično latinsko kratko i dugo *a* u vulgarnom latinskom stapa se u *a*; dugo *o* i kratko *u* stapaju se u zatvoreno *o*; dugo *e* i kratko *i* stapaju se u zatvoreno *e*, dugo *u* prelazi u zatvoreno *u*; dugo *i* prelazi u zatvoreno *i*; kratko *o* prelazi u otvoreno *o*; kratko *e* prelazi u otvoreno *e*. U balkanskom latinskom glavna razlika jest u tome što se kratko i dugo *u* stapaju u *u*, te kratko i dugo *o* stapaju se u *o*.

Rumunjski (uz sardski) čuva kratko *u*: npr. *lupus* – dakorum. *lup*; *gula* – dakorumunjski *gură*, *numerus* – dakorum. *număr*.

Rumunjski je sačuvao zvučnost iz latinskog (u zapadnim romanskim jezicima dolazi do ozvučivanja bezvučnih konsonanata). (Rosetti 1986: 572)

Diftonzi u vulgarnom latinskom prolaze kroz proces kontrakcije odnosno monoftongacije, no rumunjski (uz dalmatski, friulski, sicilski, provensalski, katalanski) čuva diftong *au* u naglašenom položaju: *aurum* – dakorum. – *aur*; *laudare* – dakorum. *laud*.

Sinkopa se nije javila u svim slučajevima tako da postoje primjeri očuvanja nenaglašenih vokala. Npr. *u* je očuvano u *lingula – lingură*, *masculus - mascur*, *nebula - negură*, *picula -păcură*, *tremulat - tremură*; *i* je sačuvan u *homines – oameni*, *pulicem – purice*. (Rosetti 1986: 100)

6.2.2. Primjeri fonoloških devijacija na natpisima u Daciji i njihov odraz u rumunjskom

Vokalizam vulgarnog latinskog na natpisima području Dacije obilježavaju ove inovacije, uz prikaz njihova odraza u rumunjskom: (prema Rosetti 1986: 562):

- nenaglašeno *i* alternira s *e*: *milis = miles* TUDOR nr. 48, Drobeta (preuzeto iz Mihăescu 1960: 65); nr. 336, Racovița, Rîmnicul Vîlcea; *reddedisset = reddidisset* CIL III, *tabulae ceratae* I, 167. n. e.; *segnai = signavi* CIL III, *tabulae ceratae* XXV, 160. n. e.; *menesteriis* 7693 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 65); *redded(it) = reddid(it)* IDR III/2, 337, Sarmizegetusa, 2/3 st. n. e.; *mensis X = menses* ILD 716, Porolissum; *Mercureo = Mercurio* ILD 394, Alburnus Maior; *Deanae* IDR III/1, 78, Mehadia; IDR III/3 386, Alburnus Maior; IDR III/5, 52, Apulum; *sancta Deana* ILD 326 Germisara; *fecet = fecit* Protase, Gudea, Ardevan 2008, 49, Gherla) (Beu-Dachin 2014: 62)

  Odraz u rumunjskom npr. klasično latinski *signare* – vulgarno latinski *segnare* – dakorumunjski *a însemna, civitate* – dakorumunjski *cetate*

- nenaglašeno *i* asimilirano u *u*: na području Dacije nema posvjedočenog primjera ove pojave, no ima u susjednim provincijama: *lubertos* (Dalmacija), *maxuma* (Panonija Superior). *Cicuta* se javlja kao *cucuta* u Pompejima već u prvom stoljeću n. e., a čuvaju ga osim rumunjskog francuski *ceuc*, provensalski *koukudo* i albanski *kukutë*. (Mihăescu 1960: 66)

  Odraz u rumunjskom npr. *cicuta* – dakorumunjski *cucuta*

- *i* asimilirano s *u* koji slijedi: *stupendiorum* = *stipendiorum* IDR III/5, 590, nakon 168. n. e., Apulum; *(D)ecumum* = *Decimum* ILD 500, Potaissa; *co(m)/manucu/lis* = *commanipuli/commanipulares* ILD 499, Potaissa; *Quadr/ubi(i)s* IDR II 82 = Ardevan 2006, 73 = AE 2006, 1177, Drobeta; *Quadruuis* IDR III/5 309, 310, 311, Apulum

  Odraz u rumunjskom: npr. *pediculum* – *pediclum* – dakorumunjski *păduche*; *genuculum* - *geniculum* – dakorumunjski *genunchi*; *maniculus* – *manuculus* – dakorumunjski *mănunchi* (Beu-Dachin 2014: 65)

- *i* asimilacijom prelazi u *a*: posvjedočeno u djelu Mulomedicina Chironis: *salvaticae* te kod nekih kasnih autora: *salvatici* (Marcell. VIII 41), *salvaticus* (Pelagon. VII, 91, 101); CGL III 538, 44; 547, 77, 627, 630, 632; V 481; u glosama iz mjesta Raichenau: 42, 47. Pojava nije zabilježena na epigrafskim natpisima u Daciji, no osim rumunjskog, odraz čuva talijanski *salvatico*, te francuski *sauvage*. (Mihăescu 1960: 66)

  Odraz u rumunjskom: npr. *silvaticus* – *salvaticus* – dakorumunjski *sălbatic*

- *e* asimilacijom prelazi u *a*: *Sarapi* CIL III 07770, 151.-300. n. e. Apulum; CIL III 07768, 119.-168. n. e., Apulum; *Sarapidi* CIL III 07771, 173.-175. n. e. Apulum; *Alax(ander)* IDR -03-04, 101.-600. n. e. Sigisoara

  Odraz u rumunjskom: npr. *passere(m) – passare* – dakorumunjski *pasăre*[195]

- *o* zamijenjeno s *u*: *Napu(ce)nsium* CIL III 07996, 201.-230. n. e. Tibiscum; *Philumena* 2523 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 70); *Philumene* 8020 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 70); *Philumenus* CIL III 01306, 101.-300. n. e. Ampelum; *Tumitanu* = *Tomitanus* 8077 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 70)

  Odraz u rumunjskom: npr. *fronte* – u dakorumunjski *frunte*

- *u* u hijatu je nestalo: *septaginta* CIL III, drugo stoljeće, *tabela cerata* n. X, drugo stoljeće n. e. Alburnus Maior; *actarius* AE 1962, 00208=IDR-03-05-01, 171.-231. n.e., Apulum; CIL III, 07753=IDR-03-05-01, 168.-275. n.e. Apulum; ILD 00561, 151.-230. n.e.,

[195] *Appendix Probi*: passer non passar (163), anser non ansar (164).

Napoca; AE 2006, 01175, 231.-370. n. e., Tibiscum; IDR-03-01, 00184, 211.-222. n.e., Tibiscum; ILD 00704, 201.- 300. n.e., Porolissum; IDR-03-03, 107.-300. n.e., Micia

Odraz u rumunjskom: npr. *februaris – febrarias – făurar*;[196] *quietus - qetus* - dakorumunjski *încet*, *quattuor – qator* – dakorumunjski *patru*

- javlja se sinkopa nenaglašenih slogova: *Apli=Apuli* 986, 180. n.e.; *deabsque=deabusque* ACMIT II (1929) 306, Apulum; *Domnae* Lupa 23334, 193.-211. n.e., Apulum; *Domn(a)e* CIL III 07690, 197.-211. n. e., Potaissa; *Proclus…Procla* CIL III 01184, 117.-200. n. e. Apulum; *Proclus* IDR-03-05-02171.-217. n. e., Apulum; *Domno* 1289, Ampelum (preuzeto iz Mihăescu 1960: 67)

  Odraz u rumunjskom: npr. *ang(u)lus* – dakorumunjski *unghi*; *cal(i)dus* – dakorum. *cald*; *dom(i)nus* – dakorum. *domn*

Primjeri inovacija kod diftonga (prema Rosetti 1986: 108-110 i Mihăescu 1960: 75-80):

- diftong *ae* izgovara se kao *e* na dijalektalnoj razini još od doba Varona: *Eternalis* CIL III 12545, 201.-300. n. e.; *eterno* 1301 a, Ampelum (preuzeto iz Mihăescu 1960: 77); *col(oniae) Dacice* 1492, Sarmizegetusa (preuzeto iz Mihăescu 1960: 77); *ale Fron(tonianae)* 787, drugo stoljeće (preuzeto iz Mihăescu 1960: 77); *dee Isidi* 1428 Sarmizegetusa (preuzeto iz Mihăescu 1960: 77); *Diane* 1588 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 77); *filiae pientissime* 7693, Potaissa (preuzeto iz Mihăescu 1960: 77); *pientissime* 1496, AE XXXII (1912) 56 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 77); *Epone Sancte* ATE XIV (1908) 45, Apulum, 217. n. e. (preuzeto iz Mihăescu 1960: 77); *patrone* 917, Potaissa (preuzeto iz Mihăescu 1960: 77)

  Odraz u rumunjskom: npr. *haedus – edus* – dakorum. *ied*

- diftong *ie* izgovara se kao *e* zbog promjene akcenta: *Nicomedae = Nicomediae* ACMIT III (1930-1931) 40, Micia (preuzeto iz Mihăescu 1960: 82)

  Odraz u rumunjskom npr. *parietem – parete* – dakorumunjski *perete*; *quietus – quetus* – dakorumunjski *încet* (Mihăescu 1960: 82)

- diftong *au* prelazi u *a* kad sljedeći slog sadrži *u*, no u Daciji i dunavskim provincijama monoftongizacija diftonga *au* vrlo je rijetka i uglavnom je posvjedočena u imenima. Unutar dostupnog epigrafskog materijala nema posvjedočenih primjera ove pojave. (Mihăescu 1960: 78)

  Odraz u rumunjskom: npr. *auscultare* – dakorumunjski *a asculta*

[196] *Appendix Probi*: februarius non febrarius (208).

6.2.3. Primjeri konsonantskih devijacija na natpisima u Daciji i njihov odraz u rumunjskom

Primjeri inovacija kod konsonanata: (prema Rosetti 1986: 562-563, 572).

- kons. grupa *nct* prelazi u *nt*: *nanctus* = *nantus* 1635 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 97)

  Odraz u rumunjskom: npr. *sanctus* – dakorumunjski *sînt*

- kons. grupa *ct* prelazi u *pt:* postoji malo sačuvanih primjera te pojave na epigrafskom materijalu, no u susjednoj Dalmaciji posvjedočena je riječ *lattuca* = *lactuca* CIL III, p. 828, Edikt cara Dioklecijana, 301. n. e.[197]; u Meziji posvjedočeno je *teto* = *tectum* IBAI XIX (1955), Glavinița, četvrto-šesto stoljeće. (Mihăescu 1960: 97-98)

  Odraz u rumunjskom: npr. *factum* – dakorumunjski *fapt; directus* – dakorumunjski *drept*, *nocte* – dakorumunjski *noapte*, *lacte* – dakorumunjski *lapte*

- kons. grupa *pt* prelazi u *t*: pojava nije zabilježena u Daciji, no ima par sačuvanih primjera iz susjedne Panonije: *Eceti* = *Excepti* 4484; *scultu* = *sculptus* (preuzeto iz Mihăescu 1960: 93)

  Odraz u rumunjskom: npr. *baptizare* – dakorumunjski *a boteza*

- kons. grupa *cs* reducira se na *s*: *visit* = *vixit* 835 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 103); *vis(it)* = *vixit* ILD 585 (Beu-Dachin 2014: 96)

  Odraz u rumunjskom: npr. *exit* – dakorumunjski *iese*

- kons. grupa *nt* prelazi u *mt*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

  Odraz u rumunjskom: npr. *sentire* – dakorumunjski *a simți*

- kons. grupa *ns* reducira se na *s*: *mesibus* = *mensibus* 811, 12596; *remasisse* CIL III *tabulae ceratae* I, 167. n. e.; *subseques*1314, Ampelum; *magistras* = *magistrans* 1008, Apulum; *libes* 1260, Alburnus Maior 7683, Potaissa 7772; *cosobrino* AE XXVIII (1908) 359; *Constas* = *Constans* 1194, Apulum; *Cesorinus* 7870, Micia; *Cesorini* 1195,

[197] U hrvatskom postoji izvedenica *loštika,* koja dokazuje da je konsonantska grupa *ct* još postojala u sedmom stoljeću. (Mihăescu 1960: 97-98)

Apulum (primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 106); *cresces* = *crescens* IDR III 5, 474, Apulum

Odraz u rumunjskom: npr. *menses* – *meses* – arumunjski *mes*

- kons. grupa *tl* prvo prlazi u *cl,* potom u *ch*: iako je pojava potvrđena u rumunjskom jeziku, nije zabilježena na epigrafskom materijalu u Daciji. No, sačuvana je u obližnjoj Meziji, kod pisca Jordana koji spominje ime rijeke *Viscla* = *Vistula*.[198] (Mihăescu 1960: 93-94)

Odraz u rumunjskom: npr. *vetulus* – *veclus* – dakorumunjski *vechi*

- kons. grupa *gl* prelazi u *g*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

Odraz u rumunjskom: npr. *glacies* – dakorumunjski *gheață*

- kons. grupa *gn* prelazi u *mn*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

Odraz u rumunjskom: npr. *lignum* - dakorumunjski, arumunjski *lemn*; *agnellus* – dakorumunjski *miel*; *signum* – dakorumunjski *semn*; *pugnum* – dakorumunjski – *pumn*

- kons. grupa *sk* prelazi u *št*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

Odraz u rumunjskom: npr. *piscis* – dakorumunjski *pește*, arum. *Peaști*

- kons. grupa *dr* prelazi u *r*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

Odraz u rumunjskom: npr. *quadragesima* – dakorumunjski *păresimi*

- nestanak međuvokalnog *v*: *aunculo* = *avunculo* 5626 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 91); *aunc(lo)* 5333 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 91); *vii* = *vivi* 5221, 5621; (preuzeto iz Mihăescu 1960: 91); *vius* = *vivus* 4714, 4976, 5026, 5068, 5090, 5128, 5525, 5621, 5626, 11526 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 91)

Odraz u rumunjskom: npr. *avunculus* – *aunculus* – dakorumunjski *unchi*

- prelazak *v* u *b,* no fenomen nije generaliziran jer rumunjski uglavnom čuva konsonant *v* (kako je vidljivo u primjerima: *vacă, vechi, a vedea*): *Vivenia* 1583; *Vivio=Vibio* 8061

[198] *...in boream Viscla tenus commorantur.* (*Getica*, 35)

(preuzeto iz Mihăescu 1960: 89); *Zenovius = Zenobius* (preuzeto iz Mihăescu 1960: 89); *Quadrib(iis)* IDR II 82, Drobeta; IDR II/2, 330, Sarmizegetusa; *Quadr/ubi(i)s* IDR II 82 = Ardevan 2006, 73 (Beu-Dachin 2014: 87)

Odraz u rumunjskom: npr. *alveus – albeus* – dakorumunjski *albie*; *vervex – verbex* – dakorumunjski *berbec*, *vessica* – dakorumunjski *besică*

- *v* i *b* ponekad nestaju u intervokalnom položaju: *aunculo* 908, Potaissa; *clao = clavo* CIL III, *tabulae ceratae* VIII 159. n. e.; *Faori* SCIV V (1954), 603, Apulum, 210. n. e.; *faoribus* 10440; Flaus 7761; *fugitium = fugitivum* CIL III *tabulae ceratae* VI139. n. e., VII 142. n. e.; *Primitius* CIL III, *tabulae ceratae* V, 162. n. e.; *segnai = signavi* CIL III *tabulae ceratae* XXV 160. n. e.; *Festius* 846 = 7650, Gilău (svi primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 91-92)

  Odraz u rumunjskom: *caballus* – dakorumunjski *cal*; *nubilus* – dakorumunjski *nor*; *nivem* – dakorumunjski *nea*; *clavem* – dakorumunjski *cheie*

- *b* iza kojeg slijedi *u* prelazi u *g*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

  Odraz u rumunjskom: npr. *nebula* – dakorumunjski *negură*

- *g* nestaje ispred *i*, *e*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, no u susjednoj provinciji Dalmaciji zailježeno je *maester = magister* 14730; u susjednoj Meziji zabilježeno je *maiester = magister*, Beșevliev 74, Mesembria, šesto stoljeće. (preuzeto iz Mihăescu 1960: 98)

  Odraz u rumunjskom: npr. *magister – maester* – dakorumunjski *maestru, ego* – dakorumunjski *eu*

- *l* kojeg slijedi *i*, ili *i* u hijatu nestaje u nekim riječima: *fi(li)is* IDR III/5, 203, Apulum[199]

  Odraz u rumunjskom: npr. *filius – fius* – dakorumunjski *fiu*

- intervokalno *l* prelazi u *r*: ova pojava nije posvjedočena u Daciji, no u Panoniji je zabilježeno *mr = m(i)l(es)* 334, Intercisa, Pannonia inferior. (Mihăescu 1960: 100)

  Odraz u rumunjskom: npr. *pilum* – dakorumunjski *păr*, *scala* - dakorumunjski *scară*

- *ll* nestaje nakon naglašenog sloga: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

[199] Drugačije čitanje *fiis*: https://epigraphy.packhum.org/text/300457?&bookid=739&location=1673

Odraz u rumunjskom: npr. *stella* – dakorumunjski *steauă*, *medulla* - dakorumunjski *măduvă*, *catella – cățea*

- *d* kojeg slijedi *i* u hijatu se palatalizira: *aitricis* = *adiutricis* 981, Apulum (preuzeto iz Mihăescu 1960: 94)

Odraz u rumunjskom npr. *diebus – zebus* – dakorumunjski *zi*

- *t* iza kojeg slijedi *i* i vokal se palatalizira:

Odraz u rumunjskom: npr. *Vincentius* – dakorumunjski *Vincentzus*; *Bonifatio* – dakorumunjski *Vonifatzio*; *tertium – tersiu* - dakorumunjski *anțărț*

- eliminacija *w* iz kons. grupe *kw*: *coque* = *quoque* 1537, 1570; *coque* = *quoque* IDR III/2, 430, Sarmizegetusa; *Propi(n)cus* IDR III/5, 482 Apulum (Beu-Dachin 2014: 91); *eco* = *aequo* 1570 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 99)

Odraz u rumunjskom: npr. *coquens – cocens* – dakorumunjski *a coace*, u rumunjskom daljnji razvoj iz *k* je *p*: npr. *aqua* – dakorumunjski *apă*, *equa* – dakorumunjski *iapă*[200]

- eliminacija *w* iz kons. grupe *gw:*[201] ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

Odraz u rumunjskom: npr. *sanguine* – dakorumunjski *sânge*, *lingua* - dakorumunjski *limbă*

- redukcija kons. grupa *pt* u *t*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

Odraz u rumunjskom: npr. *septembris – setembre* – dakorumunjski *setembrie*; *baptizare* – dakorumunjski *a boteza*

- konsonant *i* (*j*) iza kojeg slijedi *a* daje *z*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, no u Dalmaciji je posvjedočeno: *migi* = **mii* = *mihi* 5295 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 95)

Odraz u rumunjskom: npr. *januarius - zanuario*[202]*, jacere* – dakorumunjski a *zăcea*

[200] U sardskom (logudorskom) postoji sličan proces, no javlja se i sonorizacija dobivenog okluziva: *aqua* – log. *abba*.
[201] Sličan proces odvija se i u sardskom: *lingua* – log. *limba*.
[202] Adams tu pojavu pojašnjava time da *j* u vulgarnom latinskom na početku riječi prelazi u *dj* potom u afrikat *dz*. Ortografija sa *z* posljednja je etapa takvih promjena, kako je vidljivo u epigrafskom materijalu – *Zanuario* (CIL X 2466). Slični primjeri su *Zouiano* (XIV 1033), *huzus* (VI. 37200) i *Zerax* (X.3699.16). (Adams 2013: 120)

- konsonant *i* (*j*) iza kojeg slijedi *u*, *o* daje *ğ*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, no u Dalmaciji je posvjedočeno: *Diunan* = *Ionan* 10190 (preuzeto iz Mihăescu 1960: 95)

  Odraz u rumunjskom: npr. (*dies*) *jovis* – dakorumunjski *joi*; *adjutare* – dakorumunjski *a ajuta*, *judicare – a judeca*

- konsonant *i* (*j*) ispred *e* u rumunjskom nestaje: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

  Odraz u rumunjskom: npr. *adjectare* - dakorumunjski *a aiepta*

- palatalizacijom okluziva ispred *i* i *e* nastaju sljedeći frikativi i afrikate: *k* ispred *i*, *e* daje *č*, *ts*; *g* ispred *i*, *e* daje *ğ*; *d(z)*, *t* daje *ts*, *č*; *d* daje *dz*, *ğ*; *s* daje *š*. *Dz* je postao frikativ u književnom jeziku; u dijalektima može se opaziti da *č* daje *š*, a *ğ* daje ž; *ğ* ispred *u*, *o* u književnom jeziku daje *ž*: npr. *jur* postaje *ğur.*

  Na epigrafskom materijalu u Daciji posvjedočeno je *Apigianus* = *Apicianus* 788. (preuzeto iz Mihăescu 1960: 97)

- *K* ispred *ia*, *io* s naglašenim ili nenaglašenim drugim slogom daje: 1. *ts bracchium* – dakorumunjski, arumunjski: *braț*; *calceare* - dakorumunjski *încalțare*, arumunjski *ncalțare. K* ispred *i* u hijatu prelazi u *c* još u drugom stoljeću prije n. e.; 2. *č* ispred naglašenog *ia*, *io*: *ericius* - dakorumunjski *arici*, arumunjski *ariču*; *petiolus* - dakorumunjski *picior*, arumunjski *čičior*.

  Pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama.

- *G* ispred *i* u hijatu daje: 1. (d)z - *absungia* – dakorumunjski *osînză*, arumunjski *osîndză* 2. *ğ* - *sanctus Gorgius* – dakorumunjski *Sîămğordzu*, arumunjski *Sămğorğu, Sămğorzu.*

  Pojava nije zabilježena na epigrafskom materijalu u Daciji što upućuje na njen kasniji nastanak.

- *K* i *g* iza kojih slijedi *e* prelaze u *č*, *ğ*: *caelum* – dakorumunjski *cer*, arumunjski *țer*; *gelu* – dakorumunjski *ger*, arumunjski *dzer*.

  Pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u okolnim provincijama, a pretpostavlja se da je spomenuta palatalizacija nastala u kasnijem periodu. Guarnerio, Meyer-Lübke i Richter zalažu se za treće stoljeće, Schuchardt za četvrto ili peto stoljeće, Philippide za šesto stoljeće, a Gaston Paris, Lindsay-Nohl i Skok za sedmo stoljeće. Skok se poziva na Prokopija i smatra da je rumunjska palatalizacija

nastala nakon što su uništeni latinski centri na području Balkana, t.j. nakon 600. godine. (Mihăescu 1960: 96)

Za dentale *d, t* vrijedi isto:

- *T* ispred i u hijatu daje: 1. *ts* ispred naglašenog ili nenaglašenog *ia – inaltiare* – dakorumunjski *a înălța*; *matia* - dakorumunjski *mațe*, arumunjski *mață*; 2. *č* ispred naglašenog *io, ia – fetiolus* – dakorumunjski *fecior*, arumunjski *fičor*; *titionem* – dakorumunjski *tăciune, arum. tîčuni.* 3. *ts* ispred nenaglašenog *iu – puteus* – dakorumunjski, arum. *puț*.

  Iako nema potvrđenih primjera u Daciji, ova pojava javlja se u okolnim provincijama u trećem i četvrtom stoljeću, pa je za pretpostaviti da se i u Daciji mogla pojaviti otprilike u to vrijeme. U Dalmaciji je posvjedočeno: *condicio* 9625; *condicione* 13892; u Panoniji je posvjedočeno *Batsio* 10414, Aquincum; (*in)nocensi(us)* 14340, Sirmium; *Matsiu* 3602, Aquincum, *tercio* 3818; *Utsia* 3599, Aquincum. (Primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 93)

- *T* iza kojeg slijedi *i, e* postaje sibilarizirano: *terra* – dakorumunjski, arumunjski *țară*; *teneo* dakorumunjski *țin*, arumunjski *țîn*.

  U provinciji Daciji ta pojava je posvjedočena na jednom primjeru: *Tsiernen(sis)* IDR III/1 60 Băile Herculane, 167 n. e., za što se pretpostavlja da je pridjev izveden iz mjesta Dierna (Beu-Dachin 2014: 89),[203] no posvjedočena je u većem broju u okolnim provincijama: *Mestrius et Tzitis liberti* 1682; *Tsinuae fr(atri)...Tsiru* DACIA V-VI (1935-1936). (Preuzeto iz Mihăescu 1960: 101)

- *D* iza kojeg slijedi *i, e* u hijatu daje *dz* – odnosno *z* ispred naglašenog ili nenaglašenog *ia* i *io*, te nenaglašenog *iu*: *medius* – dakorumunjski *miez*, arumunjski *nedz*; *hordeum* – dakorumunjski *orz*, arumunjski *ordzu*.

  Nema mnogo potvrda ove pojave na epigrafskom materijalu u Daciji, no ima u okolnim provincijama – npr. u Dalmaciji: *zaconis = diaconis* 2654, 358 n. e.; *ziaconus = diaconus* 8652; *Zonysius = Dionysius* 3174 a; *aiutor = adiutor* 1967, 302. n. e.; 2161; *et ies = et dies* 2225. (Preuzeto iz Mihăescu 1960: 94) Prema nekim autorima pojava je nastala u četvrtom stoljeću (Lindsay-Nohl), prema Densusianu u šestom, no postoje indikacije da je mogla nastati već u drugom stoljeću, analogno prema *t* plus vokali u hijatu. (Mihăescu 1960: 94)

- *G* ispred nenaglašenog *io, iu* - *deorsum* – dakorumunjski *jos*, arum. *(n)ĝos*.

  Pojava nije zabilježena na epigrafskom materijalu u Daciji niti u okolnim provincijama.

[203] Vjerojatno je riječ o toponimu dačko-tračkog porijekla. (Beu-Dachin 2014: 89)

- *S* je dentalno (*sălbatic, seară, sînt, soare, sunet*) osim ako se nalazi ispred *i, e* u hijatu kad prelazi u *š*: *sic* – dakorumunjski, arumunjski – *și*; *camisia* - dakorumunjski *cămașă*, arumunjski *cîmeașă*; *caseus* dakorumunjski, arumunjski *caș*.

  Na epigrafskom materijalu u Daciji zabilježeno je *s* ispred *i, e* u hijatu: *Basianus, Dasius*, 917, Potaissa; *Bisius* 1266; *Comcesu* = *Concessu* 7677 Potaissa. (Svi primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 12)

Palatalizacija konsonanata iza kojih slijedi *i, e* promijenila je sustav jezika jer je stvorila nove foneme koji su u određenom trenutku prestali biti samo varijante postojećih fonema. No, neki konsonanti ipak se čuvaju - primjeri očuvanja konsonanata (prema Rosetti 1986: 572-573):

- ovi fonemi varijante su fonema *k*, *g*, *t* i *d* te se čuvaju ispred vokala *a*, *o*, *u*, *ă*, *î* : *car*, *cot*, *cuc*, *cărare*, *cînd*; *gol*, *gură*, *găină*, *gît*; *tare*, *tot*, *tuturor*, *tăcea*, *tînăr*; *dacă*, *dar*, *duminică*, *dărăpăna*, *dînsul*.

Na epigrafskom materijalu u Daciji od netom spomenutih konsonanata, najbolje je posvjedočen *k* ispred *a, i, u*: *karissimo* IDR II 357, Romula; *karissim(is)* IDR III/2, 380, Sarmizegetusa; *karissim(ae)* IDR III/2 453, Sarmizgetusa; *vik(arius)* IDR III/1, 26 Moldova Nouă; IDR III/2, 216, 307, Sarmizegetusa; *Rustik(us)* III/4 303 a, Inlăceni (Beu-Dachin 2014 91)

Iz govora gubi se *h* (više klase ga čuvaju u nekim aspiriranim grčkim riječima). Tako *k, p* i *t* ponekad bivaju aspirirani, kako kaže Ciceron (*Orator*, 48, 160)[204]; poznata je Katulova 84. pjesma (u kojoj ismjehuje pokušaje nekih poluučenih, kao Arije, da se pretjeranom aspiracijom uzdignu do viših klasa), [205] a Aulo Gelije također tvrdi da ponekad *rustici* pokušavaju

---

[204] Quin ego ipse, cum scirem ita maiores locutos esse, ut nusquam nisi in vocali aspiratione uterentur, loquebar sic, ut pulcros, Cetegos, triumpos, Cartaginem dicerem; aliquando, idque sero, convicio aurium cum extorta mihi veritas esset, usum loquendi populo concessi, scientiam mihi reservavi. Orcivios tamen et Matones, Otones, Caepiones, sepulcra, coronas, lacrimas dicimus, quia per aurium iudicium licet. Burrum semper Ennius, numquam Pyrrhum; vi patefecerunt Bruges, non Phryges, ipsius antiqui declarant libri. Nec enim Graecam litteram adhibebant, nunc autem etiam duas, et cum Phrygum et Phrygibus dicendum esset, absurdum erat aut etiam in barbaris casibus Graecam litteram adhibere aut recto casu solum Graece loqui; tamen et Phryges, et Pyrrhum aurium causa dicimus.

[205] Chommoda dicebat, si quando commoda vellet
dicere, et insidias Arrius hinsidias.
et tum mirifice sperabat se esse locutum,
cum quantum poterat dixerat hinsidias.
Credo, sic mater, sic liber avunculus eius,
sic maternus avus dixerat atque avia.
Hoc misso in Syriam requierant omnibus aures:
audibant eadem haec leniter et leviter,

aspiracijom zvučati učenije.[206] (Rosetti 1986: 118) Također, neki od kasnijih gramatičara komentirali su sličnu pojavu kao „barbarsku"[207] – tako Marije Plocije Sakerdot iz trećeg stoljeća definira dvije greške prilikom aspiracije – *per aspirationem* (kad ne treba) i *per lenitatem* (kad treba *h*, a ne koristi se).[208] (*Artes*, p. 451, I, 4) (Vandiver, 1990 : 3)

U epigrafskom materijalu na području Dacije postoje mnoge potvrde gubitka konsonanta *h*: *abere* CIL III, *tabulae ceratae* VIII; *aberet, abiturum, abuerat* CIL III, *tabulae ceratae* I; *Aerennius* AE XXXII (1912) 51; *Amillus* 1572; *comeredibus* 8041; *Eliod(orus)* 8065; 25; *eres* 7800; *Eraclia* 1583; *Ermes* 870, Napoca; 994, Apulum; *Euresis* 1096; *ic = hic* 809; *Omulius* 1048, Apulum; *Ygie* 12558, Apulum. (Svi primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 102)

Također, gube se finalni konsonanti (*m, s, t*) koji su se slabo izgovarali već u indoeuropskom prajeziku. Latinski nastavlja tu praksu, što je posvjedočeno na najstarijim latinskim spomenicima (*oino=unum*) ili *duonoro optimo fuise viro Luciom Scipione* (*=bonorum optimum fuisse virum Lucium Scipionem* – CIL I,) iz trećeg stoljeća prije n. e.

Gubljenje finalnih konsonanata obilato je posvjedočeno na epigrafskom materijalu u Daciji. Npr. gubljenje finalnog konsonanta *–s*: konsonanta *–m*: *accipio annu novu felice* 6287; *per Antiochu* 7791, Napoca; *aquila liberaverunt* 7756; *ara posivit* KLIO X (1910) 503; *cura agente* 1471, Sarmizegetusa; *ob pietate ipsoru* 7954; *utrumque sorte* CIL III *tabulae ceratae* III; *per Sironia* 7711; *ad statione* CIL III p. 925, *tabulae ceratae* I, 162. n. e. (Svi primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 114)

Gubljenje finalnog konsonanta *–s*: *ani = annis* 7893; *Apollini = Apollinis* 989, Apulum; *Concessu = Concessus* 7677; *Deiotar* 1629, 5; *dracone = dracones* 7756; *Epicatiu* 920, Potaissa; *filiu* 835, 6; *Helio = Helios* 1629, 20; *immuni = immunis* Micia; *Marciniensi = Marciniensis* CIL III, *tabulae ceratae* VI; *mari = maris* 7955; *Muccianu* 14216, 37, Drobeta; *Tumitanu* 8077, 4. (Svi primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 116)

Gubljenje finalnog konsonanta *-t*: *vixi = vixit* 7643; *vcxi = vixit* 1237, Apulum; *pos obitum = post obitum* 917, Potaissa (preuzeto iz Mihăescu 1960: 116-117); *posui(t)* ILD 552, Napoca; *posui(t)* ILD 585, Pintic. (Beu-Dachin 2014: 105)

---

nec sibi postilla metuebant talia verba,
cum subito affertur nuntius horribilis,
Ionios fluctus, postquam illuc Arrius isset,
iam non Ionios esse sed Hionios.

[206] P. Nigidius in commentariis grammaticis: "rusticus fit sermo," inquit "si adspires perperam".

[207] Također, Marcijan Kapela (*Opera*, 261) ovako opisuje sam proces aspiracije: „contractis paululum faucibus ventus exhalat" („nakon što se malo stegne ždrijelo, ispuhne se zrak")

[208] barbarismus est uitiosa dictio unius uerbi, qui fit modis octo: per productionem, ac si dicas pernix et per producas, quae correpta est: per correptionem, steterunt te correpta, quae longa est: per aspirationem, ac si dicas hora uultus, cum ora debeant dici: per lenitatem, ac si dicas oram tempus diei, cum horam debeas dicere

Bilježenje finalnih konsonanata bilo je posljedica inzistiranja latinskih gramatičara, zbog čega se takvi konsonanti sporadično pronalaze na natpisima (*donu=donum*, CIL I 1531, 7 Italija). Čuvanje finalnih konsonanata pripisuje se utjecaju škola i grčkih riječi s finalnim *–s*, a najviše su se sačuvali na području Sardinije i iberskog poluotoka. Finalno *–m* potpuno nestaje (već od najranijeg doba biva reducirano na nazalnu rezonancu vokala koji prethodi), no finalno *–s* čuva zapadna Romanija.[209] Gubitak *–s* u istočnoj Romaniji (npr. talijanskom i rumunjskom) smatra se inovacijom. Od drugog stoljeća n. e. ne bilježi se u Italiji (prema nekima zbog utjecaja oskičkog i etruščanskog jezika), no od trećeg stoljeća ponovno se bilježi pod utjecajem Rima. (Rosetti 1986: 124-125)

6.4. Morfologija epigrafskih natpisa s područja Dacije

6.4.1. Vulgarnolatinske osobine u morfologiji rumunjskog

Tendencija latinskog bila je eliminirati srednji rod i to asimilacijom u ženski i muški rod. Kategorija srednjeg roda bila je uklonjena u svim romanskim jezicima osim talijanskog i rumunjskog. Samo su se sporadično očuvali neki oblici srednjeg roda – u rumunjskom: *ipsum* – dakorumunjski *îns; quid* – dakorum. *ce; quod* – dakorum. – *ce*. (Rosetti 1986: 128)

Nakon nestanka srednjeg roda nastavci na *–a* i *–ora* (plural srednjeg roda latinske treće deklinacije) korišteni su u talijanskom i rumunjskom za formiranje kolektivnih plurala (rum. *friguri, piepturi, timpuri*). U rumunjskom postojala je do šesnaestog stoljeća međufaza na *–ure*, koja se kasnije izbjegavala zbog učestale zabune s ženskim nastavcima na *–e*. U talijanskom plurali na *–a* prešli su u singular zbog sličnosti s prvom deklinacijom na *–a* (sicil. *pittira*; sard. *pettora*, *pittura*; flor. *arcora*; emil.-rom. *capora*; tosk. *campora*). (ibid)

Kategorija srednjeg roda izvorno je sadržavala samo nežive predmete. Riječi kao što su *manus, ventus, oculus* bile su ženskog, odnosno srednjeg roda budući da su njima upravljale žive sile (u arhaičnim društvima magija je bila sveprisutna). S vremenom način razmišljanja se mijenja, tako da i objekti poprimaju ženske, odnosno muške osobine. Rumunjski jezik je u tom smislu „popravio" stanje stvari. U latinskom jeziku poslije su i životinje mogle biti srednjeg roda, ako su bile gledane kao instrumenti neke radnje (npr. *jumentum*). Rumunjski je eliminirao tu mogućnost. Moglo bi se reći da je rumunjski „ojačao" izvornu, protoindoeuropsku ideju

[209] Postoje relikti u nekim monosilabičkim riječima – npr. francuski *rien* (od *rem*), španjolski *quien* (od *quem*) (Herman 1997: 41)

neživog kao pripadajućeg srednjem rodu. U rumunjskom srednji rod biva izjednačen oblikom s muškim rodom u singularu, a s ženskim rodom u pluralu. (ibid.)

U latinskom jeziku rano se javlja tendencija smanjivanja broja padeža tako da od toga nije bio izuzet ni rumunjski. Instrumental je nestao iz latinskog još u predarhajsko doba, nominativ se ponekad miješao s vokativom, a dativi i ablativi u pluralu bili su jednaki oblikom. I rumunjski je djelomično izgubio nominalnu fleksiju, no sačuvao je vokativ (u jednini muškog roda na *–e* i u pluralu oba roda na *–lor*), te dativ: *casae – case*, *morti – morți*. (Rosetti 1986 130)

Broj kao kategorija promijenio je karakter. Gubljenjem finalnih konsonanata (*m, s, t*) u vulgarnom latinskom i u ranom stadiju romanskih jezika ruši se ne samo padežni sustav nego i opreka broja. U rumunjskom član (osim prijedloga i prijedložnih konstrukcija) počinje se koristiti za oznaku padežnih odnosa.

Deklinacija u rumunjskom svela se na tri kategorije:

Prvu deklinaciju sa sing. na *–a*, pl. na *–e, -as* imenice ženskog roda. U tu su grupu uglavnom ušle imenice iz latinske treće i pete deklinacije: *facies - față, frons - frunză, glans - ghindă, lendinem - lindinină, mentionem - minciună, nivem - nea, secale - secară*, te iz četvrte: *manus - mînă, norus – noră* (u XVI. stoljeću *mînu*, *noru*). (Rosetti 1986 130)

Nestankom finalnih konsonanata *s* i *m*, nominativ i akuzativ oblikom više se ne razlikuju. Sačuvan je genitivno-dativni nastavak *caprae – capre*. U pluralu očuvao se oblik nominativa: *caprae – capre*. (ibid.)

Genitiv singulara čuvaju dani u tjednu: *luni* od *lunis*[210] (klasično latinski *lunae*) *dies*, oblik *lunis* analogijom načinjen prema genitivima *martis, Jovis* itd.[211] Ista stvar je i s drugim danima u tjednu - genitiv singulara čuva se u *marți* od martis *dies*, *miercuri* – od *mercuri dies, joi* od *iovis dies, vineri* od *veneris dies.* Vokativ se čuva u *Dumnezeu – Domine Deus.* Genitiv/dativ *părți* predstavlja latinski dativ *parti*, analogno formaciji genitiva *case* iz *casae*.(ibid.)

Vokativ na –e *împărate* (u šesnaestom stoljeću *doamne, oame* itd.) javlja se i u artikuliranom obliku, nakon člana: *omule* predstavlja isti oblik vokativa, samo što nastavak *–e* dolazi iza člana (*ul+e*). (ibid.)

Drugu deklinaciju sa singularom na *–u*, pluralom na *–i, -a, -ora* čine imenice srednjeg i muškog roda na *–o* iz latinske četvrte deklinacije, imenice srednjeg roda na *–us* iz latinske treće

[210] CIL V 8603 5, Akvileja: *lunis*; CIL IX 6192 Kana: *dies lunis*
[211] Skok objašnjava *luni* preko analognog genitiva *lunaes* (CIL III 2583, 3 Salona: *Valeriaes*; CIL III 955, Salona: *memoriaes*) preuzetog iz grčkog genitiva. (Rosetii 1986: 131)

deklinacije te imenice ženskog roda iz druge i četvrte deklinacije. Tako *socrus* postaje *soacră*, a *nurus*[212] postaje *nură*.[213] Budući da je nastavak na *–us* kod imenica i pridjeva muškog i srednjeg roda vrlo čest, imenice i pridjevi s nastavkom na *–er* analogijom su promijenile nastavak: npr. od akuzativa *aprum* nastao je nominativ *aprus*.[214] (ibid.)

Imenica *bos* (dakorum. *bou*) prešla je iz treće deklinacije u drugu[215]. Treću deklinaciju sa singularom na *–e*, plur. na *–i*, *-es, -a* čine imenice muškog, ženskog i srednjeg roda. Plurali na *–i* u talijanskom i rumunjskom objašnjavaju se arhaičnim pluralima na *–is*, prisutnim i u vulgarnom latinskom, uz plurale na *–es*. Drugo objašnjenje jest da su nastavci na *–i* u pluralu stvoreni analogno prema nastavku plurala druge deklinacije: npr. *servus, i* prema pluralnom nastavku za pridjeve druge deklinacije: *multus – multi*. Imenice treće deklinacije često su u kasnom latinskom završavale na *–is*, a budući da se *s* gubio, ostalo bi *i*. (ibid.)

Pojava člana u latinskom veže se za period kasnog latinskog koje odgovara i periodu nestajanja deklinacija. Razvio se iz demonstrativa – u prijevodima s grčkog za određeni član koriste se demonstrativi *ille, ipse, hic, iste* ili *idem*. Do otprilike sedmog stoljeća zadržava demonstrativni karakter, a prijelaz u funkciju člana dešavao se postepeno. Za naglašavanje imenice ili pridjeva koristio bi se *ille* ili koji drugi demonstrativ. U rumunjskom se određeni član razvio iz demonstrativa *ille* i nalazi se u postponiranom položaju, kako je karakteristično i za jezike Balkanskog jezičnog saveza. Njegov položaj pripisuje se također i smještaju demonstrativa iza imenice u svrhu determiniranja pridjeva – *homo ille bonus* – u dakorumunjskom *omul bun*. (Rosetii 1986: 159)

Enklitični određeni član (Prema Rosetii 1986: 134):

Muški rod:

Sing. N/Ak. *-illum* daje *–lu* Plur. *-illi* daje *-i*

G. *-illui* daje *-lui* *-illorum* daje *-lor*

Ženski rod:

Sing. N/ak. *-illa* daje *-a* Plur. *–illae* daje *-le*

G/Dat. *–illaei* daje *-ei* *-illorum* daje *–lor*

[212] Dijalektalno u svezi s posesivom postoji i *noru mea*, te samo kao *noru* u dijalektima Transilvanije i Banata. (Rosetii 1986: 131)
[213] *Appendix Probi* 169: *nurus non nura*; 170. *socrus non socra*
[214] *Appendix Probi* 139. *aper non aprus*, 138. *teter non tetrus*
[215] *Mulomedicina Hironis* 974. p.: *bobum*

Proklitički član/genitival:

Muški rod

Sing. *ad* + *illo* daje *al* Plur. *ad* + *illi* daje *ai*

ad + *illaei* daje *a ei*, kasnije *a*[216] Plur *ad* + *illae* daje *ale*

Latinski glagol, koji izvorno izražava stupanj razvitka nekog procesa, također još od nastanka jezika razvija izražavanje pojma vremena.

Latinski glagolski sustav može se razdijeliti u dvije kategorije: kategoriju *infectum*, koja izražava još nedovršen proces, te kategoriju *perfectum*, koja izražava svršeni proces. Glagolske fleksije u ove dvije kategorije još se nazivaju i *verbum infinitum* (nezavršen proces) i *verbum finitum* (završen proces).

Latinski perfekt u sebi je stopio indoeuropski aorist i perfekt pa je tako imao i dvojaku funkciju – izražavanje radnje koja se dogodila jednom u prošlosti te nije povezana sa sadašnjim trenutkom, što odgovara romanskom aoristu, te za izražavanje radnje koja je prošla, no rezultat radnje još traje, što odgovara romanskom perfektu. (Tekavčić 1970: 133)

Budući da postoji nesklad između plana sadržaja i plana izraza, u vulgarnom latinskom javljaju se različiti oblici za obje funkcije – sintetički perfekt za prvu funkciju, te perifrastične konstrukcije s *habere* + particip na *–tus* za drugu. Porijeklo takvih konstrukcija s *habere* treba tražiti u konstrukcijama u kojima *habere* izražava ideju posvojnosti *multa bona bene parta habemus* (Plaut: *Trinummus* 247.); *in ea provincia pecunias magnas collocatas habent* (Ciceron: *De Imperio Cn. Pompei* 18.). Neposredni prototip takvim konstrukcijama su lokucije koje još ne izražavaju anteriornost nego samo rezultat radnje *compertum habeo, cognitum habeo, deliberatum habeo.* (ibid.)

Tek u kasnijem latinskom, od četvrtog stoljeća pa nadalje takve konstrukcije započinju imati vrijednost preterita – npr. kad sv. Augustin u četvrtom stoljeću kaže u jednoj propovijedi: …*metuo enim ne ibi vos habeo fatigatus*…"bojim se da sam vas zamorio", u izrazu već vidimo svršenu radnju, a ne samo rezultat radnje. (ibid.)

U šestom stoljeću kod Grgura Turskog to je još vidljivije : *ecce episcopum cum duce et civibus invitatum habes* („evo pozvao si biskupa…"). (Grgur Turski: Vit. Patr. III. 1., p. 673,

[216] Danas samo *a*. Dulji oblik sačuvan je u dokumentima iz šesnaestog stoljeća. (Rosetti 1986: 134)

3-4). Također u ovom primjeru gdje je značenje već posve romansko: …*promissum enim habemus….nihil sine eius consilio agere*…(„naime obećali smo ništa raditi bez vašeg mišljenja“) (Grgur Turski: *Historia Francorum* p. 372, 9-10.) (ibid.)

Zamjena perifrastičnom sintagmom nije bila generalizirana po cijelom rumunjskom teritoriju – arumunjski i dalje koristi latinski preterit, dok dakorumunjski koristi perifrastičnu sintagmu. U dakorumunjskom preterit (*perfectul simplu*) ima vrijednost latinskog aorista i izražava svršenu radnju (bez obzira o trenutku izvršenja radnje), dok perifrastična forma (*perfectul compus*) izražava nesvršenu radnju. (Rosetii 1986: 162)

Već od Plauta javlja se konstrukcija *velle* + infinitiv za izražavanje buduće radnje, a u kasnom latinskom ona ponovno dolazi do izražaja: *id enim nobis semper consuetudinis erat ut ubicumque ad loca desiderata accedere volebamus, primum ibi fieret oratio* (*Peregrinatio Aetheriae*, X, p. 7) Ta konstrukcija javlja se dijalektalno u zapadnim romanskim jezicima (retoromanski, središnji talijanski dijalekti, istočni francuski dijalekti), a u rumunjskom kao standardno formiranje futura – *voi cînta* („pjevat ću“). Budući da se iste konstrukcije javljaju i u jezicima Balkanskog jezičnog saveza (novogrčkom, bugarskom, makedonskom) ta se pojava može promatrati i kao balkanizam. (ibid.)

Od konjugacija sačuvane su četiri konjugacije:

I. *cantare – a cînta*

II. *videre – a vedea*

III. *vendere – a vinde*

IV. *dormire – a dormi*

Inkohativna vrijednost započinjanja radnje sufiksa na *–esco* izgubila se, no glagoli četvrte konjugacije u prvom licu jednine i trećem licu množine čuvaju taj nastavak. Među rumunjskim glagolima koje čuvaju taj nastavak su: *albesc, amărăsc, amuțesc, asurzesc, împlinesc, îndulcesc, înfloresc, înverzesc, umbresc, onesc* itd. (Rosetti 1986: 141)

Glagoli na *–izare* česti u medicinskoj terminologiji i raširene zbog kršćanstva (*baptizare*, *exorcizare*) jako su se razvile i proširile u rumunjskom jeziku. Glagoli na *–are* započinju formirati novu paradigmu usvajanjem novog nastavka na *–ez* u prvom licu jednine. (ibid)

U vulgarnom latinskom, osim uobičajenih oblika participa prošlog na *–itus* (*finitus*), -*atus* (*laudatus*), analogno prema ta dva tipa razvija se novi nastavak na *–utus* koji je ispočetka bio ograničen na neke tipove glagola na *–u*: *habui – habutus*, *placui – placutus*, uz uobičajen klasični oblik na *–itus*: *habitus, placitus*. Kasnije se takav nastavak participa proširio i na

glagole iz treće deklinacije – *credutus* (u dakorum. *crezut*), *vendutus* (u dakorumunjskom *vânzut*), *perdutus* (u dakorumunjskom *pierdut*), *cadutus* – KL *casus* – (u dakorumunjskom *căzut*), *volutus* - novi particip od *volere* (u dakorumunjskom *vrut*) itd. Paralelizam u sustavu olakšao je širenje participa na *–utus*, osim toga participi na *–utus* su arizotonički, t.j. naglašeni na nastavku tako da nisu izloženi sinkopi kao rizotonički, odnosno proparoksitonski participi (*habitus, venditus*). (Tekavčić 1970: 184)

U rumunjskom javlja se i poseban particip na *–s* (razvio se iz latinskog perfekta na *–si*) koji je djelomično zamijenio particip na *–tus*: dakorumunjski *ascuns* (arumunjski *ascumtu*), dakorumunjski *încins* (arumunjski *ţimtu*), dakorumunjki *strins* (arumunjski *strimtu).* (Rosetti 1986: 155)

6.4.2. Primjeri morfoloških devijacija na epigrafskom materijalu u Daciji

Što se tiče roda, počevši od prvog stoljeća n. e., u latinskim tekstovima i natpisima na latinskom mogu se naći primjeri u kojima imenice srednjeg roda preuzimaju nastavke i ulogu muškog roda. Njihov broj je s vremenom rastao, tako da romanski jezici, izuzev rumunjskog i talijanskog u izoliranim slučajevima, nemaju kategoriju srednjeg roda. S obzirom na tu pojavu, može se reći da je u latinskom postojala tendencija eliminacije srednjeg roda njihovim prijelazom u muški, te u mnogo manjoj mjeri u ženski rod. (Mihăescu 1960: 121)

Tu tendenciju pokazuju i primjeri iz Dacije i dunavskih provincija - iz Dacije *frontalis = frontale*, Sarmizegetusa; iz Dalmacije: *super hunc corpus* 9508; *fatus = fatum* 1854; 3196; *crudelem fanus* 14321, 26; *in hunc monument* 9450; *hunc sepulcrum* 2632, 8762, 9527, 599. n. e. (Primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 121)

Odraz u rumunjskom: rumunjski čuva srednji kod pojedinih imenica – *caelus = cer*, *corpus = corp*; *monument = mormânt*, *cornus = corn*; *iugus = iug*

Gubljenjem finalnih konsonanata *–m, -r, -s, -t* dolazi do brkanja nominativa i akuzativa, a monoftongizacijom diftonga *ae*, uz već spomenuto gubljenje finalnih konsonanata, dolazi i do brkanja dativa i ablativa u prvoj i petoj deklinaciji. Također, dolazi do sve veće upotrebe prijedložnih sintagmi i ujedno do nedosljednosti u upotrebi padeža i na epigrafskim spomenicima u Daciji i u okolnim provincijama. (Mihăescu 1960: 123)

Tako postoje potvrde brkanja oblika za nominativ i akuzativ na području Dacije: *Ara(m) Iovi*…IDR II 21 b, Drobeta, druga polovica trećeg stoljeća; *Ara(m) Soli s(acrum)…* IDR II 509, Slăveni, drugo/treće stoljeće n. e.; *…aquila(m) hi s(upra) s(cripti) aquila(m) de periculo*

liberaverunt….IDR III/5, 136, Apulum treće stoljeće n. e.; …*dixit Plotia(m) pa/tris praenomine Aemilia(m) vixit*…CIL III 1228 = IDR III/5, 489, Apulum, treće stoljeće n. e; *Formam Lollianus fecit* IDR II 229, Sucidava, drugo/treće stoljeće n.e.; *Dian(a)e ara(m) posivit*…IDR III/5, 53, Apulum, drugo/treće stoljeće; *Dolcheno ara(m)* IDR III/3, 67 = HD 028698, drugo/treće stoljeće n. e.; *Silvano ara(m) posuit* AE 2006, 1136 Sânicoară, drugo/treće stoljeće. (Beu-Dachin 2014: 125-126)

Također, akuzativa za nominativ: *deposita…filiam* 13700; *depositum* 6399; *Evam* 10190; *locum concesum a Domitia Antonina* BASD XXXIII (1910) 60. (Primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 1924)

Odraz u rumunjskom: u rumunjskom postoji sinkretizam nominativa i akuzativa, a akuzativ, t.j. direktni objekt, izražava se upotrebom prijedloga *pe.* Npr. *L-am văzut pe profesorul meu.*

Epigrafski nalazi na području Dacije i okolnih provincija svjedoče i o sinkretizmu genitiva i dativa: *Aemilio Martialis* 2156; *Aureli Flavi negotiantis natione Suri defuncto* 2006; *Baebio…patri optimi* 2242; *caresseme coniugi = coniugis* BASD XXVII (1904); *fabricius Asclepiades alumni (posuit)* 2316; *Marci Aureli auguri praesidi* 1938, 300.-337. n. e.; *leg(ionis) II adiutrici = adiutricis* 10060; *posuit defuncti annucli* 2602. (Primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 1924)

Odraz u rumunjskom: u rumunjskom postoji sinkretizam genitiva i dativa, što se najbolje vidi na primjeru upotreba zamjenica. Npr. cartea **lui** – cartea elevu**lui** (G)/**Lui** i-am dat o carte – Elevu**lui** i-am dat o carte. (D) (Felecan, Felecan 2015: 266)

Opća tendencija prema jasnijoj karakterizaciji roda, vidljiva u prelasku *feminina* na *-us* i *substantiva communia* u prvu deklinaciju vidljiva je i na epigrafskom materijalu u Daciji i okolnim provincijama. Tako je zabilježeno u Dalmaciji *nepota* 3173; *nepotiae* 13013; *socre* 2649; u Gornjoj Meziji *socre* SPOMENIK XLVII (1909), 110, Aquae; u Donjoj *Meziji socra tua* 7458; u Daciji …*et nepti* IDR III/3 363 = HD 045811 Ampelum: treće stoljeće (preuzeto iz Mihăescu 1960: 125); …*neptiae fecit* IDR III/5, 625 = HD 039017; IDR III/2, 392 = HD 047405, Sarmizegetusa, drugo/treće stoljeće; *...neptiae b(ene) m(erenti) p(osuit)*; *nepti(a)e* IDR III/4, 139 = HD 045080 Cristești, druga polovina drugog stoljeća n. e.; …*matri et fili(o) neptiae b(ene) m(erentibus)* ILD 700 = HD 020325, Porolissum, drugo stoljeće n. e. (Beu-Dachin 2014: 133); …*Octavia (soc)rui*…AE 2005, 1294 = HD 052484, Napoca, kraj drugog stoljeća n. e. (Beu-Dachin 2014: 146)

Odraz u rumunjskom: u rumunjskom su *feminina* na *–us* sačuvane kao imenice ženskog roda: *socrus - soacră*, *nurus – noră*; također, od *substantiva communia* čuva se od *nepos – nepot* (za muški rod), *nepoată* (za ženski rod).

Imenica *dies*, iz pete deklinacije, koja je uglavnom bila muškog roda, na natpisima u Daciji – uglavnom u stereotipnim konstrukcijama, te u suvremenom rumunjskom ženskog je roda. Natpisi u Daciji: *ex hac die* CIL III, p. 935, 62. n. e.; *ex ha(c) die* CIL III, p. 948 164. n. e. (primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 135)

Odraz u rumunjskom: *dies = zi*, imenica ženskog roda.

Što se tiče glagolskog sustava, na epigrafskom materijalu malo je pojava zabilježeno u Daciji, a koje imaju odraz u rumunjskom. U indikativu perfekta glagola *ponere* zabilježeno je *poserunt* 12598, *posierunt* 860, Napoca, između 139.-161. n. e. Postoje dva primjera indikativa pluskvamperfekta u značenju perfekta na epigrafskom materijalu u Daciji. *Ael(ius) Bolhas Bannaei vet(eranus)….et Ael(ia) Domestica con(i)ux aeius posuerant* 907 = 7693 (primjeri preuzeti iz Mihăescu 1960: 145)

Odraz u rumunjskom: rumunjski oblici perfekta nastali su iz pluskvamperfekta - *cântarăm* (iz *cantaveramus*), *cântarăți* (iz *cantaveratis*), *cântară* (iz *cantaverunt*). (Mihăescu 1960: 145)

Oblici konjunktiva prezenta imaju vrijednost indikativa prezenta, kako svjedoči primjer iz provincije Moesia inferior: *possint* u značenju *possunt*: *n(on) (p)ossint fata moveri* AAW XXIX (1955) 76-81, Vindobona, četvrto stoljeće, Pannonia Superior.

Odraz u rumunjskom: čitava paradigma glagola biti – *a fi* u indikativu prezenta *(sînt, ești, este/e, suntem, sunteți, sunt*) nastala je iz latinskog konjunktiva sa značenjem indikativa: *seți* iz *sitis*. *Sunt* je naknadno uveden „popravljen“ oblik. (Mihăescu 1960: 145)

Sintetički oblici futura nestajali su, a njihovo mjesto preuzimaju perifrastične forme s glagolima *habere/velle/debere* plus infinitiv. U većini romanskih jezika razvijaju se iz *habere*, u sardskom iz *debere*, a u rumunjskom iz *velle*. Nema potvrde te pojave na području Dacije, no ima u susjednoj Dalmaciji:…*si quis…velet inponere* („ako će tko staviti“) 2207 (Mihăescu 1960: 145)

Odraz u rumunjskom: u rumunjskom je jedan od načina konstrukcije futura perifrastična tvorba s glagolom *velle* i infinitivom: od *volo cantare* nastalo je *voi cânta, vei cânta, va cânta*, *vom cânta, veți cânta, vor cânta.* (Mihăescu 1960: 145)

6.5. Sintaksa epigrafskih natpisa s područja Dacije

6.5.1. Primjeri iz sintakse vulgarnog latinskog na epigrafskim spomenicima u Daciji

Slijede primjeri sintaktičkog odudaranja od klasičnog latinskog, pronađeni na epigrafskim napisima u Daciji. Navedeno je dvadesetak primjera, u kojima nekih vrsti podudaranja ima u otprilike desetak primjera. Od toga, ima i nekih konstrukcija koje se čuvaju samo u rumunjskom, a pronalaze se i na epigrafskom materijalu (npr. upotreba akuzativa za izražavanje cilja, očuvanje adnominalnog dativa, posvojnog dativa, sinkretizam genitiva i dativa, nominativa i akuzativa).

Nažalost, epigrafski spomenici nisu najbolji izvori sintaktičkih devijacija, za razliku od književnih tekstova. Imaju vrlo jednostavnu strukturu, koja je obično klišeizirana i repetitivna. No, ipak daju neki uvid u sintaktičke osobine vulgarnog latinskog tog vremena. Galdi je obradio tu tematiku, također Feher i Mihăescu.

6.5.2. Neslaganje broja subjekata i predikata

Primjeri u kojima sintaksa na epigrafskim spomenicima u Daciji odudara od klasičnog latinskog vidljiva je po pitanju (ne)slaganja u broju subjekata i predikata. (Beu-Dachin 2014:183-185)

CIL III 7837:IDR/3, 332=HD 045775, Ampelum, 2. st. n.e.

(Isi)di (pro salut)/e M(arci) Iul(i) Ap(olin)/naris Ver(u)s/Aug(usti) n(ostri) **Roma/nus** Aug(usti) n(ostri) vern(ae?) vil(icus) **posuit** (!)[217]

Natpis spominje dva dedikatora, carske robove, dok je predikat *posuit* u singularu.

IDR III/3, 394 Alburnus Maior, druga polovina drugog stoljeća – prva polovina trećeg stoljeća:
(I(ovi)) O(ptimo)) M(aximo) / - - - / - - - / GOS Ant/onius Ma/xi(mus?) et fil(ii) **posui(t)**[218]

[217] Drugo čitanje (Mihăiescu-Bîrliba 2006: 198): (Isi)di? (pro salut)e / M(arci) Iul(ii) Apo(lli)naris / Ver(us) / Aug(usti) n(ostri) Roma/nus Aug(usti) n(ostri) u(ernae) / (u)il(ici), posue(runt).
[218] Natpis je vrlo slabo očuvan, tako da je bilo drugih prijedloga čitanja: (I(ovi)) O(ptimo)) M(aximo) / - - - / - - - / AOS Am/onius M et fil(i) sui (?) (Beu-Dachin 2014: 184), (Beu-Dachin 2015: 143)

Sličan primjer je sljedeći:

AE 1993, 1337=IDR III/5, 130HD 037983, Apulum, kraj 2./3. st. n.e.

Aesculapio et Hygiae/M(arcus) Gallius Epictetus / Aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis) et Gall(i)a Severina eius et Gallius Se/verinus et Gallius Severianus fili(i) pro / salute sua suorumq(ue) / **somno monitus** / por(ticum) fecit per p(edes) XXXVI.

Mnogobrojni subjekti u ovom tekstu odnose se na članove obitelji, čija su imena povezana veznikom *et*. Dva termina koja bi se trebala slagati u broju s mnogobrojnim subjektima – *monitus* i *fecit* –zapravo su u singularu. U ovom primjeru slaganje je učinjeno s imenom samo jednog dedikatora, Marka Galija Epikteta, glave obitelji, koji je bio naveden u snu („*somno monitus*“) da napravi posvetu. Ta je formula „*somno monitus*“ zapravo rijetka, i prema Epigraphische Datenbank Heidelberg koristi se samo u četiri natpisa, od kojih tri u Daciji (Apul).[219] Ostali natpisi imaju jednog dedikatora, dok ovdje Marko Galije Epiktet, augustalski svećenik iz kolonije Apul, nudi listu dedikatora iz svoje obitelji, dok je u stvari on onaj koji je izvršio dedikaciju. Tako je slaganje subjekta i predikata učinjeno prema smislu (*constructio ad sensum*), ne sintaktički. (Beu-Dachin 2014: 185)

U sljedeća dva primjera subjekt koji prati dopuna *cum suis* slaže se s predikatom rečenice, u singularu. U Daciji, za razliku od drugih provincija, nema primjera korištenja predikata u pluralu u takvim konstrukcijama. U dva primjera iz Apula predikat je izražen u singularu i integriran je u strukturu skraćenih formula VSLM i VLMP koje ne izražavaju broj. (ibid.)

CIL III 1019 = IDR III/5, 84 = HD 038101, Apulum, 222.-235. n. e.

Genio prae/torii huius / M(arcus) Val(erius) Lon/ginus (v(ir)) c(larissimus) leg(atus) / leg(ionis) XIII G(em(inae)) / Severiana(e) **cum suis** / votum /**solvit**.

Iz logičke perspektive subjekt u tekstu je Marko Valerije Longin *cum suis*, a sintaktički *cum suis* je ablativ društva. Nema pravila po pitanju korištenja predikata u takvim konstrukcijama, no klasični su autori radije izabirali singular, dok se u vulgarno-latinskim tekstovima, kao što su arhajski i kasniji tekstovi, koristio i plural. (ibid.)

IDR III/5, 413, Apulum, 211. n. e.

[219] Četvrti natpis je iz Lacija, Kampanija AE: Numini C[ae]lesti / P(ublius) Clodius [Fl]avius / Venera[n]dus / VIvir [A]ug(ustalis) / **somno monitus** fecit - http://www.mikoflohr.org/data/texts/CIL_14_4318/

/leg(ionis) XIII (Gem(inae)) / cum s(uis) / votum (**solv/it** / Gentian(o) et B(asso) co(n) sulibus)).

Česti su primjeri kad predikat nije izrečen ili je skraćen (barem jedanaest u Daciji), stoga se ne može znati referira li se autor teksta na korištenje predikata u singularu ili pluralu. (ibid.)

6.5.2.1. Odraz u rumunjskom

U rumunjskom postoji pojava reduplikacije objekta kao tipična balkanska pojava, a sličnih pojava ima i u romanskim jezicima (npr. u španjolskom). Razlika je u tome što se kod romanskih jezika takva reduplikacija koristi za naglašavanje i opcionalna je, dok je kod jezika balkanskog saveza takva upotreba obavezna. Redupliciran objekt varira ovisno o padežu koji prethodi glagolu. Pretpostavlja se da je to posljedica sinkretizma genitiva i dativa, odnosno slabljenja i restrukturiranja fleksije. U bugarskom se javlja već u trinaestom stoljeću. (Banfi 1985: 70-71)

Npr. *Il duce pe fiu său la şcoală.* (Vodi svog sina u školu).

6.5.3. *Tibi* umjesto *vobis*

CIL III 866 = HD 048955, Napoca, drugo – treće stoljeće nove ere,

D(is) M(anibus) / **Aurelia (Ma(r)in)a)** / vix(it) ann(is) XVII **Aur(elius) / Marinianus** fil(ius) / eius vix(it) anno I m(ensibus) IIII Aur(elius) Babus / vet(eranus) pater p(osuit) / opt(o) s(it) **t(ibi)** t(erra) l(evis).

Pogrebni napis je postavio otac Aurelije Babus, u znak sjećanja na dvoje preminulih – Aurelije (Ma(r)in)e) i njezina sina, Aurelija Marijana. Formula *s(it)* ***t(ibi)*** *t(erra) l(evis)* uklesana je na kraju teksta, gdje se singular *t(ibi)* koristi umjesto plurala *vobis*. To je posljedica navike korištenja kratice STTL. (Beu-Dachin 2014: 187)

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.4. *Constructio ad sensum*

CIL III 1454 = IDR III/2, 80 = HD 046318, Sarmizegetusa, 238.-244. n. e.

Imp(eratori) Caesari / Marco Anton(io) / Gordiano Pio / Felici Aug(usto) pont(ifici) / max(imo) trib(unicia) pot(estate) IIII / co(n)s(uli) II p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli) / **concilium** prov(inciarum) / Daciarum **devoti** numini / maiestatique / eius.

Pridjevski atribut *devoti* prema značenju slaže se s kolektivnom imenicom *concilium*. *Concilium* označava članove tog vijeća koje je bilo posvećeno carskoj vlasti, t.j. *legati*. (Beu-Dachin 2014: 187-188)

CIL III 1380 = IDR III/3, 59 = HD 045041, Micia, 244.-247. n. e.

M(arco) Iul(io) Philippo / nobilissimo / Caes(ari) princ(ipi) iuve(ntus filio I/mp(eratoris) M(arci) Iul(i) Phil/ippi in(victi) Aug(usti) **al(a)** / I Hisp(anorum) Camp(agonum) / Philipp(iana) **devoti** (!) / num(ini) maiestat(i)que.

CIL III 12573 = AE 1967, 411 = IDR III/3, 214 = HD 014950, Germisara, 245. n. e.

Imp(eratori) Ca(es(ari)) M(arco) Iul(io) Phi/lippo (P)i(o) Fe(l(ici)) Aug(usto) / pon(t(ifici)) max(imo) trib(unicia) pot(estate) / II co(n)s(uli) p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli) / **n(umerus)** sing(ularium) Brit(annicorum) Philip/piani **devoti** nu/(mini maiestatique) / (eius).

Devoti se slaže u značenju s imenicama *ala* i *numerus*, te se odnosi na te vojne formacije. (Beu-Dachin 2014: 188)

IDR I 31, TabCerD 1, Alburnus Maior, 167 n. e.

…neque quisquam tam magno tempore diebus, quibus legi continetur, convenire voluerint aut conferre funeraticia sve munera.

Quisquam, *quidquam* neodređena je zamjenica koja nema plural; nakon *neque* ima značenje negativne zamjenice *nemo*, *inis*. Slaganje između ove zamjenice u singularu i kolektivnog značenja i predikata rečenice učinjeno je *ad sensum*. (ibid.)

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.5. Neslaganje u spolu

IDR I 36, TabCerD VI, Alburnus Maior, 139 n. e.
…quot si quis eam puella**(m)** / partemve quam ex **eo** quis evicerit…

Neslaganje proizlazi iz korištenja oblika za neuter (*eo*) dok je očito riječ o ženskoj osobi (*puella*). (Beu-Dachin 2014: 190)

IDR I 44, TabCerD XIV, Alburnus Maior, 167 n. e.
…de qua re dua **paria** (ta)bularum **signatae** sunt…

Ženski plural *signatae* ne slaže se s pluralom srednjeg roda *paria*, ili zato što je slaganje u rodu učinjeno u skladu sa značenjem *tabularum*, ili zbog promatranja *paria* kao riječi ženskog prije nego srednjeg roda. (ibid.)

6.5.5.1. Odraz u rumunjskom - očuvanje srednjeg roda u rumunjskom

U rumunjskom je očuvan latinski tzv. srednji rod, t.j. pojava da se imenice koje obično znače nešto neživo ili se odnose na pojave iz prirode slažu s muškim oblikom u singularu, a sa ženskim u pluralu (na *–uri*), odnosno govorimo o ambigenim imenicama. Neki autori se s time ne slažu i tvrde da se po definiciji roda rumunjske tzv. ambigene imenice ne uklapaju u imenice srednjeg roda jer nemaju svoj zasebni oblik niti pripadajuće odvojene oblike pridjeva. (Bateman, Polinsky 2010: 41-76) Upravo zbog slaganja s muškim rodom u jednini tijekom povijesti rumunjskog jezika često je dolazilo do prelaska iz jednog roda u drugi. (Dinu, Niculae, Șulea 2011: 120-123)

Što se tiče porijekla rumunjskog srednjeg roda, neki tvrde da je latinskog porijekla, drugi ga pripisuju supstratu, treći utjecaju slavenskog superstrata itd. Najčešće se ipak govori o latinskom porijeklu budući da su karakteristike rumunjskog srednjeg roda također prisutne u kasnom latinskom. Osim toga, sam nastavak *–ori* dolazi od latinskog nastavka nominativa plurala na *–ora* – što je ujedno i morfološki „dokaz“ njegovog latinskog porijeka. Dakle, došlo je do razvoja od latinskog *–ora*, potom staro-rumunjski *–ure* (posvjedočeno u šesnaestom stoljeću) da bi taj nastavak konačno bio *–uri* u modernom rumunjskom. Npr. lat. *tempora* – staro-rumunjski *timpure* – moderni rumunjski *timpuri*. (ibid.)

Rumunjski je inače izuzetak po pitanju očuvanja srednjeg roda u romanskim jezicima, ako izuzmemo izuzetke u talijanskom i retoromanskom. Tako u talijanskom ima par nepravilnih oblika imenica u pluralu čije se porijeklo pripisuje latinskom srednjem rodu. One imaju sufiks na *–a*, što je direktno nasljeđe iz latinskog plurala srednjeg roda. To su imenice koje se odnose na dijelove tijela ili oznake za masu, jedinice za mjerenje kvantitete i slično. Npr. *braccia* – ruke, *bracci* – vojska, *ossa* – kosti kao dijelovi tijela, *ossi* – kosti kao nevezani dijelovi itd. (ibid.)

6.5.6. Nominativ umjesto genitiva

CIL III 1477 = CIL III 7979 = IDR III/2, 419 = HD 047501, Sarmizegetusa, drugo-treće stoljeće n. e.

D(is) M(anibus) / C(ai) Iul(ii) Sabini mil(itis) leg(ionis) XIII G(eminae) **li/brarius (!)** a rationibus vix(it) an(nos) XXX / C(aius) Iul(ius) Valens Ilvir i(ure) d(icundo) et Cominia / Florentina parentes infelicissimi.

Korištenje imena pokojnika u genitivu poslije formule „*Dis Manibus*“ naznačuje slaganje u genitivu apozicija koje ju određuju. U ovom natpisu jedina riječ u genitivu je *cognomen* osobe, stoga bi se moglo pretpostaviti da su svi determinanti (u kraticama) formule *Dis Manibus* u genitivu. Ipak, u slijedu apozicija, javlja se i jedna riječ u nominativu, ***librarius a rationibus***, smještena u blizini predikata *vixit*. (Beu-Dachin 2014: 194)

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.7. Nominativ umjesto akuzativa

IDR I 39, TabCerD IX, Alburnus Maior, 159. n. e.

Andueia Batonis e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) / habere possidere usuque capere recte l(i)ceat

Impersonalni glagol *licet* slijedi infinitna dopuna sa subjektom izraženim u akuzativu, u ovom slučaju *Andueia(m)* (?). Forma u tekstu je ili rezultat ispadanja finalnog „*m*“, dakle akuzativ bez finalnog nastavka, ili bi se moglo reći da je subjekt rečenice izražen nominativom,

a da se pritom nije vodila briga o pravilima korištenja padeža za glagol *licet*. (Beu-Dachin 2014: 195)

6.5.7.1. Odraz u rumunjskom – sinkretizam nominativa i akuzativa

U rumunjskom postoji sinkretizam nominativa i akuzativa, tako da se za diferencijaciju ta dva padeža koriste prijedlozi *la, pe*, *în, la, din, cu, fără, lângă, sub, despre,* te u određenim situacijama reduplikacija direktnog objekta. Takva reduplikacija događa se kad je izokrenut poredak u rečenici (O-V). Reduplikacija se dešava i u slučaju kad je direktni objekt koji se nalazi ispred glagola bilo koja imenica koja ima određeni član (bez obzira na korištenje prijedloga *pe*, direktan objekt s prijedlogom *pe*); bilo koja imenica određena pronominalnim demonstrativnim pridjevom; bilo koja imenica određena posesivnim pronominalnim pridjevom, te bilo koja imenica određena pridjevom u superlativnom stupnju komparacije. (Beu-Dachin 2014: 195-Cojocaru 2003:35)

6.5.8. Posesivni genitiv

Korištenje osobne zamjenice u genitivu umjesto posesivne zamjenice da bi se izrazila posvojnost poprilično je rijetka pojava. Jedan primjer spominje se u Daciji - *socero sui* umjesto *socero suo*. Korištenje prvog i drugog lica osobne zamjenice – *mei* i *tui* do sad nije potvrđeno u Daciji s tom svrhom. (Beu-Dachin 2014: 195-196)

CIL III 1207 = IDR III/5, 483 = HD 038838, Apulum, treće stoljeće n. e.
P(ublio) Ael(io) P(ubli) f(ilio) Pap(iria) / Silvano / IIvir(ali) et sa/cerd(otali) (co)l(oniae) A(p(ulensis)) / eq(uiti) R(omano) e(gregiae) m(emoriae) v(iro) / Fabia Luci/la e(gregiae) m(emoriae) v(iri) filia / mater coll(egiorum) / fabr(um) et cent(onariorum) / coloniae s(upra) s(criptae) / **socero sui** / amantissi/mo.

6.5.8.1. Odraz u rumunjskom – posvojni dativ

U rumunjskom postoji posvojni dativ kod nenaglašenih zamjenica, kao i kod ostalih jezika balkanskog saveza – bugarskom, makedonskom, albanskom itd. U rumunjskom, kao i svim ostalim jezicima balkanskog saveza, takve su zamjenice enklitičke, dok se jedino u albanskom nalaze u postponiranom položaju. U rumunjskom za treće lice jednine posesiva koristi se *ei* od latinskog *eius* za imenice ženskog roda, *lui* od *illui* za imenice muškog roda, te također postoji varijanta *său* od *suus*. (Banfi 1985: 71-72)

6.5.9. Genitiv bližeg određivanja (eksplikativni genitiv)

Epigrafski tekstovi iz Dacije uključuju nekoliko primjera u kojima je eksplikativni genitiv izražen kroz toponim koji izražava imenicu *domo* u ablativu. Ta formula referencira mjesto porijekla te osobe. (Beu-Dachin 2014: 196)

CIL III 7845 = IDR III/3, 352 = HD 045797, Ampelum, drugo stoljeće n. e.

… / Cl(audiae) Piae **domo / Lapiaerom** (?) vix(it) / ann(os) XXXXVII et / Cl(audio) Firmino fil(io) / eius vix(it) ann(os) XIIII / m(enses) IIII d(ies) X posuit / Capito Triti L(ibertus) / coniugi et fil(io) / piisimis b(ene) m(erentibus) / (h(ic)) s(iti) s(unt).

CIL III 1222 = CIL III 7802 = IDR III/5, 539, Apulum, druga polovina drugog stoljeća – prva polovina trećeg stoljeća n. e.

D(is) M(anibus) / Isidorae / **domo** Asi/**ae** vixit ann(is) / XVIII mens(ibus) III dieb(us) XIII / Primus Aug(usti) / disp(ensatoris) vik(arius) (!) b(ene) m(erenti).

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.10. Genitiv kvalitete

Na natpisima u Daciji primjeri ovog genitiva nalaze se u formulama koje sadrže riječi *annorum*, *stipendiorum* da bi se utvrdila dob osobe ili duljina vojne službe. (Beu-Dachin 2014: 196.-198.)

IDR III/3, 158, Micia, drugo stoljeće n. e.

D(is) M(anibus) / Aelia Asin(i?)/a **an(norum)** LI M(arcus) An/ton(ius) Viator / coniugi ben(e) / mer(enti) pos(uit).

Genitiv *stipendiorum* javlja se na sljedećim natpisima u Daciji – kao „stip“:

CIL III 7870 = IDR III/3, 172, Micia, drugo – treće stoljeće n. e.:

D(is) I(nferis) M(anibus)
Ce(n)sorinus
im(a)g(inifer) [al(ae) Cam]pag(onum)(?) **stip(endiorum)(?)**
XX, v[ix(it) ann(is) — —]II EVT(?)
et(?) Valeria Cara
FILAVIA(?) VIET Augus(t—)(?)
eius [— — — — — —][220]

Također „stip“ u CIL III 839, Romita/Certiae, 171. – 270. n. e.:

D(is) M(anibus) / C(aius) Campani(us) Vita/lis |(centurio) coh(ortis) I Bat(avorum) / |(miliariae) **stip(endiorum)** VIIII / vix(it) an(nos) XXVII / Florius Viri/lis vet(eranus) ex dec(urione) / nepoti p(ientissimo) p(onendum) c(uravit).[221]

Osim toga u CIL III 12550 = IDR III/4, 141, Cristești, Mureș:[222]
[D(is)] M(anibus)
[Aur(elius)(?) S]uper milex
[coh(ortis) — —] **stipend(iorum)**
[XXV ann(orum) L]XV Avita
[— — — co]niugi
[bene mere]nti
[p(osuit)].

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

[220] https://inscriptions.packhum.org/text/299491?&bookid=737&location=12
[221] http://db.edcs.eu/epigr/epi_einzel.php?s_sprache=en&p_belegstelle=CIL+03%2C+00839&r_sortierung=Belegstelle
[222] https://epigraphy.packhum.org/text/300005

6.5.11. Genitiv poslije pridjeva – *compos*

Pridjev *compos, otis* koristi se u votivnim epigrafskim formulama kao determinant termina koji određuje dedikatora. Nalazi se na dva natpisa iz Dacije – u jednom slučaju odnosi se na žensku osobu po imenu Julija Maksimina, čija želja je bila ispunjena posvetom samog dokumenta; u drugom slučaju determinira samo po sebi razumljiv termin koji je trebao označiti dedikatora koji nije spomenut u epigrafskom tekstu. [223] (Beu-Dachin 2014: 198)

CIL III 1024 = IDR III/5, 92, Apulum, treće stoljeće n. e.
Deo Herculi / Iulia Maximina / **voti sui / compos**

CIL III 7676, Potaissa, drugo – treće stoljeće n. e.
I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / **voti / compo(s)**

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.12. *Particeps*

Particeps, icipis – pridjev sa značenjem „učesnik u…“ obično se koristi u genitivu, rjeđe s akuzativom ispred kojeg stoji prijedlog *ad*. Rijetko se koristi na epigrafskim spomenicima. Primjer iz Apula posvećen je Minervi, božici koja sudjeluje u Jupiterovim odlukama. Natpis iz Samnija djelomično je sačuvan, a u sačuvanom djelu spominje se pridjev *particeps*, koji slijedi pomalo arhaičan genitiv *votum*.[224] (Beu-Dachin 2014: 198-199)

CIL III 1076 = IDR III/5, 260 = HD 038389, Apulum 183. – 185. n. e.
Minervae / Iovis consili/orum partici/pi C(aius) Caerelius / Sabinus leg(atus) / Aug(usti) leg(ionis) XIII G(eminae) / et Fufidia / Pollitta eius / voto.

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

[223] Usporedba s drugim provincijama: AE 1964= HD 015565, Venetia i Histria – *compos voti*; AE 1968, 645 = HD 015860, Numidia (Lambaesis): *voti sui compos*; AE 1963, 16 = HD 017050, Hispania Citerior: *votorum compos*; AE 1935, 130 = HD 023365, Roma: *votorum suorum compos*. Rijetko s ablativom: CIL II 5965 = HD 039492 Hispania Citerior: *voto sum compos*; AE 192, 15 = HD 025591, Roma: *voto sum compos*; AE 1925, 15 = HD 025591, Roma: *voto compus factus*.

[224] AE 1981, 288 = HD 003 735, Samnium, druga polovina prvog stoljeća n. e.
(….)nde domo venei / (…) quot compendei faciamu(s) / (…)te **votei particip(e?)**

6.5.13. *Sacrum*

Oltar otkriven u mjestu Alburnus Maior slijedi strukture votivnih tekstova koje sadrže različite formule, osim prvog reda gdje je teonim izražen genitivom, a ne dativom kao što je uobičajeno. Ta činjenica sugerira ideju posvojnosti. Objašnjenje ovog tipa izraza jest da bi *sacrum* mogao označavati posvećeni objekt, a da je božanstvo posjedovatelj tog objekta. No, ne može se isključiti mogućnost da je klesar ili pisac teksta namjeravao napisati *Neptuno*, a da je umjesto toga (radi nepažnje ili nemara) uklesao *Neptuni*. (Beu-Dachin 2014:199)

AE 1990, 845 = ILD 379, Alburnus Maior, drugo – treće stoljeće n. e.
Neptuni (!) / sacrum / Surio S/umelet(is) / v(otum) s(olvit) l(ibens).

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.14. Genitiv nakon prijedloga u formuli *pro se et suorum*

Neispravno korištenje zamjenice u genitivu umjesto u ablativu koji traži prijedlog *pro* posljedica je kontaminacije između dvije formule korištene u votivnim tekstovima *pro se et suis* i *pro salute sua et suorum*. Kontaminacija je karakteristična za provincije na Balkanu - takva pojava nije zabilježena u zapadnim provincijama. (Beu-Dachin 2014:199)

AE 1983, 821 = IDR III/3, 299 a = AE 2006, 1125 = HD 002471, Ampelum, drugo-treće stoljeće n. e.
…/ …DO…/ sacerdos te(mplum?) / I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni) **pro se et / suorumq(ue)** (!) o/mnium vot/um pos(uit).

CIL III 1041 = IDR III/5, 143 = HD 038221, Apulum, kraj drugog – treće stoljeće n. e.
I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Cornelius / Primus vet(eranus) / leg(ionis) XIII G(eminae) q(u)ot / votum fecit / **pro se et s/uorumqu/e** posuit. (Diehl 1910: 118)

CIL III 1068 = IDR III/5, 190 = HD 038279, Apulum, kraj drugog stoljeća – treće stoljeće n. e. I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Iun(oni) Reg(inae) / T(itus) Aur(elius) Narcissus negot(iator) **pro se et / suorum** l(ibens) m(erito) votum solvit.[225]

IDR III 3, 299a, Ampelum, drugo – treće stoljeće n. e.: [...]DO[..]] sacerdos te[m(pli?)] I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni) **pro se et suorumq(ue)** o mnium vot um pos(uit).[226] (Țentea 2012 :156)

CIL III 7626 = HD 048317, Arcobadara, drugo stoljeće – prva polovina trećeg stoljeća n. e. P(ublius) Ael(ius) Pauli/n(u)s templ(um) / instituit / **pro se suo/r(u)mque** / salute / genio sanc/to sc(h)olae de/curionum. (Perea 1997: 139)

6.5.15. Dativ – adnominalni dativ

Formula *quaestor collegio* umjesto *quaestor collegii* može se pribrojiti u kategoriju adnominalnog dativa, karakterističnog za govorni jezik, koji se mogao susresti i u ranim fazama romanskih jezika. Ova se kolokvijalna konstrukcija nadmeće s genitivom. Drugo moguće objašnjenje ovog teksta je „Otac Marcijal i kvestor Viktorin dali su (spomenik) kao dar kolegiju Izide“. (Beu-Dachin 2014: 200)

CIL III 882 = HD 045778, Potaissa, drugo – treće stoljeće n. e.

Isidi myrioni/mae (!) C(aius) Iul(ius) Mar/tialis pater et / L(ucius) Livius Victori/nus quaestor / **collegio** Isidis / d(ono) d(ederunt).

6.5.15.1. Odraz u rumunjskom – adnominalni dativ

U starom rumunjskom jeziku tekstovi kroničara bilježe sintaktičke strukture adnominalnog dativa, kao što su to primjeri iz ljetopisa Grigore Ureche „Letopisețul tării Moldovei, de cînd s-au descălecat țara”, „ficior Mircii Vodă“ (sin Mircea Vode), „Ioan fecior

[225] https://epigraphy.packhum.org/text/300444
[226] https://epigraphy.packhum.org/text/299700

împăratului de Mosc, nepot lui Ștefan Voda“ (Ioan, sin cara Mosca), „nepot de soră Mihnii Vodă“ (nećak sestre Mihnea Voda), što reflektira korištenje dativa nauštrb genitiva kako bi se izrazilo porijeklo i odnosi. Današnji sinkretizam genitiva i dativa ide tome u prilog. (Beu-Dachin 2014: 200)

6.5.14.2. Odraz u rumunjskom - sinkretizam genitiva i dativa

Rumunjski jezik je sačuvao sinkretizam genitiva i dativa iz kasnog latinskog na nominalnoj i pronominalnoj razini. (Dindelagan 2013: 375) Zahvaljujući određenom članu taj je sinkretizam, počevši od prve deklinacije, bio generaliziran. Sinkretizam genitiva i dativa karakterističan je za tzv. jezike balkanskog jezičnog saveza (rumunjski, albanski, makedonski, bugarski i grčki). Kao i albanski, rumunjski pokazuje tendenciju apsorpcije dativa genitivom, dok se u (novo)grčkom dativ gubi nauštrb genitiva (Cataso, Scasse 2011:70); u bugarskom se koristi dativni prijedlog *na* kako bi se izrazio genitiv. Neki taj genitivno-dativni sinkretizam pripisuju utjecaju dačko-tračkog supstrata. (Dindelagan 2013: 312)

Po pitanju označavanja genitiva i dativa, rumunjski se nalazi na sredini sintaktičko-analitičke ljestvice, budući da posjeduje i sintektičke elemente (padežne nastavke) i analitičke elemente (prijedložne markere). Postoje specijalizirani markeri za označavanje i razlikovanje genitiva i dativa. Prijedlog *a* je gramatikaliziran kao sintaktički marker genitiva i u vrlo ograničenom smislu dativa. Prijedlozi *a* i *la* koriste se za određene padežne sintagme, s tim da su neke obavezne, a neke druge opcionalne. Temeljeći se na latinskom prijedlogu *ad* nastao je suplimentarni marker genitiva (*al, a, ai, ale*) što u nekim slučajevima dozvoljava dvostruko označavanje padeža – t.j. istovremeno analitičko i sintaktičko. Postoji mogućnost i enklitičkog i proklitičkog označavanja padeža zahvaljujući specijalizaciji člana *lui* ili *lu* (od lat. dativa *illui*) kao nepromjenjivog člana. Postoji specijalizacija homofona *a* kao ženskog oblika singulara posesivne varijante demonstrativa *illa* u nenaglašenim pozicijama koja uvodi atribute u ranom rumunjskom. Rumunjski je razvio tropadežni sustav sačuvajući ili čak dalje razvijajući sinkretizme već prisutne u latinskoj prvoj deklinaciji – gen. sg. = dat. sg. = nom. pl. vjerojatno zato što se takva distribucija sinkretizama uglavnom odnosi na morfem u pluralu. Zbog toga je uslijedilo očuvanje razlike u broju (u poziciji subjekta), što je u ranom rumunjskom bilo potencirano. (Andersen 1993: 270).

6.5.16. Akuzativ

6.5.16.1. Akuzativ umjesto ablativa - *perfungor* s akuzativom

Klasično pravilo vezano za neprijelazni glagol *perfungor* jest da se slaže s ablativom. (Beu-Dachin 2014: 202)

IDR II 357 = HD 017657, Romula, druga polovica drugog stoljeća – prva polovina trećeg stoljeća.

…quattuor hic denos vixit sine culpa per annos / et **sua perfunctus** vidit cum gloria honores…

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.16.2. Akuzativ umjesto ablativa - akuzativ nakon *pro* u formuli *pro se et suos*

Kontaminacija votivnih formula *pro se et suis* i *pro salute mea (suorumque)* generirala je nepravilnu formulu *pro se suorumque*, a osim ovih, *pro se et suos* konstrukcija također postoji u epigrafskim tekstovima. Ta je konstrukcija nastala i kao posljedica jednog oblika za akuzativ i ablativ zamjenice i refleksiva *se*. Također, nisu se uzimala u obzir pravila prijedloga *pro*, koji se u ovom slučaju slaže s akuzativom umjesto ablativom. (Beu-Dachin 2014: 202-213)

AE 1968, 444 = IDR II 635 = HD 014663, Roșiori de Vede, Teleorman, druga polovica drugog stoljeća - treće stoljeće.

Invicto Mit(h)r(ae) / Ael(ius) Marcianus / et Ael(ius) Eternal(is) / ex v(oto) pos(uerunt) / **pro se et / suos** (!)[227],[228]

CIL III 1038 = IDR III/5, 134 = HD 038212, Apulum, 212. - 217. n. e.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Aurel(ius) / Crescenti/nus immu(nis) / leg(ionis) XIII G(eminae) / Antonini/(a)nae **pro se / et suos (!)** pos(uit).

AE 1983, 808 = IDR III/5, 170 = HD 000670, Apulum, drugo stoljeće n. e.

[227] https://www.europeana.eu/en/item/2058810/UBB__7e95c20847a7027eaa74db65dd8f236f__artifact__cho
[228] Popescu u trećem redu predlaže čitanje *Aelius Firmus.* (Garcia 2010 :771)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Va (l(erius))(?) (Tel)(?)e/gonus **pr/o (se) et (s)uos** (!) / v(otum) l(ibens) m(erito).

CIL III 1600 = IDR III/5, 251 = HD 038371, Apulum, kraj drugog stoljeća – treće stoljeće n. e.

M(arcus) A(urelius) Sila a/ctar(ius) eq(uitum) / sing(ularium) **pro se et suos (!)** v(otum) l(ibens) s(olvit)

CIL III 1289 = CIL III 7833 = IDR III/3, 300 = HD 045737, Ampelum, 171. -270. n. e.

Dom(i)no et Do/m(i)nae Satrius / Felix b(ene) f(iciarius) proc(uratoris) **pro / se et suos(!)** (!)v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).[229]

6.5.16.3. Akuzativ umjesto ablativa – u konstrukciji *pro salutem suam*

Pro salutem suam umjesto *pro salute sua* javlja se na devet natpisa u Daciji. Osim njih postoje još barem tridesetak drugih natpisa otkrivenih u drugim rimskim provincijama gdje se formula koristi s akuzativom, a mnogi od njih otkriveni su u Donjoj Meziji (barem 15 natpisa). Stoga se može primijetiti da je pola primjera u Daciji i Donjoj Meziji na teritoriju današnje Rumunjske. (Beu-Dachin 2014:203-205)

CIL III 7997 = IDR III/1, 139 = *HD* 043617, Tibiscum, 237.-238. n. e.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / Iulius / Valentinu(s) / flamen m(unicipii) T(ibiscensium) / **pro salutem (!) / suam (!)** / suorum/que omnium / contubern(al)ium / v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).

IDR II 33 = HD 046636, Drobeta, druga polovina drugog stoljeća – prva polovina trećeg stoljeća n. e.

[pr]o salutem

[— — — — —]IS[230]

AE 1977, 697 0 IDR I 137 = HD 020605, Tibiscum (Jupa), 211.-212. n. e.

[229] https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD045737
[230] https://epigraphy.packhum.org/text/297608?&bookid=734&location=12

deo Soli

Ierhaboli

pro salutem

d ⟦d⟧ (ominorum) n ⟦n⟧ (ostrorum) Aug ⟦g⟧ (ustorum) {dominorum nostrorum Augustorum duorum}

Aurel(ius) Laecanius

Paulinus vet(eranus)

ex c(ustode) a(rmorum) coh(ortis) I Vind(elicorum)

et dec(urio) col(oniae) Sarmiz(egetusae)

v(otum) l(ibens) s(olvit).[231]

IDR III/1, 182 = IDR III/1, 245 = AE 1999, 1297 = ILD 197 = HD 043676, Tibiscum, 237.-238. n. e.

I(ovi) [O(ptimo) M(aximo)]

pro sa[lut]em

[⟦Q(uinti) I]ụl(ii)(?)⟧ [Lic]in-

[iani(?) — —]

AE 1937, 141 = IDR III/4 248 = HD 023358, Sînpul, druga polovina drugog – početak trećeg stoljeća n. e.[232],[233]

Soli Inv-

icto **pro**

salute {m}

C(ai) Iuli Valen-

tini c(onductoris) salinar(um)

Iulius Omucio

[231] https://epigraphy.packhum.org/text/298481?&bookid=735&location=12
[232] https://epigraphy.packhum.org/text/300131?&bookid=738&location=12
[233] Druga čitanja: treći red Pintilie čita *salute*; u petom redu *t(ini)*. U petom redu Buda čita *c(urator) salinar(um)*. Probac čita *libertis actor*. (Garcia 2010: 1039)

libertus actor

posuit.

CIL III 7743 = IDR III/5, 64 = HD 038046, Apulum, Alba Iulia[234]

[pro sal]utem Euty-

[(?)chetis …]o posuit.

AE 1978, 662 = IDR III/5, 219 = HD 004702, Apulum, 198.-211.[235],[236]

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) Ḍ(olicheno)

[pro salu]tem do-

[minoru]m nn ⟦ṇ(ostrorum)⟧ {[26]nostrorum}[26] [Se]-

[veri et A]ntonini e[t]

[⟦Getae⟧ sua] suorumq(ue)

[omnium] Iul(ius) Gracilis

[eques n(umeri)] M(aurorum) Tib(iscensium) ex sing(ulari)

[co(n)s(ularis) — — —]

AE 1998, 1079 = IDR III/5, 709 = HD 043983, Apulum, 197. – 230.

[D]eo Invicto

[Mi]trae {Mithrae} sac(rum)

[.] Statorius

[….]anus dec(urio)

[234] https://epigraphy.packhum.org/text/300318?&bookid=739&location=12
[235] https://epigraphy.packhum.org/text/300473?&bookid=739&location=12
[236] Druga čitanja: u prvom redu Horig i Schwertheim ne isključuju mogućnost da umjesto D(olicheno) stoji D(epulsori), s čim se slaže Piso. (Garcia 2010: 869)

[et] flamen m-

[uni]c(ipii) Sep(timii) Ap[ul(ensis)]

[in]victi templum **pr[o]**

[sal]utem sua suoruṃ-

[que p]ecunia mea feci.

CIL III 875 = HD 048963, Potaissa, 256.-258. n. e. (: 72)

Deo Azizo bono P[uero Conserva]|tori **pro salute{m}** dd(ominorum)

[nn(ostrorum) Valeriani et Gal]|lieni Augg(ustorum) et Valeria[ni nobilissimi

Caesaris] | et Corneliae Salonina[e Augustae et]

leg(ionis) V Mac(edonicae) III

Piae Fid[elis …] | Donatus praef(ectus) leg(ionis) eiusde[m] | templum incetum

perfecit V[…]

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.16.4. Akuzativ umjesto ablativa - izražavanje odnosa

CIL III 1456 = IDR III/2, 89= HD 046355, Sarmizegetusa, 236. – 238. n. e.

Q(uinto) Axio Q(uinti) f(ilio) Pal(atina) A(elian(o)) / eq(uiti) R(omano) Laurenti Lavin(ati) / **curatori ad popul(um)** vi(ar(um)) / Traianae et Aureliae (et) / Aeclanensis **proc(uratori) ad alimenta** / per Apuliam Caabriam Lu/caniam et Bruttios proc(uratori) / rat(ionis) priv(atae) prov(inciae) Maur(etaniae) Caes(ariensis) / item per Belgicum et duas / Germanias proc(uratori) prov(inciae) / Dac(iae) Apul(ensis) bis vice praesidis / ordo col(oniae) Sarmiz(egetusae) / metropol(is) patrono.

Poslije imenice koja označava dužnost atributivna vrijednost može se izraziti korištenjem nekoliko padeža ispred kojih može ili ne mora stajati prijedlog: genitivom, akuzativom ispred kojeg stoji prijedlog *ad* ili ablativom ispred kojeg stoji prijedlog *a, ab*. (Beu-Dachin 2014: 214)

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.16.5. Akuzativ umjesto ablativa - izražavanje smještaja u prostoru (*canabae legiae*)

AE 1965, 30 = IDR III/5, 221 = AE 2006, 1125, Apulum, kraj drugog – početak trećeg stoljeća n. e.

Flauius Bar/hadadi **s(acerdos)** I(ovis) D(olicheni) **ad / leg(ionem)** s(upra) s(criptam)…(ibid.)

6.5.16.6. Akuzativ umjesto ablativa - izražavanje učestvovanja u događaju

CIL III 1562 = IDR III/1, 56, Băile Herculane, Caraș Severin, 153. n. e.
…legati Romam ad consulatum Severiani…. (Beu-Dachin 2014: 215)

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.16.7. Akuzativ umjesto ablativa – upotreba prijedloga cum

Postoje primjeri instrumentalnog *cum* u Daciji ispred kojeg je formula *pecunia sua*. Taj izraz može se naći na natpisu iz Apula, dok u drugim provincijama carstva nije pronađen. Ispred *pecunia sua* može stajati prijedlog *de* ili *ex*, npr. *ex pecunia sua* ili *de pecunia sua* što se može skratiti u D P S. (Beu-Dachin 2014: 215)

U vulgarnom latinskom *cum* često dolazi ispred imenice u akuzativu šo je dokumentirano na epigrafskim spomenicima iz doba carstva. Na sličan način pogrebna stela iz trećeg stoljeća n. e., iz mjesta Odorheiu Secuiesc, Harghita svjedoči o vulgarnoj sintagmi *con quen* umjesto *cum qua* ili *quacum*. Korištenje akuzativa umjesto ablativa nakon prijedloga *cum* javlja se na sljedećem primjeru, kao i kriva upotreba muškog umjesto ženskog roda. (ibid.)

Ardevan, Beldiman, Zepeczaner 1990 = AE 1990, 852 = ILD 437 = HD 024948, Odorhieu Secuiesc, Harghita, 212.-250. n. e.

Ael(ius) Equester vet(eranus) ex / (centurione) / Aureliae Iunoni coniugi / virginae bene merenti / **con(!) quen (!)** vixit annis LX / posuit titulum et sibi.

Vulgarna sintagma „*con quen*“ za *cum qua* (ili *quacum*) korištena je u tekstu iz trećeg stoljeća n. e., osim drugih devijacija od standardnog latinskog (npr. *Aureliae Iuiuni* i *sibi* poprilično su daleko jedan od drugog, s različitim sintaktičkim strukturama ubačenim između njih, zbog čega se tekst čini poprilično nespretno izveden) što svjedoči o karakteristikama govornog latinskog reflektiranog u pisanju. Analogiju za korištenje *quem* umjesto *quam* može se pronaći i na pločama iz Vindolande. (ibid.)

6.5.16.7.1. Odraz u rumunjskom - rumunjski veznik cu plus imenica s članom

U rumunjskom imenica nakon prijedloga nema član, osim iza prijedloga *cu* (nastao od latinskog *cum*). *Cu* za razliku od ostalih prijedloga traži neodređeni ili određeni član. (Prendergast 2017:48-Mardale 20016:6) Ista je situacija i u albanskom, a neki autori tu pojavu na području Balkana pripisuju zajedničkom izvoru – odnosno balkanskom latinitetu. (Banfi 1985: 72-73)

Npr. Pisică a stat cu câinele în cuscă lui.

6.5.16.8. Ablativ umjesto akuzativa

6.5.16.8.1 Ablativ umjesto akuzativa – upotreba prijedloga per

U ovim primjerima iza *per* slijedi ablativ umjesto očekivanog akuzativa: (Beu-Dachin 2014: 216/217)

CIL III 14216 = IDR II 47, Drobeta, druga polovina drugog stoljeća n. e.

D(is) M(anibus) / Prim(ius?) Ael(ius) / Ion(icus) neg(otiator) / vix(it) an(nos) L / Iulia Pris/cilla uxor / et Ael(ius) Iulia/nus fil(lius) co/hered(es) **per / Ael(io) Primiti/vo lib(erto).**

CIL III 1590 a = CIL III 8029 = IDR II 338, Romula, drugo – treće stoljeće n. e.

Placidae / Reginae / eq(uites) v(oto) l(ibentes) p(osuerunt) / **per Proculo / princ(ipe) et / (G)aio opt(ione).**

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.16.8.2. Ablativ umjesto akuzativa – prijedlog per u značenju prijedloga pro

IDR II 357, Romula, kraj drugog – početak trećeg stoljeća n. e.

…vixit sine culpa per annos…[237],[238]

CIL III14216 = IDR II 47, Drobeta Turnu-Severin, drugo stoljeće n. e.

D(is) M(anibus)
Prim(us) Ael(ius)
Ion(icus) neg(otiator)
vix(it) an(nis) L.
Iulia Pris-
cilla uxor
et Ael(ius) Iulia-
nus fil(ius), co-
hered(es), **per**
Ael(io) Primiti-
vo lib(erto).

[237] Cijeli natpis glasi: D(is) M(anibus)
Ael(io) Iul(io) Iuliano, dec(urioni), quaestoric(io),
aedilic(io) col(oniae) Romul(ensis), Valeria Ge-
mellina marito b(ene) m(erenti) p(osuit):
coniugi pro meritis quondam karissimo {carissimo} coniunx
hanc Iuliano domum flendo fabricavi perennem
frigida qua membra possint requiescere morti.
quattuor hic denos vixit sine culpa per annos
et sua perfunctus vidit cum gloria honores.
ecce Gemellina pietate ducta marito
struxi dolens digno sedem cum liberis una
inter pampinea virgulta et gramina laeta
umbra super rami virides ubi densa ministrant.
qui legis hos versus, opta leve terra, viator.

[238] https://epigraphy.packhum.org/text/297956

U podunavskim provincijama prijedlog *per* posebno je često posvjedočen s vrijednošću *pro.* Konstrukcija *per Ael(io) Primitivo (!) lib(*erto*)* ne označuje nužno korištenje ablativa umjesto akuzativa, iako neki uzrok vezan uz izgovor mogao je biti temelj ove konstrukcije. Moguće je da je singularni akuzativni oblik *primitivum* izgubio akuzativni nastavak (-*m*) i da se vokal izgovarao kao *o* zbog sličnosti u kvaliteti. (Beu-Dachin 2014: 217)

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.17. Formula *vixit annis* naspram *vixit annos*

Da bi se izrazilo protezanje u vremenu tekstovi na natpisima koristi se formula *vixit* + akuzativ (vremena) ili ablativ (trajanja). U klasičnom latinskom trajanje se izražava akuzativom u ranije republikansko doba, dok se ablativ koristio većinom za vrijeme kasnijeg carskog razdoblja. Ipak, postoje razlike u distribuciji u provincijama – tako se ablativ koristi više u Gornjoj i Donjoj Meziji, u Daciji, Siriji, Maloj Aziji, Donjoj Panoniji, u Noriku i Arabiji. Na natpisima iz određenih područja carstva (Rim, podunavske provincije) korištenje ablativa trajanja premašuje frekvenciju akuzativa s temporalnom vrijednošću. U drugim provincijama (npr. u Galiji) učestalost akuzativa i ablativa s temporalnom vrijednošću gotovo je jednaka. U Daciji je odnos 1:4 u korist ablativa nakon glagola *vixit* (slično kao i u Donjoj Meziji). (Beu-Dachin 2014: 210-211)

Nema odraza ovakve sintaktičke strukture u rumunjskom.

6.5.17.1 Primjeri s *vixit annos:*

CIL III, 00909, Turda/Potaissa, 171.-270. n. e. [239],[240]

D(is) M(anibus) / Aureli(us) Vic[t]/or libra/rius [l]eg(ionis) V /Ma[c(edonicae)] vix(it) an(nos) / XXXIIII et Valeri / Valenti n<e=A>po(t)/i **vix(it) an(nos)** V (Ul)pia F/laviana coni(ugi) po/s(uit)

[239] Usporedba s drugim provincijama:
https://www.trismegistos.org/abb/abbreflist_clust.php?word_full_clust_id=69197
[240] http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-27200033

CIL III 00935, Ocna Mureș/Salinae, 171.-275. n. e.[241]

Aur(elius) C[3]/to tesse(rarius) / leg(ionis) V M(acedonicae) / **vix(it) ann(os)** / XL Ael(ia) / [Cand]ida(?)

AE 1977, 00748, Dunareni, Sacidava, 101.-150. n. e.[242]

D(is) M(anibus) / C(aio) Veturi/o Vero / mil(iti) leg(ionis) / V Mac(edonicae) / **vix(it) ann(os)** / XIX men(ses) VIII / di(es) XXIIII / mil(itavit) an[n(um) I] / C(aius) Vet[u]/riu[s fi]/lio [3]

IDR III, 2 397, Ulpia Traiana Sarmzegetusa, drugo na treće stoljeće n. e.

D(is) M(anibus)

[C]aeci[l]ia C(ai) f(ilia) Val-

[enti]na **vixit an(nos)**

CIL III, 14216,06; IDR-02, 00041 Drobeta, Turnu-Severin 170.-250. n. e.[243],[244],[245]

D(is) M(anibus) / [-] Iul(ius) Melc(h)i/dianus vet(eranus) / [e]x b(ene) f(iciario) co(n)s(ularis) leg(ionis) / [V] Mac(edonicae) **vix(it) an(nos)** LXI / [U]lp(ia) Marcel/lina coniu[gi] / pient(issimo) / b(ene) m(erenti) p(osuit)

6.5.17.2. Primjeri s *vixit annis*:

IDR III/2 380 CIL III 1525, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, drugo na treće stoljeće n. e.[246]

D(is) M(anibus)

Antonia Sisiata **vix(it) an(nis)** LX

C(aius) Iul(ius) Rusticinus **vix(it) an(nis)** XL

Antonia Protogenia **v(ixit) an(nis)** XXV[I]

C(aius) Iul(ius) Rusticus matri fratri

et coniugi karissim(is) {carissimis}.

[241] http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-27200061
[242] http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-09300664
[243] https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD046649
[244] http://lupa.at/15233
[245] https://epigraphy.packhum.org/text/297616
[246] https://epigraphy.packhum.org/text/299073?&bookid=736&location=12

IDR III/2 391 CIL III 7980, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, poslije 222. n. e.[247]

D(is) M(anibus)

Aureliae

Donatae

vix(it**) ann(is)** LV

M(arcus) Ulpius

Marteialis

vet(eranus) et dec(urio) Col(oniae)

Sarm(izegetusae) metr(opolis)

coniugi

rarissimae.

IDR III, 2 406 Ulpia Traiana Sarmizegetusa, drugo na treće stoljeće n. e.[248]

D(is) M(anibus)M(arci) Domiti Pri-mi **vix(it) an(nis)** LXcolleg(ium) fabr(um).

IDR III, 2 417, CIL III 1505, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, drugo na treće stoljeće n. e.[249]

D(is) M(anibus)

C(aio) Iulio

Marco

ex colleg(io)

fabr(um)

vix(it) an(nis) LX

{vacat}

coll(egium) s(upra) s(criptum).

IDR III, 5 559, Apulum, 159.-212. n. e.[250]

D(is) M(anibus)

Mucatra

[247] https://epigraphy.packhum.org/text/299084?&bookid=736&location=12
[248] https://epigraphy.packhum.org/text/299099?&bookid=736&location=12
[249] https://epigraphy.packhum.org/text/299110?&bookid=736&location=12
[250] https://epigraphy.packhum.org/text/300813

Brasi miles
n(umeri) Palmyren(orum)
Tibiscensium
vixit annis XXXVIIII
Mucapor Mucatral(is)
heres contubern(ali)
carissimo posuit.

CIL III 12 474, Moesia Infeior, prva polovina trećeg stoljeća n. e. (Hampartumian 1979: 30)

(D(is)) M(anibus)
……**vixit annis**
Militavit an(n)is

CIL III 14 214, drugo stoljeće n. e. (Hampartumian 1979: 31)
D(is) M(anibus)
daizi Co-
mozoi (filii) **vi-**
xit an(nis) L inter-
fectus a Cas-
tabocis Iu-
stu set Val(ens) pa-
tri b(ene) m(erenti) posu-
erunt

IDR III, 2 417 Ulpia Traiana Sarmizegtusa, drugo na treće stoljeće n. e.[251]
D(is) M(anibus)
C(aio) Iulio
Marco
ex colleg(io)
fabr(um)
vix(it) an(nis) LX
{vacat}

[251] https://epigraphy.packhum.org/text/299110?&bookid=736&location=12

coll(egium) s(upra) s(criptum).

IDR III, 2 424 CIL III 1534 Ulpia Traiana Sarmizegtusa, drugo na treće stoljeće n. e.[252]
D(is) M(anibus)
Liciniae Valenti-
nae vixit an(nis) LX
et Aureliae Maximi-
nae **vixit an(nis)** XX
Aurel(ius) Maximus
et Aurel(ius) Pusin-
nus
coniugibus dig-
nissimis.

IDR III, 2 440, CIL III 1407, Ulpia Traiana Sarmizegtusa, drugo na treće stoljeće n. e.[253]
D(is) M(anibus)
Quintiniae
Magnillae
vixit an(nis) XXX
Ant(onius) Rufus
IIviral(is) col(oniae)
maritus et
Antonii Pris-
cus Rufus
Rufinus dec(urio) {dec(uriones)(?)}
col(oniae) filii.

IDR III, 2 451 CIL III 7989, Ulpia Traiana Sarmizegtusa, drugo na treće stoljeće n. e.[254]
D(is) M(anibus)
Ulpiae Dubita<t>ae **vixit**
ann(is) XL et Ulp(io) Gemel<l>ino
vixit ann(is) LX <p>arent[i]b(us)

[252] https://epigraphy.packhum.org/text/299117?&bookid=736&location=12
[253] https://epigraphy.packhum.org/text/299133?&bookid=736&location=12
[254] https://epigraphy.packhum.org/text/299144?&bookid=736&location=12

et Iust<i>ae Inge<n>uae **v(ixit) [a(nnis)]** XXX
coniugi et Iustiae Sextiliae
fil(iae)
Ulpi(us) Dubitatus et Gemelli[n(us)]

IDR III, 2 459 CIL III 1515 Ulpia Traiana Sarmizegtusa, poslije 222. n. e.[255]
D(is) M(anibus)
C(aius) Venetius
Privatus
aug(ustalis) Col(oniae)
Sa[r]miz(egetusae)
me[t]ropo-
lis **vixit a-**
nnis L Ulpia
Patricia
coniux.

IDR III, 2 457 Ulpia Traiana Sarmizegtusa, drugo na treće stoljeće n. e.[256]
Valeria Cara
vix(it) an(nis) XXIX
T(itus) Flavius Aper
scriba Col(oniae)
Sarm(izegetusae) coniugi
rarissimae.

6.5.18. Zamjena akuzativa dativom - dativ umjesto akuzativa cilja

U Daciji, ali i drugim provincijama primjećuje se zamjena sintaktičke forme izražena dativom cilja s analitičkom konstrukcijom „*ad* + akuzativ“ koja je također sačuvana u rumunjskim konstrukcijama. Alterniranje između korištenja dativa i konstrukcije „*ad* plus akuzativ“ vidi se kroz povijest latinskog, no te dvije konstrukcije nikako ne možemo

[255] https://epigraphy.packhum.org/text/299153?bookid=736&location=12
[256] https://epigraphy.packhum.org/text/299151?bookid=736&location=12

poistovjetiti. Konstrukcije „*ad* plus akuzativ“ koje pronalazimo kod Plauta samo se djelomično mogu usporediti s konstrukcijama s dativom. Kod Plauta takve konstrukcije „*ad* plus akuzativ“ imaju ideju kretanja prema cilju (npr. Capt. 384 *quae nuntiare hinc te volo in patriam ad patrem*). No, u kasnom latinskom i srednjevjekovnim tekstovima mogu se naći konstrukcije „*ad* s akuzativom“ gdje bismo očekivali dativ u klasičnom latinskom. Također, u merovinškim tekstovima prijedlog *ad* nije neuobičajen s glagolima tipa *do, redo, tredo, delego* itd. To znači da su u protoromanskim srednjovjekovnim tekstovima konstrukcije s *ad* dobivale na važnosti i koristile se ne samo s *verba dicendi,* nego i s drugim glagolima (davanja). (Beu-Dachin 2014: 213)

CIL III 1627 = HD 049451, Aiton, Cluj, 107.-108. n. e.

Imp(erator) / Caesar Nerva / Traianus Aug(ustus) / Germ(anicus) Dacicus / pontif(ex) maxim(us) / (tr(ib(unicia)) pot(estate) XII co(n)s(ul) V / imp(erator) VI p(ater) p(atriae) fecit / per coh(ortem) I Fl(aviam) Ulp(iam) / Hisp(anorum) mil(liariam) c(ivium) R(omanorum) eq(uitatum) / **a Potaissa Napo/cae** / m(ilia) p(assuum) X.

Ablativ *Potaissa* ispred kojeg stoji prijedlog *a* izražava mjesto odlaska, a destinaciju sugerira oblik *Napoca*. U klasičnom latinskom bi se očekivao akuzativ cilja – *Napocam*. Ponekad se pronalazi i s prijedlogom *ad* – iako uz toponime u pravilu se ne koriste. Oblik *Napocae* je u dativu i ovdje se koristi umjesto akuzativa cilja kako bi se izrazio pravac ili cilj. (Beu-Dachin 2014: 218)

CIL III 8060 = AE 2004, 1050 = Piso 2011, 323.-324. = AE 2011, 1076 = HD 049 420, Almaș, Sălaj, 236 n. e.

Imp(erator) (C)aesari (!) Caius ((Iul(ius)) (Verus Mal) / ((x)iminus) p(ius) f(elix) Aug(ustus) pontif(ex) / ((maximus)) trib(uniciae) potestat(is) / II imp(erator) III co(n)s(ul) pater patria(e) / et Gaius ((Iul(ius)) V(eru)s M(aximus) / nobilissim(us) Caes(ar) fil(ius) Augu(sti) / m(ilia passuum) XVI **a R(…) VL vico Au**(?)…

Ovaj tekst miljnog kamena iz mjesta Almașu Mare, otkriven na cesti između mjesta Bologe i Suutora (drevna *Optatiana*), koristi ablativ da bi izrazio početnu točku kretanja (a...R(...)VL) i dativ da izraze cilj putovanja ...vico ...*Au(?)*...[257]

[257] Usporedba s drugim provincijama CIL X 7996, Sardinia: …a Nora ducit **Bitiae**; CIL X 7997 Sardinia: …viam quae ducit a Nora **Bitiae**…; CIL X 7999 Sardinia ….a Nora ducit **Karalibus**; CIL X 8000 Sardinia: …a Nora **Karalibus**; CIL X 8001, Sardinia: …a Nora **Karalib(us).** (Beu-Dachin 2014: 218, 219)

6.5.18.1. Odraz u rumunjskom

Konstrukcija s dativom je u potpunosti zamijenila konstrukciju s akuzativom u romanskim jezicima, osim u rumunjskom, koji se i dalje koristi akuzativom za izražavanje pravca kretanja. Prijedlog *ad – a* i slični prijedlozi u romanskim jezicima upućuju na smjer kretanja, te uvode većinu indirektnih objekata – t.j prijedlozi i prijedložne sintagme preuzimaju funkciju dativa. (Ledgeway, Martin 2016: 920) U rumunjskom se koristi prijedlog *la* („prema“) od latinskog *illac*, a postoje konstrukcije koje korespondiraju latinskom *ad* plus akuzativ za izražavanje cilja: „corb la corb nu scoate ochii“ („gavran gavranu ne kopa oči“); dă apă la vite („daj vode stoci“). (Beu-Dachin 2014: 213)

6.5.19. Prijedlog *de* kao univerzalni veznik

CIL III 1228 = IDR III/5, 489 = HD 038862, Apulum, treće stoljeće n. e.

D(is) M(anibus) / quinque hic / annorum aetatis / conditur infans / Aemilius Hermes / hanc generavit / matris **de** nomine / dixit Plotia(m) pa/tris praenomine / Aemilia(m) vixit / rapu(it) quam / mors inlimin(e) / vitae. (Beu-Dachin 2014: 216)

U klasičnom latinskom očekivali bismo *a nomine matris dixit Plotiam*. Jugoistočne europske provincije slijede tendenciju vulgarnog latinskog po kojoj prijedlog *de* postaje tzv. univerzalni veznik koji se širi nauštrb prijedloga *ab* i *ex*.

6.5.19.1. Odraz u rumunjskom

Kao i u ostalim romanskim jezicima, u rumunjskom prijedlog *de* također postaje univerzalni veznik. Također, prijedlog *de* postaje osnova za neke druge prijedloge: *despre* – od *de-super*; *din* – od *de-in*; *dintre* – od *de-inter*; *după* – od *de-post*; *deasupra – de-ab-super*; *dinainte – de-in-ante*. Postoje i prijedložne perifraze, koje se također temelje na *–de: dedesupt* (*de-de-subtus*), *de-aproape* (*de-ab-prope*); *de-a dreapta* (*de-ab-directus*); *de-a lungul* (*de-ab-lungum*), *din fața* (*de-in-facies*) itd. (Rosetti 1986: 150-Philippide 2011: 559)

6.5.20. Zamjenice

6.5.20.1. Upotreba demonstrativnih zamjenica

Zamjena demonstrativnih zamjenica *hic, haec, hoc*; *is, ea, id* i *idem, eadem, idem* s *ipse, ipsa, ipsum*; *iste, ista, istud* i *ille, illa, illud* u kasnom latinskom očituje se na nekoliko natpisa u Daciji. *Ipse* preuzima ulogu demonstrativa blisku *hic, is*. (Beu-Dachin 2014: 222)

CIL III 14485 a = IDR II 174 = ILD 92, Bumbești-Jiu, Gorj, 200.-201. n. e.

Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimiu(s) Severus...Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) (A)ur(elius) Anto(ni)nus Pius...restitu(er)unt per O(ct)avium Iulian(u)m leg(atum) **ipso(rum)**....

CIL III 7954 IDR III/2 18 = HD 045680 Sarmizegetusa drugo stoljeće n. e.[258]

Diis Patriis
Malagbel et Bebellaha-
mon et Benefal et Mana-
vat P(ublius) Ael(ius) Theimes IIviral(is) {duoviralis}
col(oniae) templum fecit solo et
inpendio suo pro se suisq(ue)
omnibus, ob pietate(m) **ipsorum**
circa se iussus ab **ipsis** fecit
et culinam subiunxit.

CIL III 1207 IDR III/2 123 = HD 046422, Sarmuzegetusa, početak drugog stljeća n. e.[259]

M(arco) Ulp(io) Gem[ellino]
praef(ecto) coh(ortis) II [Fl(aviae) Com(magenorum)(?)]
q(uin)q(uennali) IIvir(o) qu[aestor(i)]
dec(urioni) Co[l(oniae) Sar(mizegetusae)]
ordo col(oniae) o[b merita]
ipsiu**[s].**

CIL III 1497 = IDR/2, 107 = HD 046406, Sarmizegetusa, 161. – 180. n. e.

[258] https://epigraphy.packhum.org/text/298697?&bookid=736&location=12
[259] https://epigraphy.packhum.org/text/298806?&bookid=736&location=12

M(arco) Comin(io) ... Quinto...ob mer(ita) **ipsius**.

U sljedećem primjeru je *socero sui* umjesto *socero suo* ili *socero eius*. Oblik *sui* je posljedica kontaminacije između *suo* i *eius*, odnosno izražavanja ideje posesivnosti kroz posvojnu zamjenicu i pripadanja kroz upotrebu genitiva. (Beu-Dachin 2014: 223)

CIL III 1207 = IDR III/5, 483 = HD 038838, Apulum, treće stoljeće n. e.[260]
P(ublio) Ael(io) P(ublii) f(ilio) Pap(iria)
Silvano
IIvir(ali) {duumvirali}et sa-
cerd(otali) [co]l(oniae) A[p(ulensis)]
eq(uiti) R(omano) e(gregiae) m(emoriae) v(iro)
Fabia Lucil-
la e(gregiae) m(emoriae) v(iri) filia
mater coll(egiorum)
fabr(um) et cent(onariorum)
coloniae s(upra) s(criptae)
socero sui
amantissi-
mo.

Nema primjera za korištenje demostrativa *iste, a, ud*. U tekstu pro s(alute) T(iti) Flavi Crescentis …T(itus) Fl(avius) Felicianus / domus illius alumnus, CIL III 1149 = IDR III/3, 325, Ampelum, *illius* se koristi u klasičnom značenju demonstrativne zamjenice da bi se naznačila blizina (budući da ima vrijednost *iste*). Čini se da je to jedini (poznati) primjer korištenja te zamjenice na natpisima iz Dacije.

CIL III 1149 = IDR III/3, 325, Ampelum, drugo na treće stoljeće n. e.
Silvano
Domestico
pro s(alute) T(iti) Flavi
Crescentis
praef(ecti) n(umeri) M(aurorum) Hisp(anorum?)

[260] https://epigraphy.packhum.org/text/300737?&bookid=739&location=12

T(itus) Fl(avius) Felicianus
domus **illius** alumnus.

6.5.20.1.1. Odraz u rumunjskom

Rumunjski čuva *ipse* i *ille*: *ipse* čuva zamjenica *îns, însa, însi, înse – îns* je nastao od *ipsu(m)*, a *însa* od *ipse* umetanjem epentetskog *m*: **impsu*, odnosno **impse* od kuda potječe i supstantivirano *îns* - u značenju „pojedinac, individua". *Ipse* čuva i osobna zamjenica *dânsa*, *dânsul*, što je nastalo od *de* plus *ipse* plus postponirani član.[261] *Ille* čuva osobna muška zamjenica *lui*, načinjena prema vulgarnolatinskom *illui*; također, čuva se u pluralu osobne zamjenice *lor* (od *illorum*).[262] Osim toga, postponirani član *–l*, *-a* te *–le, –lor* također potječe od demonstrativa *ille*. (Phillippide 2011: 308, 449)

6.5.20.2. Upotreba posesivnih zamjenica

Prema pravilu klasičnog latinskog, posesivna zamjenica *suus, a, um* odnosi se na subjekt rečenice baš kao i refleksna zamjenica, dok se *eius* odnosi na drugu imenicu u rečenici. (Beu-Dachin 2014: 223)

IDR I 31, TabCerD I, Alburnus Maior: Iulium Iuli quoque commagistrum **suum** ex die magisteri sui non accessisse ad Alburnum;[263]

CIL III 7983 = IDR III/2, 9 Sarmizegetusa: M(arcus) Iul(ius) Pap(iria) Iustus … campum cum **suis** / aditibus clusiset (!) / statuam posuit;[264]

IDR III/5, 215, Apulum: Antonia Iulia coniux (**eius**);[265]

---

[261] Upotrebljava se pri obraćanju iz poštovanja, uz formalnije dumneavoastră; usporedivo sa španjolskim *usted*, portugalskim *voce*, katalonskim *voste* itd.
[262] Vrlo vjerojatno i genitival *al, a, ai, ale* potječe od latinskog *ille, illa, illud,* no točna etimologija je sporna. (Phillipide 2011: 307, 449-451).
[263] Cijeli tekst natpisa: https://epigraphy.packhum.org/text/301461?&bookid=743&location=12
[264] Drugo čitanje:
M(arcus) Iul(ius) Pap(iria) Iustus dec(urio)
col(oniae) ob hon(orem) pontif(icatus)
campum cum suis
aditibus clusit et
statuam posuit. - https://epigraphy.packhum.org/text/298687?&bookid=736&location=12
[265] Drugo čitanje: https://epigraphy.packhum.org/text/300469?&bookid=739&location=12

IDR III/5, 242, Apulum: Herennia (H)euresis **eius**.[266]

6.5.20.2.1. Odraz u rumunjskom

Posvojna zamjenica *suus, a, um* u rumunjskom ima odraz u posvojnim zamjenicama *său, sa, săi, sale*; u kombinaciji s genitivalom, odnosno genitivnim članom glasi *al său, a sa, ai săi, ale sale*.[267] (Philippide 2011: 446-447)

Posvojna zamjenica *eius* ima odraz u ženskoj osobnoj zamjenici ei, koja je načinjena prema vulgarnolatinskom *illae* (genitiv-dativ) plus dodatak *–i*; analogno prema muškoj osobnoj zamjenici *lui* (od vulgarnolatinskog *illui*, načinjeno analogno prema *cui*). (Philippide 2011: 449)

6.5.21. Izostavljanje glagola

Izostavljanje glagola nije često na natpisima. U takvom slučaju obično nedostaje predikat *posuit/posuerunt*. Razlozi ove prakse mogu biti različiti - klesačeva nemarnost, manjak dovoljnog prostora, ili izražavanje vrlo kompleksne poruke u što je moguće manje riječi. Lakonski, stereotipni karakter epigrafa nije utjecao na razumijevanje poruke. Zbog toga se izostavljanje glagola može smatrati epigrafskim običajem. (Beu-Dachin 2014: 227)

IDR III/2, 99, Sarmizegetusa: D(ecimo) Te/rentio / Gentiano / trib(uno) militum / qu(a)estori trib(uno) pl(ebis) pr(aetori) / leg(ato) aug(usti) consuli ponti(f(ici)) / cens(ori) provinc(iae) Mace(d(oniae)) / Colonia Ulpia Tra(ian(a)) / Aug(usta) Dac(ica) Sarmizegetusa / patron;

IDR III/2, 307, Sarmizegetusa:

Nabarze / Deo / pro sal(ute) Ampliati / aug(usti) n(ostri) disp(ensatoris) et / sua suorumq(ue) / omnium / Protas vik(arius) / eius;

IDR III/5, 615, Apulum:[268]

[266] Cijeli tekst natpisa: https://epigraphy.packhum.org/text/300496?&bookid=739&location=12
[267] Genitival je vrsta člana koji se odnosi na posvojne zamjenice. (Philippide 2011: 446)
[268] https://epigraphy.packhum.org/text/300869?&bookid=739&location=12

D(is) M(anibus)
Zenon
Tarasi
miles n(umeri)
Germ(anicianorum) vix(it) an(nis)
XXXIII Iulia
marito pien-
tissimo.

IDR II 21 Drobeta, drugo stoljeće n. e.[269]

...Aem[ilia]-nus, I[Ivir {duumvir} et]

IDR II 43 Drobeta, drugo stoljeće n. e.
D(is) M(anibus)
C(aio) Iul(io) Ve-
recun-
do vet(erano)
ex dec(urione) al(ae)
Cl(audiae), Cl(audius) Lon-
ginus ami-
cus et he-
res, p(ecunia) s(ua).

IDR III, 2, 82 Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 253.-268. n. e.[270]
P(ublio) Licinio Corne-
lio Valeriano
nobilissimo Caes(ari)
filio
Imp(eratoris) Caes(aris) P(ubli) Licini
Egnati Gallieni
Pii Fel(icis) Invicti Aug(usti)
Col(onia) Ulp(ia) Trai(ana) Aug(usta)

[269] https://epigraphy.packhum.org/text/297594?&bookid=734&location=12
[270] https://epigraphy.packhum.org/text/298763?&bookid=736&location=12

Dacica Sarmiz(egetusa)

metrop(olis) publice.

IDR III 2, 102, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 167. n. e.[271]

[— — — — —]N[— — — — — — — —]

[— — — — —]AE [leg(ato) Aug(usti)]

[pr(o)] pr(aetore) co(n)s(ulari)

[D]aciar(um) [Trium]

Col(onia) Ulp(ia) Trai(ana) Aug(usta) Dac(ica)

Sarmiz(egetusa) patr(ono) <o>[ptimo(?)].

IDR III 2, 113, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 222. - 235. n. e.[272]

C(aio) Iul(io) C(ai) fil(io) Pap(iria) Valerio

vet(erano) leg(ionis) XIII G(eminae) Sev(erianae) ex b(ene)f(iciario)

co(n)s(ularis), dec(urioni) et IIvirali, Col(oniae)

Sarmiz(egetusae) metropol(is)

CC(ai) Iulii {Cai Iulii duo} Valerianus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)

Carus frum(entarius) et dec(urio) col(oniae) s(upra) s(criptae)

Fronto mil(es) coh(ortis) I praet(oriae)

scriniarius praeff(ectorum) {praefectorum duorum}

praetor(io) et dec(urio) col(oniae)

eiusdem

Valeria et Carissima

fili

memoriae patris

l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto).[273]

[271] https://epigraphy.packhum.org/text/298784?&bookid=736&location=12
[272] https://epigraphy.packhum.org/text/298795?&bookid=736&location=12
[273] https://epigraphy.packhum.org/text/298795?&bookid=736&location=12

IDR III/2 189, CIL III 7912, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, drugo na treće stoljeće n. e.[274]

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
Aeterno
pro salute
Ianuari Aug(usti)
ex arcar(io)
et Vitiae Threp-
tes eius
Fl(avius) Bellicus ex
voto.

IDR III/2 Ulpia Traiana Sarmizegetusa, drugo na treće stoljeće n. e.[275]

Vencona(?)
[S]everina
ex visu.

IDR III 2, 375, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, drugo na treće stoljeće n. e. [276]

D(is) M(anibus)
L(ucio) Ant(onio) Pap(iria)
Prisco vi-
xit ann(os) LXII
Antonius Ru-
fus dec(urio) col(oniae)
et Antonia
Priscilla
patri.

[274] https://epigraphy.packhum.org/text/298872
[275] https://epigraphy.packhum.org/text/299053?&bookid=736&location=12
[276] https://epigraphy.packhum.org/text/299068?&bookid=736&location=12

CIL III 1490 IDR III 2, 375, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, drugo na treće stoljeće n. e.[277]

D(is) M(anibus)

L(ucius) Ant(onius) Ru[fus]

IIviral(is) [Col(oniae)]

Sarm[iz(egetusae)]

vix(it) an[n(is) — —]

L(uci) Anton[i Pris]-

cus eq(ues) [Rom(anus)]

et Rufu[s et Ru]-

finus [decur(iones)]

co[l(oniae) s(upra) s(criptae)(?)]

fili et [heredes].

IDR III/2 395, CIL III 1468, Upia Traiana Sarmizegetusa, 200. - 250. n. e.[278]

D(is) M(anibus)

Aureliae Respectae

rarissim(ae) feminae

Herculanus Augg(ustorum)

nn(ostrorum) {Augustorum nostrorum duorum}vern(a)

adiut(or) tabul(ari) coniug(i).

IDR III/2 404, CIL III 1499, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, drugo na treće stoljeće n. e.[279]

D(is) M(anibus)

Corneliae Vic-

torinae <f>iliae

M(arcus) Cornelius

Primus

[277] https://epigraphy.packhum.org/text/299069?&bookid=736&location=12
[278] https://epigraphy.packhum.org/text/299088?&bookid=736&location=12
[279] https://epigraphy.packhum.org/text/299097?&bookid=736&location=12

aug(ustalis) col(oniae).

IDR III, 2 438, CIL III 7984 Ulpia Traiana Sarmizegetusa, drugo na treće stoljeće n. e.[280]

[D(is) M(anibus)]

[— — — — — —]

Pomponi[ae Seve]-

rae fil(iae) an[— — et]

Anclarenia[e Mar]-

cel[lin]ae pr[ivi]g-

nae an(norum) XVIII

M(arcus) Pomp(onius) Severus

coniug(i) carissim(a)e

cum filis.

Ova sintaktička struktura nema odraz u rumunjskom (osim u vidu elipse u književnosti i govoru).

6.5.21. Vulgarnolatinska sintaksa u suvremenom rumunjskom

Slabljenje padežnog sustava i sve veća upotreba prijedložnih sintagmi u govornom jeziku doprinijeli su nestanku padežnih nastavaka, a sve u svrhu postizanja veće jasnoće izražaja. Tako i Ciceron u pismima, reflektirajući neformalniji govor, koristi prijedložnu sintagmu s akuzativom umjesto uobičajene upotrebe dativa: *litteras ad te mitto*, umjesto *litteras tibi mitto.* Slične konstrukcije tipa *dicere ad* koristi i Vulgata: *clamare ad Dominum quia haec dicit Dominus ad me* (Izaija: 18,14): *voce mea ad Dominum clamavi* (Psalmi: 3, 5) Rumunjski nastavlja konstrukciju *ad* + akuzativ umjesto dativa npr.: *dă apă la vite* („daj stoci vodu”). (Rosetti 1986: 156)

Rumunjski koristi *de* i u konstrukcijama tipa: *flamma fumo est proxuma* (Plaut: *Curculio* 53) koja u rumunjskom glasi *flacăra e aproape de fum.*

[280] https://epigraphy.packhum.org/text/299131?&bookid=736&location=12

Također, tendencija uspostave reda riječi u rečenici dodatno je oslabila ulogu padeža. Nestankom finalnih konsonanata postojeći odnosi među riječima nisu se mogli koristiti kako je bilo uobičajeno. Dolazi do stvaranja jednog općeg kosog padeža – u prvoj deklinaciji na *–ae*; u drugoj na *–ou*, te u trećoj na *-ei*. (ibid.)

Tendenciju upotrebe prijedložnih sintagmi za izražavanje padežnih odnosa romanski jezici razvit će još i dalje – kako u rumunjskom, tako i u drugim romanskim jezicima, postoji tendencija zamjene partitivnog genitiva konstrukcijom s *de*. Ta tendencija javlja se još u vrijeme arhaičnog latinskog, no u vulgarnom latinskom dolazi do punog izražaja. Tako već i Augustin u četvrtom stoljeću piše: *qui….et sacrificarent de animalibus* (Augustin: *Confessiones*, III, VII). U *Peregrinatio Aetheriae* može se naći: *nescio quando dicitur quidem furasse de sancto ligno* (Pergerinatio Aetheriae, XXXVII 2) U dakorumunjskom u šesnaestom stoljeću postoje primjeri slične upotrebe: *ca urul de giudeți*; *întru ură de sămbăte*; *îmbuca de trupul lu*; također u istroumunjskom: *pițorle de om* (dakorum. *picioarele omului*); *zidu de case* itd. (Rosetti 1986: 157)

U rumunjskom se javlja i konstrukcija genitiva na *–a* npr.: *judecata a doi oameni,* kao posljedica vulgarnolatinske konstrukcije *ad* + akuzativ posvjedočene na natpisima: *membra ad duos fratres* (CIL XIII 2483). Tzv. *genitivus exclamationis* (*o miserae sortis*) također zamjenjuje konstrukcije s *de* kako u rumunjskom, tako i u ostalim romanskim jezicima: *sarac de mine*, *vai de voi* itd. Rumunjska inovacija je konstrukcija *de* + akuzativ s glagolima s glagolima i sintagmama koje znače „sjećati se“ i „zaboraviti“: *mi-aduc aminte de*…; *am uitat de*…. itd. (ibid.)

Umjesto genitiva često se javlja na natpisima tzv. adnominalni dativ – *Petrus filius Thomae vicario*…[281], a ta konstrukcija bila je česta i kod moldavskih kroničara: *acestu Pătru Vodă.....era ficior Mircii Vodă* (Grigore Ureche: *Letopiseţul ţărâi Moldovei, de când s-au descălecat ţara*). (ibid.)

U vulgarnom i kasnom latinskom javlja se brkanje genitiva i dativa što se odrazilo i na rumunjsku fleksiju: u rumunjskom imenice s članom i zamjenice imaju oblik za genitiv-dativ drugačiji od onog za nominativ-akuzativ: singular *fratelui*, plural *fraților*. Oblik za singular slijedi latinski dativ od *ille*: *illui* za muški rod, *illaei* za ženski, dok oblik za genitiv slijedi plural *illorum*. Genitiv *illorum* javlja se posvjedočeno u sedmom stoljeću: *Hoc illorum dictum est*. („Ovo je njima rečeno”). U rumunjskom *–illorum* ima funkciju gentiva kao član: *fraților*

[281] Cijeli tekst (Nac. Muzej Niš, inv. 94, 102, 108/E) glasi: *Hic requiescit Petrus / filius Thomae vicario an/norum XVI iuxta patre / et sororis patri et duo / germanos suos Anto/nino et Gentione qui in / uno mense simul vita / finirunt et maximo luc/to matris dereliquerunt / mens(e) sept(embri) indict(ione) / nona XIII* (?).

(„braći") te posesivne zamjenice *fraţi lor* („njihova braća"). Također ima funkciju dativa kao član: *au zis* fraţilor („rekli su braći") te kao osobne zamjenice *le-a zis lor* („rekli su njima"). (Rosetti 1986: 158)

U rumunjskom postoji sinkretizam nominativa i akuzativa. Ta pojava posvjedočena je na natpisima još iz doba vulgarnog latinskog (*filias fecerunt*, *filios posuerunt*) prije svega zbog gubljenja finalnih konsonanata koji su bili oznake akuzativa: *-m* u jednini i *–s* u množini.[282] U rumunjskom također postoji dosta veliki broj riječi izvedenih iz latinskog akuzativa: *felem – fiere*; *forficem – foarfece*; *fuliginem – funingine*; *glandem – ghinda*; *grandinem – grindine*; *petiginem – pecingine*; *panticem – pîntece* itd. (ibid.)

U rumunjskom se koristi broj *unus, una* u funkciji neodređenog člana (npr. u muškom rodu *un om*, u ženskom *o femeie*), u skladu s funkcijom koja se javlja u kasnom latinskom. No, semantički razvoj neodređenog člana može se pratiti još od pretklasičnog razdoblja – tako kod Plauta možemo naći primjere: *ibidem una aderit mulier lepida tibi saevia super saevia quae det* (*Pseudolus*, 948); potom u Vulgati: *Et accessit ad eum una ancilla dicens* (Mat. 26.69); kod Petronija: *…unus servus Agammemnonis interpellavit trepidantes…* (*Satyricon* 26.8) te kod Egerije: *Dicitur ibi oratio apta loco et diei, dicitur etiam unus ymnus aptus*. (*Peregrinatio Egeriae* 36.1) potom *…et dictus unus psalmus*…(*Peregrinatio Egeriae* 4.4) (Rosetti 1986: 157-Pinkster 2015: 1114)

U rumunjskom je konjunktiv pluskvamperfekta prešao u indikativ (npr. *avusesem*), a porijeklo te pojave vidi se u kasnom latinskom u rečenicama tipa:...*suo loco praeteritum est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent*...(*Bellum Hisp*. X. 2) (Rosetti 1986: 163)

U rumunjskom, kao i u latinskom, gerund se koristi kao glagolska imenica: *citind cartea=legendo librum*. Što se tiče infinitiva, općenita tendencija je zamjena infinitiva konjunktivnim konstrukcijama, što je jedan od balkanizama. U rumunjskom postoje dva infinitiva – kraći i duži, a tzv. *infinitiv lung* – t.j. duži infinitiv (na *–are, -ere, -ire*) je supstantivizaran. Proces njegove supstantivizacije započeo je još u šesnaestom stoljeću. Infinitivu često prethode prijedlozi *de* i *a*. (Rosetti 1986: 164)

Za izražavanje ideje posesivnosti, rumunjski koristi *esse*, dok se u većini drugih romanskih jezika koristi *habere*. Rumunjski slijedi latinsku konstrukciju prilikom izražavanja

[282] No također, neki italski dijalekti imali su nastavak na *–as* u nominativu i akuzativu plurala, pa se u vulgarno latinskim tekstovima bilježi velika frekvencija nominativa na *–as* u pluralu. (Rosetti 1986: 158)

posesivnosti: *mi-e frică*, što korespondira latinskom *opus est mihi.*[283] Rumunjski jezik također nastavlja latinske bezlične glagole *fulgurat, pluit, ninguit – fulgură, plouă, ninge.* (ibid.)

Za konstrukciju negativne rečenice, rumunjski koristi *numai* (od *non magis*): *aş veni, numai să nu-mi ceri nimic.* Porijeklo takve sintaktičke strukture može se potražiti kod Jeronima: *nos...qui nihil magis, quam justum Dei judicium praedicamus.*(Jeronim, XXX, 684, B) (Rosetti 1986: 167)

Rumunjski, kao i drugi romanski jezici, koristi indikativ u subordiniranim rečenicama iza glagola koje znače „vidjeti", „znati" i „tražiti": *Nu ştiu cine vine.* Time slijedi praksu vulgarnog latinskog, jer je u klasičnom latinskom u tom slučaju bio korišten konjunktiv. Tako Diomed kaže: *...imperitia lapsi cum dicunt nescio quid facis, nescio quid fecisti. Eruditus enim dicetur nescio quid facias, nescio quid feceris.* (*GL* I, 395, 16) (ibid.)

Što se tiče reda riječi u rečenici, u klasičnom latinskom on je bio slobodan, zahvaljujući padežnim nastavcima. Gubitak padežnih nastavaka te sve veća upotreba prijedložnih sintagmi dovela je do uspostave fiksnog reda riječi u rečenici. U rumunjskom on je nešto slobodniji nego u ostalim romanskim jezicima zahvaljujući prijedlogu *per* (rumunjski *pe*), koji je u rumunjskom marker direktnog objekta. Tako su u rumunjskom moguće inverzije uobičajenog reda riječi u rečenici, pa se može reći *Tatăl iubeşte pe copil, Pe copil iubeşte tatăl,* te *Iubeşte tatăl pe copil.* (Rosetti 1986: 167-169)

[283] *Non dicimus opus habeo…sed opus est mihi.* (Diomed: *GL*, I, 316, 33)

6.6. Leksik epigrafskih natpisa s područja Dacije

6.6.1. Opis leksika s područja Dacije

Leksik iz ovog rada crpi građu iz djela Statija i Mihăescua. Potonji je u svojoj studiji o latinskom jeziku u jugoistočnom djelu Europe organizirao riječi prema semantičkim poljima (priroda, ljudsko tijelo, vrijeme, djelatnosti, obiteljski odnosi, stupanj srodnosti, vojska, religija itd.) Stati s druge pak strane grupira riječi prema porijeklu – npr. latinske ili latinizirane riječi derivirane uz pomoć sufiksa, potom riječi koje se odnose na obiteljske odnose (suprug, žena, djeca), zamjene riječi, riječi koja imaju nova značenja u odnosu na klasični latinski, riječi iz kasnog latinskog, te riječi koje se javljaju samo na natpisima iz Dacije, uključujući i grčke riječi. Iz djela P. Drăgoiescua smo sakupili podatke o par riječi sa posebnim značenjem – *apochatum, danistarius, familiaricum* i slično. (Beu-Dachin 2014: 233)

Zanimljiv izvor za proučavanje leksika Dacije su voštane tablice iz mjesta *Alburnus Maior* (danas *Roşia Montană*), koje su također poslužile kao izvor podataka. *Alburnus Maior* je bilo rudarsko mjesto u statusu *peregrina,* naseljeno ilirskim emigrantima koji su tamo bili naseljeni zbog svoje umješnosti u rudarenju i vađenju zlatne rude.[284] Ti tekstovi pisani u kurzivu administrativno-ekonomskog su karaktera, većinom su to kupoprodajni ugovori pisani u slobodnijem stilu. Druga grupa natpisa koja pokazuje viši stupanj originalnosti pogrebni su natpisi, koji iako slijede određene modele, ponekad dozvoljavaju slobodniji izričaj. Leksički elementi pločice za proklinjanje (*tabellae defixionis*) iz mjesta *Alba Iulia* vrlo su zanimljivi zbog pučkog jezika kojeg sadrže, te kao vrlo važan izvor za proučavanje vulgarnog latinskog. Međutim, vokabular ovih epigrafskih spomenika siromašan je zbog stereotipnog karaktera. Ima doduše nekih natpisa koji pokazuju poseban stil i drugačiju upotrebu riječi od klasične, no vrlo rijetko se javljaju još nepotvrđene riječi koje bi se mogle smatrati *hapax legomena*. (Beu-Dachin 2014: 234)

Slijedi lista od 33 riječi s epigrafskih spomenika u Daciji, koja nudi sliku vulgarnog latinskog, odnosno posebnosti latinskog leksika u Daciji. Od 33 riječi ovdje izlistane, 21 se nalazi u suvremenom rumunjskom, što čini otprilike 63% ukupnog broja ovdje navedenih natpisa. Od te 21 riječi u tek 9 značenje se podudara sa suvremenim značenjem.

[284] https://www.eagle-network.eu/story/the-wax-tablets-of-alburnus-maior/

Riječi su grupirane po abecednom redu, a objašnjenje slijedi svaki navod. Također je pridodana natuknica o refleksiji tih riječi (ili skupa riječi) u modernom rumunjskom.

6.6.2. Popis vulgarnolatinskih riječi s epigrafskih spomenika na teritoriju Dacije

Absidatus, a

Pridjev je deriviran iz imenice grčkog porijekla *absis, idis* (f) = *apsis, idis* = *hapsis* = *idis*, također zabilježeno u varijanti *absida, ae*, u prvoj deklinaciji u provinciji *Africa Proconsularis.*

Natpis iz Sarmizegetuse bilježi taj pridjev ženskog roda koji se referira na žensku imenicu.

CIL III 968 = CIL III 7729 = IDR III/2, 306 a = HD 047215, Sarmizegetusa, drugo-treće stoljeće n. e.

Io(vi) S(oli) Invi(cto) / Deo Genitori / r(upe) n(ato) / L(ucius) A(elius) H(ylas) XX l(ibertus) pr(o) sa(lute) et Horientis (!) fil(i) sui et Apuleia eius sig(num) numinis cum **absidata** / ex voto pos(uit).

Riječ nije zabilježena u suvremenom rumunjskom.

Abstineo

Na IDR I 33, TabCerD III, 162 n. e. javlja se glagol *abstineo, abstinere* (oblik u tekstu je *abstinuerit*) čije klasično značenje je „spriječiti, zapriječiti, držati podalje, suzdržati se“; na natpisu riječ je korištena u značenju „zadržati novac kao pozajmicu, sačuvati“ (*quandiu (!) abstinuerit* – „koliko traje pozajmica“). Semantička vrijednost glagola u ovom tekstu tako se razlikuje od one u klasičnom latinskom. (Beu-Dachin 2014: 235)

IDR I 33, TabCerD III, CIL III, p. 930, III, Alburnus Maior, 162 n. e.[285]

centum quadraginta sortis et eorum usuras ex ea die sing(ulas) centesimas, quandiu **abstinuerit**, id utrumque probos recte dari f(ide) r(ogavit) Anduenna Batonis, d(ari) f(ide) sua

[285] Cijeli natpis: https://epigraphy.packhum.org/text/301463

promisit Iulius Alexander: quos *eae* reddere debebit, qua die petierit, cum usuris s(upra) s(criptis). id utrumque sorte et usuras probos recte dari fide rogavit Anduenna s(upra) s(cripta) dari fide sua promisit Iulius Alexander.

U suvremenom rumunjskom nasljednik tog latinskog glagola - glagol *a abține* ima značenje vrlo blisko klasičnom latinskom - suzdržavati se.[286]

Angelus

Riječ se javlja na votivnoj pločici koju je posvetio Marko Prokilije Afrodizijus, rimski građanin s grčkim imenom i njegova obitelj (njegova žena, Seksimija Hermione također ima grčko ime). Zanimljiva je pojava te riječi prije uvođenja kršćanstva, u izvornom značenju *glasnika*. Posveta je učinjena *colitoribus* odnosno *cultoribus*, sudionicima u spomenutom kultu. Vulgarni oblik *colitoribus* umjesto *cultoribus* nastao je zbog fonetskih promjena - *u* se otvara u *o*, riječ se produljuje zbog epenteze vokala *i* između likvide *l* i dentala *t*. (Beu-Dachin 2014: 237)

IDR III/2, 190 = HD 021002, Sarmizegetusa, kraj drugog – trećeg stoljeća n. e.

Deo Aeterno et Iuno / ni et **Angelis** / M(arcus) Procilius Aohrodi/sius Aug(ustalis) col(oniae) metropol(is) / et Seximia Hermione / et Procilia filia / colitoribus d(ono) d(ederunt) p(osuerunt).

U današnjem rumunjskom riječ se javlja u obliku *înger*.[287] To je jedna od rijetkih riječi crkvene terminologije preuzeta još u antici – ostale su mahom preuzete iz crkvenoslavenskog. Tako rumunjski ne čuva uobičajene latinske riječi vezane uz crkvenu administraciju kao što su to *biblia* (u rumunjskom *scriptură*[288]), *ecclesia* (u rumunjskom *biserică*[289], od latinskog *basilica*), *canonicus* (*preot*[290] iz grčkog *presbyteros*), *diaconus* (*diacon*[291] je ušao kasnije preko crkveno-slavenskog), *monachus* (u rumunjskom *călugăr*[292] preko crkvenoslavenskog iz grčkog *kalogheras*), *monasterium* (u rumunjskom *mănăstir*[293] preko kasnijeg slavenskog posredovanja

[286] https://dexonline.ro/definitie/ab%C8%9Bine
[287] https://dexonline.ro/definitie/%C3%AEnger
[288] https://dexonline.ro/definitie/scriptur%C4%83
[289] https://dexonline.ro/definitie/biseric%C4%83
[290] https://dexonline.ro/definitie/preot
[291] https://dexonline.ro/definitie/diacon
[292] https://dexonline.ro/definitie/c%C4%83lug%C4%83r
[293] https://dexonline.ro/intrare/m%C4%83n%C4%83stire/32453

monastyri), nego te riječi preuzima iz crkvenoslavenskog, ili preko crkvenoslavenskog iz grčkog odnosno latinskog.

Apochatus

Termin je spomenut u jednom kupoprodajnom ugovoru djeteta-roba na voštanoj pločici otkrivenoj u mjestu *Alburnus Maior* (danas Roșia Montană). Primjerak prikazuje oblik *a(po)chatum*. Riječi povezane s *apocha, ae* („račun“) uključuju i glagol *apochare* („izdati račun“ – u *Codex Theodosianus*, 5. stoljeće) (Beu-Dachin 2016:222). Ulpijan koristi riječ na početku trećeg stoljeća dok je Teodozijanov kodeks spominje 439. godine tako da je ovaj primjer antedatira kojih tristotinjak godina. [294] (ibid.) Prema Beu-Dachin ovo je *hapax* budući da je to jedino zabilježeno korištenje participa ovog glagola (Beu Dachin 2016: 226).

U prvom primjeru postoji slaganje između participa *apocatum* s osobom koja je objekt ovog natpisa, *puerum Apalaustum.* Isti je slučaj u drugom primjeru gdje postoji slaganje participa *apochatam* s *mulierem*.

IDR I 37, TaberCerD VII, Alburnus Maior, 142 n. e.

…puerum Apalaustum **apocatum** pro uncis duabus….[295]

(„računom ovjeren“)

CIL III, p. 959, 25 = IDR I 38 = CIGD 9 = EDCS–31800206, Alburnus Maior, 160. n. e.:

mulierem nomine Theudotem … **apochatam** pro unci(i)s duabus (Beu-Dachin 2016:222)

Riječ nije posvjedočena u suvremenom rumunjskom.

Apparatorium

Termin je posvjedočen dva puta na teritoriju Dacije, jednom u natpisu iz Apula, te jednom u natpisu iz Norika. Imenica srednjeg roda odnosi se na prostor ili sobu gdje su se izvodile pripreme za žrtvovanja. (Beu-Dachin 2014: 238)

[294] Ulpijanova djela (*Ad Sabinum*, komentari o *Ius Civile* i *Ad edictum*) dio su Justinijanovih *Digesti*.
[295] Cjeloviti tekst glasi: Dasius Breucus emit mancipioque accepit puerum Apalaustum, sive is quo alio nomine est, n(atione) Grecum, apocatum pro uncis duabus 4 (denariis) DC de Bellico Alexandri, f(ide) r(ogato) M(arco) Vibio Longo. Eum puerum sanum traditum `esse´ furtis noxaque solutum, erronem fugitium caducum non esse prestari: et si quis eum puerum, q(uo) d(e) a(gitur) (Grabner 2010: 26)

CIL III 1096 = IDR III/5, 242 =HD 038362, Apulum 212.-217. n. e.

Pro salute (sua? et suorum) / M(arcus) Aur(elius) Coma(tius) Super de(c(urio)) antis(tes) M(arcus) / Coma(tius) Exsuperatus Petr(o)nia / Celerina mater Herennia (H)euresis eius / filior(um) Superiani Exsuperanti/ani Superstitis Superes(!) cryptam / cum porticibus et **apparatori/o** et exedra pec(unia) sua fec(erunt) l(ibenter).

CIL III 4792 = HD 057567, Noricum, prvo-treće stoljeće n. e.
Coll(egio) / Larum (…) / porti(cum cum) / **apparat(orio)** / …

U modernom rumunjskom riječ *apărător, oare* znači zaštitnik, od glagola *a apara*. Obje riječi dolaze od latinskog *apparo, apparare* u značenju „pripremiti, spremiti".[296]

Auraria

Termin se odnosi na rudnike zlata. Uglavnom se koristio u Daciji unutar sintagmi vezano za funkcije ili odgovornosti u rudnicima zlata u području Apuseni planina: *procurator aurariarium*, *subprocurator aurariarum*, *praepositus aurariarium, dispensator aurarium, leguli aurarium, tabularius aurarium Dacicarum.* (Hirt 2010) (Kereeser: 1780)

Jedan „procurator aurarium" viteškog statusa:

CIL III 1311 = IDR III/3, 359
….proc(urator) **aurar(iarum)**…

Dva carska oslobođenika:

CIL III 1312 = ILS 1593 = IDR III/3, 366
….proc(urator) **aurariarum**….

CIL III 1622 = ILS 1532 = IDR III/3, 347
…proc(urator) **aurar(iarum)**…

Jedan carski oslobođenik kao vršitelj dužnosti „subprocurator aurarium" (zamjena prokuratora):

CIL III 1088 = IDR III/5, 228
….subprocurator **auraria[r(um)]**….

Činovnička dužnost koju obično obavlja carski oslobođenik – „tabularius aurarium":

[296] https://dexonline.ro/intrare/ap%C4%83r%C4%83tor/238408

CIL III 1297 = ILS 1594 = IDR III/3, 314.

…tabul(arius) **aur(ariarum)**…

Dužnost financijskog službenika koju obično obavlja carski oslobođenik – „dispensator aurarium“:

AE 1959, 308 = IDR III/3, 292 = AE 2003, 1512 = ILD 331.

…disp(ensator) **aura(riarum)**…

Potom dužnost „praepositus aurarium“:

AE 1989, 629 = ILD 346

…[pr]aepos[itus **au]raria[r(um)**]…

CIL III 1333 = CIL III 7842 = IDR III/3, 334 = AE 2007, 1182

[V]ictoria[e] / Commod[i / Ant]on[i]n[i A]ug(usti) / [U]lp(ius) Maxim[us / p]raep(ositus) / **aur[a] r(iarum)** / [---](Fenechiu, Lalu 2014: 189)

U današnjem rumunjskom postoji *aurărie*, a odnosi se na rudnik zlata.[297]

Buleuta

Riječ je spomenuta samo jednom u Daciji u Apulu. Termin je grčkog porijekla i latinski ga je usvojio u prvu deklinaciju (*buleuta, ae, f*). Termin se odnosi na aristokrata iz grčkog grada, s grčkim institucijama. Publije Tenacije Vindeks iz Apula je *buleuta* (*decurion*) grada *Nicopolis ad Istrum*. (Beu-Dachin 2014: 239)

CIL III 1481 = AE 1972, 467 = IDR III/2 , 120 = IDR III/5 582 = AE 2004, 1197 = HD 009712, Apulum, kraj drugog stoljeća, početak trećeg stoljeća n. e. (P(ublio) Tenac(io) P(ubli) fil(io) / (P)ap(iria) Vindici / … **buleutae** civitatis Ni / copolitanorum

Termin postoji u rumunjskom i danas u istom značenju – kao *buleut*. [298]

Burgarius

Posvjedočeno u dva natpisa iz Dacije i u dva druga epigrafa iz Donje Mezije, termin se odnosi na stanovnika koji stanuje unutar tvrđave, utvrde (*burgus*). Na natpisima iz Dacije

[297] https://dexonline.ro/definitie/aur%C4%83rie
[298] https://dexonline.ro/intrare/buleut/79888

n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae Inf(erioris) koristi se za obilježavanje nepravilne vojne formacije, koju čine *burgarii* (čuvari malih fortifikacija nazvanih *burgi*) i *veredarii* (vojnici iz poštanske službe), što je termin u svezi s terminom „veredus“ što znači „brz, lak konj“.

CIL III 13795 = IDR II 587 = HD 019833, Praetorium (Copăceni, Vâlcea County), 138 n. e.

Imp(eratore) Caes(are) divi Trai(ani) parth(ici) f(ilio) / divi Ner(vae) nep(ote) Trai(ano) Hadri(ano) / Aug(usto) pont(ifice) max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) / **n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae Inf(erioris)** sub F(lavio) Constante proc(uratore) Aug(usti)

CIL III 13796 = IDR 588 = HD 019836, Praetorium, (Copăceni, Vâlcea područje), 140 n. e.

Imp(eratore) Caes(are) Tito Aelio Hadriano / Antonino Aug(usto) Pio trib(unicia) potes(tate) potes(tate) III co(n)s(ule) III / castra **n(umerus) burg(ariorum) et vered(ariorum)** quod anguste / tenderet duplicato valli pede et in/positis turribus ampliavit / per Aquilam Fidum proc(uratorem) Aug(usti).

Riječ nije posvjedočena u suvremenom rumunjskom.

Chelidonium

Jedina potvrda riječi u Daciji odnosi se na natpis iz mjesta Gârbou, na pečatu okulista Publija Kornelija Kolonija. *Chelidonia herba* je „zmijino mlijeko“, medicinska biljka korištena u liječenju katarakti. Postoje nekoliko svjedočanstva o ovoj riječi u carstvu, također na pečatnjacima okulista. (Beu-Dachin 2014: 242)

Riječ nije posvjedočena u suvremenom rumunjskom.

Commanuculus

Termin označava kolegu iz istog manipula, u klasičnom latinskom *commanipularis* (treća deklinacija) ili *commanipulus* (druga deklinacija). Na natpisu iz grada Potaissa oblik

commanuculus koristi se za *commanipulares* (n. pl.) ili *commanipuli* da naznači dvoje kolega iz istog *manipula*. Oblik *commanipuli* češće se javlja nego *commanipulares.* Što se tiče prijevoda te riječi, postoje sljedeće varijante: „suborac u ratu“, „vojnik iz iste zemlje“. Drugi vojni termin koji se koristi na natpisima je *contubernalis*, „drug u šatoru“, odnoseći se na usko značenje riječi – odnosno na osam ili deset vojnika koji dijele jedan šator, no u proširenom značenju, s jačim emocionalnim nabojem, može također značiti suborce. Termin *commanipularis* ponekad se zamjenjuje na natpisima oblicima *commanipulus, commanuculus*, ili *manipularis*. (Beu-Dachin 2014:241)

CIL III 7741, Moesia Inferior (Novae) 71.-100. n. e.

P(ublius) Valerius Ger/manus **commani/pularis** et heres.

IDR III/5, 406; CIL III 1205 Apulum 227., 232. ili 253. n. e. [299]

[— — — — — — — —]s lib(rarius) leg(ionis) XIII G(eminae)
[— — — — — — — —] tabula marmorea
[— — — — — — — —]ibus et o[r]dinis
[— — — (?)**commanu]nculos** suos
[— — — — — — — —]o et Maximo co(n)s(ulibus).

U suvremenom rumunjskom preživljava riječ *manipul* (n) u značenju „jedinica rimske vojske“. Iz te riječi potekla je rumunjska riječ „mănunchi” u značenju „rukohvat”: *manipulus – maniclus – mănunchi*. [300]

Compar

Ponekad ga vidimo u vulgarnom obliku *conpar* kao alternativni izraz za riječ „coniux“. Javlja se već kod Plauta u „Pseudolus“ u značenju „drug“, što nije zaživjelo u klasičnoj književnosti, ali je preživjelo u govornom latinskom. U tom značenju riječ se koristila u cijelom carstvu i zbog širenja kršćanstva zadobila širu upotrebu s obzirom na ulogu žene unutar obitelji. (Beu-Dachin 2014: 242)

IDR III/4, 185, Brădeni, Sibiu

Mar(itus) conpari pos(uit)

AE 1972, 482 = IDR III/4, 128 Botorca (Târnăveni) Mureș

(D(is)) M(anibus) / … (…La?)vincia / (an(norum))?...)o co(niugi) **co/mpari** p(osuit) h(ic) s(ita) e(st)

[299] https://epigraphy.packhum.org/text/300660?&bookid=739&location=12
[300] https://dexonline.ro/definitie/manunchi

Riječ nije zabilježena u suvremenom rumunjskom.

Contubern(al)is

Natpis iz mjesta Tibiscum svjedoči o obliku *contubern(al)ium* u strukturi *pro salutem suam suorumque omnium* contubernium. *Contubernalis*, *commanipularis* termini su koji označavaju vojnike koji su dio iste centurije, odnosno pješačke jedinice. *Commanipulares* se ponekad koristi i u značenju centurije, imajući značenje kolektivne imenice, odnoseći se na članove te centurije. (Beu-Dachin 2014: 242)

CIL III 7997 = IDR III/1, 139 = 043617, Tibiscum, 193. – 230. n. e.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / Iulius / Valentinu(s) / flamen m(unicipii) T(ibiscensium) / pro salute (!) suam (!) suorum/que omnium / **contubern(al)ium** / v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).

U suvremenom rumunjskom preživljava riječ *contubernal* kao oznaka za „nekog tko živi zajedno s drugima na istom mjestu“, „vojnik u rimskoj vojsci“, „surob, odnosno onaj koji je u braku s robom“ – *contubernal*. [301]

Danistarius

U mjestu *Alburnus Maior* postoji tablica koja sadrži ugovor za osnivanje društva *societas dani(st)aria*. *Danistarius* je oblik koji je izveden iz imenice grčkog porijekla *danista*, iz prve deklinacije, a koja znači „onaj koji posuđuje novac“. Postoji također pridjev izveden iz te imenice, *danisticus* (3) odnosno „posuđivač novca“, dok pridjevski oblik *danistarius* nije posvjedočen. Sufiks *–arius* obično ima isto semantičko značenje kao sufiks *–or*, imenujući službu ili posao koji je izvršila neka osoba. U trenutnom primjeru *danistaria* ima eksplikativnu ulogu, sugerirajući ulogu koje to društvo ima, t.j. posuđivanje novaca.

CIL III = IDR I 44 = EDCS–11201157:

Inter Cassium Frontinum et Iulium / Alexandrum societas dani[st]ariae…..Inter Cassium Frontinum et Iul(i)um (Alexandrum [societa]s dan[i]s[tariae][302], [303]

[301] https://dexonline.ro/definitie/contubernal
[302] http://www.mikoflohr.org/data/texts/CIL_3p_95013/
[303] Cjeloviti tekst: Inter Cassium Frontinum et Iulium / Alexandrum societas dani[st]ariae ex / X Kal(endas) Ianuarias q(uae) p(roximae) f(uerunt) Pudente e[t] Polione co(n)s(ulibus) in / prid[i]e Idus Apriles proximas

Riječ nije zabilježena u suvremenom rumunjskom.

Dioxus

Riječ se javlja na pečatnjaku iz mjesta Gârbou, a postoji i jedan analogan u Galiji Lugdunensis. (Beu-Dachin 2014: 246) Riječ grčkog porijekla, a odnosi se na kiselu supstancu koja se koristi u liječenju trahoma i kod zadebljanja očne spojnice. (Varga 2018: 66-Basarab 2018: 64)

AE 1982, 837 = HD 001161, Gârbou, Sălaj, drugo-treće stoljeće poslije n. e.

P(ubli) Cor(neli) Coloni chelidoni(um) / opobalsam(um) ad caligines / P(ubli) Cor(neli) Coloni **dioxus** ad / aspri(tudines) et genas callos(as) / P(ubli) Cor(neli) Colon(i) diapsor(icum) / opobalsam(um) ad clari(tatem).

Riječ nije zabilježena u suvremenom rumunjskom.

Facere

Na pogrebnom natpisu iz Romule glagol *facere* koristi se u značenju *vivere* kao što vulgarni izraz *fecit* u Daciji zamjenjuje sintagmu „*vixit in Dacia*“. (Beu-Dachin 2014: 247)

CIL III 1593 = CIL III 8032 = IDR II 350, Romula

…Cla(ud)ia A(m)/ba vix(it) an/nos XX **(fe)/cit** in D(acia) / an(nos) V

U suvremenom rumunjskom glagol *a face* dolaziti u mnogim idiomatskim konstrukcijama i sintagmama, no osnovno značenje mu je kao i u latinskom „činiti“.[304]

Familiaricum

venturas ita conve/n[i]t ut quidq[ui]d in ea societat ab re / natum fuerit lucrum damnumve acciderit / aequis portionibus s[uscip]ere debebunt / in qua societate intuli[t Iuli]us Alexander nume/ratos sive in fructo |(denarios) [qu]ingentos et Secundus / Cassi Palumbi servus a[ctor] intulit [3] ducentos / pr[3]tin[3] / sexaginta septem [3] S[3]C[3]VM[3]S //]ssum Alburno [3] d[ebe]bit / in qua societ[ate] si quis d[olo ma]lo fraudem fec[isse de]/prehensus fue[rit] in a[sse] uno |(denarium) unum [3] / [denarium] unum XX [3] alio inferre deb[ebi]t / et tempore perac[t]o de[duc]to aere alieno sive / summam s(upra) s(criptam) s[ibi recipere sive] si quod superfuerit / dividere d[ebebunt?] id d(ari) f(ieri) p(raestari)que stipulatus est / Cassius Frontin[us spopon]dit Iul(ius) Alexander / de qua re dua paria [ta]bularum signatae sunt / [item] debentur Lossae |(denarios) L quos a soci(i)s s(upra) s(criptis) accipere debebit / [act(um) Deusa]r(a)e V Kal(endas) April(es) Vero III et Quadrato co(n)s(ulibus) // Inter Cassium Frontinum et / Iul[i]um [Alexandrum societa]s dan[i]/s[tariae

[304] https://dexonline.ro/definitie/face

Epigrafsko svjedočanstvo o ovoj riječi u Apulu jedinstveno je za cijelo carstvo. Riječ je nastala iz pridjeva *familiaricus* (3), što je pak izvedeno iz riječi *familia* i označava prostor određen za robove. U šestoj knjizi svog djela „*De architectura*“ Vitruvije spominje postojanje takvih prostorija koje naziva *cella familiarica* - *Circum autem in porticibus triclinia cotidiana, cubicula, etiam cellae familiaricae constituntur*. (Vitruvije: *De architectura* 6, 7, 2) Osim imenske, ne treba isključiti ni pridjevsku upotrebu.

CIL III 7807 = IDR III/5, 445, Apulum, kraj drugog stoljeća – treće stoljeće n. e.

Familiaricum a s/olo Prosmoni ex suo / fecerunt per Aur(elium) / Statium et Ulp(ium) Pa/ulum quaestores.

Riječ nije zabilježena u suvremenom rumunjskom.

Ferraria

Iako je posvjedočena u Daciji samo jednom, ova riječ se javlja na nizu spomenika u Dalmaciji, Rimu, Germaniji Superior, Africi Prokonsularis, Noriku i Panoniji Inferior. Označava rudnik željeza. Na mramornome votivnom oltaru načinjena je posveta tzv. „numenu“ cara Karakale od strane dvojice „conductores ferrarium“. Jedan je svećenik „sacerdos coloniae Apulensis“, a drugi oslobođenik „Augustalis coloniae Sarmizegetusae“. (Fenechiu, Lalu 2014: 191)

AE 1909, 112 = IDR III/3, 37 = HD 019940, Teliucu Inferior, Hunedoara, 211.-217.

Numini / domini (nostri) / M(arci) Aur(eli) Antonini / Pii Fel(icis) Aug(usti) / C(aius) Gaur(ius) Gauri/anus sacerd(os) col(oniae) / Apul(ensis) et Fl(avius) Sotericus / Aug(ustalis) col(oniae) Sarm(izegetusae) cond(uctores) / **ferrar(ium).**

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *ferar*, koja se odnosi na obrađivače željeza.[305]

Forma

Devet željeznih okvira ogledala pronađeno je kod Sucidave i svi imaju riječ „forma“ u značenju „okvira ogledala“.

IDR II 229 a-i, Sucidava

[305] https://dexonline.ro/intrare/ferar/155279

Forma(m) Lollianus fecit.

IDR II 230 Sucidava

F(o)rmam Brutus (f)ec(it).

Ta riječ u suvremenom rumunjskom označava „oblik, konturu nekog objekta“ – *formă*.[306]

Frontalis

Posvjedočena samo na natpisu iz Sarmizegetuse, imenica muškog roda treće deklinacije *frontalis, is* označava „prednji zid“.

CIL III 7060= IDR III/2, 13 = HD 045676, Sarmizegetusa, 183.-192. n. e.

Tib(erius) Cl(audius) Ianuarius /Aug(ustalis) col(oniae) patr(onus) dec(uriae) I / picturam porticus / et accubitum item / Cl(audius) Verus filius eius / ob honorem dupli / proporticum et culi/nam et **frontalem** / ex suo fecerunt.[307]

U današnjem rumunjskom *frontal* označava „nešto što se nalazi ispred, prednji dio lica“.[308]

Horologiarius

Termin je posvjedočen samo na natpisu iz Ampula gdje je bila smještena XIIII *Legia Gemina*; natpis je dedikacija na hramu koju je učinio legionar te legije. Danas se čuvan samo crtež tog natpisa Jakoba Bongarsija iz šesnaestog stoljeća. (Talbert 2017:140)

Horologiarius (3) je pridjev izveden iz *horologium, ii* koji se odnosi na zgradu (hram) koja ima ugrađen sustav za mjerenje vremena: *horologiar(ium) templum*. Moguća je i varijanta *horologiarius, ii* koja označava osobu odgovornu za *horolog* (sat). (Beu-Dachin 2014: 248)

CIL III 1070 = IDR III/5, 193 = HD 038284, Apulum 212.-217.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iunoni Regin(ae) / pro sal(ute) Imp(eratoris) M(arci) Aur(eli) An/tonini Pii Aug(usti) et /Iuliae Aug(ustae) matris Aug(usti) / M(arcus) Ulp(ius)

[306] https://dexonline.ro/intrare/form%C4%83/21534
[307] http://lupa.at/11015
[308] https://dexonline.ro/intrare/frontal/302519

Mucianus mil(es) leg(ionis) XIII gem(inae) / **horologiar(ium)** templum a solo ex voto / fecit Falcone et Claro cons(ulibus).

U današnjem rumunjskom riječ *orologiu* označava veliki sat pričvršćen o neku javnu površinu.[309]

Legulus

Imenica je pronađena na samo dva natpisa iz Dacije, s područja Apuseni planina. *Leguli aurariorum* iz Ampula skupljači su zlata. Jedan *legulus* zvan Marko Aurelije Maksim je posvjedočen u mjestu *Alburnus Maior*. Čini se da je ovaj termin *hapax* s promijenjenim značenjem u epigrafskim tekstovima. U književnim tekstovima *legulus* inače znači „skupljač voća".[310] (Fenechiu, Lalu 2014: 189)

CIL 03, 01307= IDR-03-03, 00283 Ampulum, 165.-166. n. e.

[------] / [Anniae ?] / Luci[llae] / Augus[tae] / imp[eratoris] Veri A[ug(usti)] / Armenia[ci] / [Par]th[ici] / maxim[i] / lib(erti) et familia / et / **leguli aurariar(um)**

Termin nije posvjedočen u suvremenom rumunjskom.

Magistra(n)s

Na natpisu iz Apula L(ucije) Silije Maksim je *magistra(n)s primus in can(abis)*. Natpis, sad izgubljen, poznat je iz Bongarijeva crteža. Uočljivo je korištenje oblika *magistras* za *magister* na ovom natpisu, a postoje analogni natpisi i u mjestima Ulmeta i Capidava. Oblik *magistrans* particip je prezenta koji ima vrijednost imenice izveden od glagola *magistro, magistrare*. (Beu-Dachin 2014: 249)

CIL III 1008 = IDR III/5, 74 = HD 038083, Apulum, 117. – 138. n. e.

Fortunae / Aug(ustae) sac(rum) et Gen(i)/o canabensium / L(ucius) Silius Maximus / vet(eranus) leg(ionis) I ad(iutricis) / p(iae) f(idelis) **magistra(n)s** / primus in can(abis) / d(onum) d(edit) / et Silia Ianuaria / et Silius Firminus

[309] https://dexonline.ro/definitie/orologiu
[310] http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=legulus

U suvremenom rumunjskom postoji *magistrand*, što je kalk prema *doctorand*, u značenju osobe koja je magistrirala teologiju.[311]

Memoria

Imenica *memoria* koristi se u značenju grobnice na natpisu iz Drobete (IDR II 38) u sintagmi: *memor(iam)….fecit*. Natpis se datira na kraj drugog stoljeća n. e. zbog epiteta *pia constans* koja je dana petoj makedonskoj legiji. Predmet je vjerojatno nastao u Olteniji, možda čak i u Romuli. Imenica *memoria* kao grobnica zamjenjuje uobičajeni *monumentum*, koji se također javlja u vulgarnoj varijanti kao *monimentum*, a postoji i termin *titulum* koji se javlja rjeđe. Do sad je poznato *memoria* kao grobnica na tri natpisa u Daciji. Natpisi posvećeni sjećanju na nekoga raširenи su u cijelom carstvu pa tako i u Daciji (u Sarmizegetusi, Miciji, Ampelu). (Beu-Dachin 2014: 250)

AE 1959, 316 = IDR II 38 = HD 019546, Drobeta[312]
D(is)] M(anibus)
Ṃ(arcus) Va[l(erius)] Alexander vet(eranus)
[le]g(ionis) V [M(acedonicae)] P(iae) C(onstantis) ex strat(ore) co(n)s(ularis)
[vix(it)] a[n]n(is) LXXIII memor-
[iam] v[i]vus sibi fecit et
[Ulpia(?)]e Marciaṇ[ae]
[coniu]gi suae.

CIL III 918 = HD 049153, Potaissa
…Aur(elii) Basianus et D/asius (be)ne m(erenti) e(t) / s(ibi) **m(emoriam)** fa(ciendam) cura(ve)runt….

CIL III7703 = HD 048972, Potaissa
…co(n)iugi / carissimo **me/moriam** posuit.

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *memorie* u značenju „sjećanje“.[313]

Monumentum/monimentum

311 https://dexonline.ro/intrare/magistrand/96489
312 https://epigraphy.packhum.org/text/297613
313 https://dexonline.ro/intrare/memorie/33514

Termin *monumentum*, koji se također pronalazi u varijanti *monimentum*, označava ideju sjećanja, od glagola *moneo, monere* (u ovom kontekstu „opominjati, prizvati nečije sjećanje“). Pogrebni spomenik predstavlja ideju sjećanja na pokojnika. Termin također označava sve sagrađeno u znak sjećanja – zgrada, spomenik, oltar. Javlja se na nekoliko natpisa iz Dacije, uglavnom u skraćenom obliku *m(onumentum)*, a ponekad se koristi u skraćenici HMNS – *h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur).*(Beu-Dachin 2014: 251)

IDR III, 2 396 CIL III 1469 Sarmizegetusa 2/3 stoljeće n. e.[314]

D(is) M(anibus) Aureliae Victoriae incomparabili feminae Fortunatus Aug(usti) lib(ertus) adiut(or) tabul(arii) coniugi karissimae. h(oc) **m(onumentum)** h(eredem) n(on) s(equetur).

IDR III/2, 418: D(is) M(anibus) / C(ai) Iul(i) C(ai) f(ili) Rufi dom(o) Vimin(acio) ann(orum) XX Iul(ia) / Gemellina fratri pientissimo et / M(arco) Aurel(io) M(arci) f(ilio) Maximo mens(ium) VIII / Aurel(ius) Helico et Iul(ia) Gemellin(a) parentes / h(oc) **m(onumentum)** h(eredem) n(on) s(equetur)

Imenica je ušla u rumunjski jezik kao *mormânt* u značenju grobnice, u skladu s njezinim korištenjem u kasno doba antike.[315]

Neptia, neptis

Klasični oblik riječi pripada trećoj deklinaciji – *neptis, neptis* (nećakinja, unuka). Zabilježena riječ pripada prvoj deklinaciji - *neptia, ae* i javlja se na više natpisa diljem Dacije i drugih provincija.[316] (Beu-Dachin 2014: 252)

IDR III/2, 392, Sarmizegetusa
IDR III/3, 421, Alburnus Maior
ILD 700, Porolissum
….**neptiae**… (u dativu).

IDR III/4, 139, Cristești, Mureș
…**nepti(a)e**

[314] https://epigraphy.packhum.org/text/299089
[315] https://dexonline.ro/definitie/morm%C3%AEnt
[316] AE 1935, 102 = HD 023308, *Germania Inferior*: CIL XIII CIL 1737 = HD 031875, *Germania Superior*, četvrto stoljeće n. e.: *neptiae*; CIL III 3593, *Pannonia Inferior* prvo stoljeće n. e. : *neptiae*.

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *nepot, nepoată* u značenju unuk, unuka te nećak, nećakinja i rumunjski je jedini romanski jezik koji je sačuvao oba značenja iz klasičnog latinskog. [317]

Opobalsam(um)

Jedino svjedočanstvo ove riječi u Daciji je na istom (prije spomenutom) pečatu okulista iz mjesta Gârbou. Drugi primjeri posvjedočeni su u provincijama *Belgica Germania Inferior*, *Lugdunensis* i *Raetia*.[318] Riječ je o biljci *Commiphora gileadensis* iz čije smole se pravio ljekoviti balzam.

Termin nije posvjedočen u suvremenom rumunjskom.

Pegmarius

Termin se javlja u tekstu koji je otkriven u centru amfiteatra u Sarmizegetusi. Objavljen je u IDR III/2, 321, gdje se termin čita kao *pecumarius* i izjednačen je s *pecuarius*, što znači gonič ili nabavljač stoke. Neki autori smatraju da termin *pegmarius* ima korijenje u grčkoj riječi *pegma, atis* koja je usvojena u latinski lingvističkim kopiranjem. Termin se odnosi na drveni stroj koji se koristio u kazalištima i amfiteatrima za stvaranje posebnih efekata – t. j. stroj bi se pojavio i nestao zajedno s ljudima (ili elementima scenografije) koji su na njemu bili smješteni. Lewis-Short spominje *pegmaris, e* – pridjevski oblik iz iste riječi grčkog porijekla – *pegma*, koja se koristi u sintagmi *pegmares gladiatores* („gladijatori koji sjede na pegmi“). Stoga, Gaj Valerije Maksim koji se spominje u tekstu, bio je *pegmarius*, tehničar čija je dužnost bila upravljati *pegmom*. Čini se da je termin koji pripada drugoj deklinaciji *hapax legomenon* u latinskom jeziku iz Dacije. (Beu-Dachin 2014: 254)

IDR III/2, 321
Deae Nemesi reg(inae) / C(aius) Val(erius) Maximus **pec/umarius** ex visu posuit**.**

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *păcurar* u značenju „gonič stoke“.[319]

[317] https://dexonline.ro/definitie/nepoat%C4%83
[318] CIL XIII 10021, 180 = HD 040738, Belgica; AE 1897, 18, Lugdunensis; AE 1913, 233, Lugdunensis; AE 1938, 79, Raetia; AE 1977, 543, *Germania Inferior*; AE 1989, 544, Belgica. (Beu-Dachin 2014: 252)
[319] https://dexonline.ro/intrare/p%C4%83curar/40078

Primicerius

Termin označava ideju „vođe“ i posvjedočen je na nekim natpisima iz doba carstva, te također i u kurzivnom tekstu na cigli iz Dacije. (Piso 1981: 263)

IDR III/1, 30, Gornea Caraș Severin, 294.-300. n. e.

rogo et peto **primicere** tunc puellam Bariam teretrum perdis ego Steriu(s) modo rud(i?) {rud(is?)} cunscio me reddere Bes(sam) ex. sium visu peto et rogo **primicere** reddas mihi teretrum [tu]m venet Bessa volando [Fla]ccus aliam ulam emet et tollet mihi cor p(a)t(er) [Fla]ccus.[320], [321]

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *primicer*, a odnosi se na vođu tzv. *caluşara* koji izvode ritualni akrobacijski ples vezan najviše uz rumunjsku pokrajinu Olteniju. [322] Iako je riječ prvi put dokumentirana u 17. stoljeću, vjeruje se da je mnogo starija i da potječe od drevnih rituala vezanih za pročišćenje i plodnost, gdje je korišten simbol konja kao utjelovljenja sunca.[323]

Pupillus

Posvjedočen na dva natpisa iz Dacije, termin označava dijete pod nečijim legalnim skrbništvom odnosno, na nečijoj brizi. (Beu-Dachin 2014:256)

IDR III/5, 498; Apulum [324]
[vix(it) an]nis LX
[.....] Ațilius
[..... p]ụpill(us)
[.... (?)c]ụm BEL

CIL III 846, Napoca/Gilău, 101-200 n. e.[325]

[320] Alternativno čitanje: Rogo et peto primicere! Tunc puellam Bariam taetrum perdis. Ego Sterio(?) modo [qu]od conscio me reddere bes. Exi cum visu! Peto et rogo primicere, reddas mihi teretrum, n[a]m venet Bessa volando, pecus alia mala venet 10 et toilet mihi cor[pus]. P(erpe)t(ue) iaceas.(Piso 1981: 264)
[321] https://epigraphy.packhum.org/text/298330
[322] https://dexonline.ro/definitie/primicer
[323] https://ich.unesco.org/en/RL/calus-ritual-00090
[324] https://epigraphy.packhum.org/text/300752?bookid=739&location=1237
[325] http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-27200157

D(is) M(anibus) / T(iti) Ae(li) Vet() T(iti) Aeli / Pauli vet(erani) ex dec(urione) / fil(ii) vix(it) ann(is) XLII / Val(erius) Festiv(u)s pupil(lus) / b(ene) m(erenti) pos(uit) h(ic) s(itus) e(st)

U današnjem rumunjskom postoji *pupil, pupilă* s istim značenjem.[326]

Sarcofagus

Termin se javlja samo jednom u Daciji, na epitafu iz Apuluma. Grčkog je porijekla i izražen frikativom *f* dok se u većini ostalih natpisa piše aspiriranom varijantom *ph*. (Beu-Dachin 2014: 257)

CIL III 1198 = AE 1993, 1333 = IDR III/5, 596 = HD 038981, Apulum, treće stoljeće n. e.

T(ito) Varen(io) T(iti) f(ilio) Pap(piria) Sabiniano eq(uiti) R(omano) / flam(ini) Laurentino itme flam(ini) / col(oniae) Sarmiz(egetusae) dec(urioni) col(oniarum) Sar(mizegetusae) et Apul(ensis) / e(gregiae) m(emoriae) v(iro) omnib(us) equestrib(us) milit(is) perfunc(to) / Cornel(ia) Lucilla coniux pila extruc/ta **sarcofagum** in quo Varenia / Probina q(uondam) Sabiniani soror condita / erat etiam eius corpore conloca(to) superposuit.

U suvremenom rumunjskom riječ je sačuvana u obliku *sarcofag* u značenju „spomenika u obliku sanduka često umjetnički ukrašavana koji je služio za pokapanje preminulih“.[327]

Sportellaria

Termin se javlja jednom u Daciji, na voštanoj pločici br. 36 iz mjesta Alburnus Maior, koja se odnosi na kupnju djeteta roba. *(Puella) sportellaria*, izvedeno is *sportella*, što znači „košarica s hranom“, prema Mihăescu označava djevojku, u ovom slučaju djevojčicu, koja je pronađena (i prodana) nakon što su je napustili roditelji.(Mihăescu 1960: 237-238)

IDR I 36, CIL III, p. 936, VI, 139. n. e., Alburnus Maior[328]

Maximus Batonis puellam nomine

[326] https://dexonline.ro/intrare/pupil/243849
[327] https://dexonline.ro/definitie/sarcofag
[328] https://epigraphy.packhum.org/text/301466?bookid=743&location=1673

Passiam, sive ea quo alio nomine est, an-
norum ‘circiter p(lus) m(inus)′ sex, ‘empta sportellaria′, emit mancipioque accepit
de Dasio Verzonis Pirusta ex Kaviereti[o]
ducentis quinque.

U suvremenom rumunjskom ova riječ nije sačuvana.

Titulus

Ovaj termin je sinonim za imenicu *monumentum* i javlja se na nizu natpisa iz Dacije označavajući grobnicu. Vulgarni oblik *tit(u)l(um)* također se javlja na dva natpisa. (Beu-Dachin 2014: 259) Ovaj natpis na steli ukrašen je bršljanom i lišćem koji izviru iz kantarosa na dnu stele. Stela je na gornjem dijelu ukrašena likom konjanika odjevenog u dugu haljinu i hlamidu, u pratnji konja i psa. Ispred konjanika nalazi se drvo oko kojeg je obavijena zmija. U srednjem dijelu stele nalazi se prikaz pokojnika u pogrebnoj procesiji; uz njega je lik žene s djetetom te još neki slabo raspoznatljivi likovi. (Hampartumian 1979:77)

AE 1912, 00302;IScM-05, 00079, Ulmetum, 130.-170. n. e.

D(is) M(anibus) / Ithazis Da/da **titu<l>um** / sibi se vi{vi}vo / et Ziftiae uxo/ri suae defunc/tae posuit[329]

AE 1973, 00464 IDR-03-01, 00092, Ad Mediam, 201.-270. n. e.

D(is) M(anibus) / Ulp(ius) Vitalio / vix(it) an(nis) XVI[I?] / Fab(ius) Hatius / an(norum) L[---]X / Valentina / **tit(u)l(um)** fecet(!) 330, 331

U suvremenom rumunjskom postoji sinkopirani oblik *titlu* u uobičajenom značenju te riječi – „naziv, naslov, titula“.[332]

Validare

[329] http://lupa.at/15300
[330] https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD011450
[331] http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=14978
[332] https://dexonline.ro/intrare/titlu/57543

Neposvjedočen u klasičnom latinskom, ovaj glagol znači „povećati“, a javlja se na dobro poznatom natpisu iz Ampula, na votivnom stupu koji se čuva u Muzeju nacionalne povijesti Transilvanije u Cluj Napoci, objavljen u ID III/5, 136. (Beu-Dachin 2014: 259)

ID III/5, 136., Ampulum

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aur(elius) Marinus Basus {Bassus}et Aur(elius) Castor Polydi circumstantes viderunt numen a<q>uilae descidise {descidisse = descendisse}mon<t>e supra dracone(m) res **validavi<t>**sups<t>rinxit a<q>uila(m) hi s(upra) s(cripti) a<q>uila(m) de periculo liberaverun<t> v(oto) l(ibentes) m(erito) p(osuerunt).

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *validare* u značenju „potvrda, konfirmacija, priznanje“.[333]

Veredarius

Posvjedočen na dva natpisa iz Dacije i također u Germaniji Superior i izrazu *genio veredariorum*, termin se odnosi na „poslanika carske postaje“. Proizlazi iz imenice *veredus* („bz, lak konj“) i odnosi se na radnika poštanske službe. (Beu-Dachin 2014: 259-Schwarze 2017: 368)

IDR II 587, 138 n. Chr. (CIL III 13795): n(umerus) burg(ariorum) et **vered(ariorum)** Daciae Inf(erioris) sub Fl(avio) Constante proc(uratore) Aug(usti)

IDR II 588, 140 n. CIL III (13796): castra n(umerus) burg(ariorum) et **vered(ariorum)** quod anguste tenderet duplicato valli pede

Nema odraza u suvremenom rumunjskom.

6.6.3. Vulgarnolatinski leksik u suvremenom rumunjskom

Latinski fond rumunjskog jezika čini otprilike 60% ukupnog vokabulara, dok slavenski dio čini oko 20%. Aproksimativna statistika latinskih riječi sačuvanih u rumunjskom otprilike je 6700, a znatan dio riječi čine tzv. panromanske riječi koje se odnose na dijelove tijela (*cap, mână, gură, ochi* itd.) dijelovi dana, noći, godina (*noapte, zi, an*), životinje (*câine, cal, japă*).

[333] https://dexonline.ro/intrare/validare/74499

Za razliku od leksika ostalih romanskih jezika latinski fond u rumunjskom puno je „čišći“ jer nema nanovo uvođenih latinskih učenih i poluučenih riječi. (Skok 1940: 89). Razlog tome je to što je u Rumunjskoj jezik administracije i crkve bio staroslavenski, a ne latinski kao u ostalim romanskim jezicima.

Distribucija latinskih riječi u romanskim jezicima ovisi o geografskom položaju, te ekonomskim i političkim vezama među provincijama. Tako područja s ruba carstva, otoci i izolirana područja (Sardinija, Dacija, itd.) bolje čuvaju arhaizme, dok u centralnim provincijama cirkulira više inovacija. Budući da su takve rubne zone obično i izoliranije, u njima ima i više konzervativnijih riječi, čime se može objasniti toliko arhaizama sačuvanih u rumunjskom kojih nema u drugim romanskim jezicima. Prema teoriji o lateralnim areama, postojali su centri inovacija iz kojih su se širile nove riječi u druge provincije. Jedno takvo središte bila je i Italija, iz koje se širio novi vokabular u Daciju do trenutka kad veze među provincijama bivaju prekinute. (Rosetti 1986: 172)

Neovisno o drugim romanskim jezicima, rumunjski čuva niz latinskih termina koje drugi romanski jezici ne poznaju, tipa *chiar*, u značenju „čak“, od latinskog pridjeva *clarus, picior* u značenju „noga“ od kasno-latinskog *petiolus* („nožica“), što je u stvari deminutiv deminutiva *pediculus* („mala noga“)*, femeie* u značenju „žena“ od latinskog *familia* („obitelj“)*, mire* u značenju „ženik“ od *miles* „vojnik“, *sat* u značenju „selo“ od *fossatum* – „ograđeni jarak“, *leagăn* („kolijevka“), izvedenica od vulgarno-latinskog *liginare* (klasično latinski *ligare* t.j. „vezati“)*, lingură* od latinskog deminutiva *lingula* (doslovno „jezičac“, no ujedno i „žlica“)*, plăcintă* u značenju „kolač“ od latinskog *placenta* („palačinka, kolač“), *merge* u smislu „ići“ od latinskog *mergere* „uroniti“*, a pleca* u značenju „otići“ od latinskog *plicare* „zamotati“ jer bi se šatori pastira pri odlasku smotali, no također, umjesto nekih riječi latinskog porijekla, koristi slavenske posuđenice, riječi autohtonog (dačko-tračkog) porijekla ili posuđenice iz drugih jezika: slavenskog porijekla - *cocoș, jubi, trai, stejar, zidar,* dačko-tračkog porijekla *țap, mazăre, viezure, strugure* itd. (ibid.)

U zapadnoj Romaniji postoji dvjestotinjak riječi iz latinskog koje se ne koriste u rumunjskom, no također postoji niz latinskih riječi sačuvanih samo u rumunjskom.[334] Neke od tih su *pervigilatore – privighetoare* u značenju „slavuj”, od vulgarno-latinskog pervigilare „bdjeti”; *lucrum* – koja u klasičnom latinskom znači „profit, dobitak”, a u rumunjskom *lucru* znači „stvar”. Ponekad se pak slaže s drugim konzervativnim areama u Romaniji – tako u

[334] Cijela lista takvih riječi Rosetti 1986: 175-180.

rumunjskom „znati" dolazi od *stire*, kao i u sardskom: dakorumunjski *a ști*, sardski *iskire*. (Tekavčić 1970: 213)

Također postoji cijeli niz riječi koje u rumunjskom imaju drugačije značenje u odnosu na druge romanske jezike – npr. *albastru*, koji u rumunjskom znači „plavo", a dolazi od vulgarno-latinskog *albaster* (izvedeno iz klasično-latinskog *albus*) što znači „bijelo".[335] Drugi takav primjer je riječ za muškarca *bărbat*, izveden iz latinskog *barbatus* – „onaj koji ima bradu". Također, *inimă* [336] izvedeno od *anima* [337], znači „srce", a ne „duša" kako je izvorno latinsko značenje i kako je sačuvano u drugim romanskim jezicima.[338] (Rosetti 1986: 181)

Također, mahom svi zapadno-romanski jezici koriste pridjev *grandis* za „velik", dok rumunjski koristi komparativ *maior*: dakorumunjski – *mare*. Glagolska izvedenica *libertare* samo u rumunjskom ima značenje „oprostiti" – *a ierta*. Vulgarno latinski glagol *excaldare* u rumunjskom dobiva značenje „kupati" – *a scălda*. (Skok 19 : 90-91)

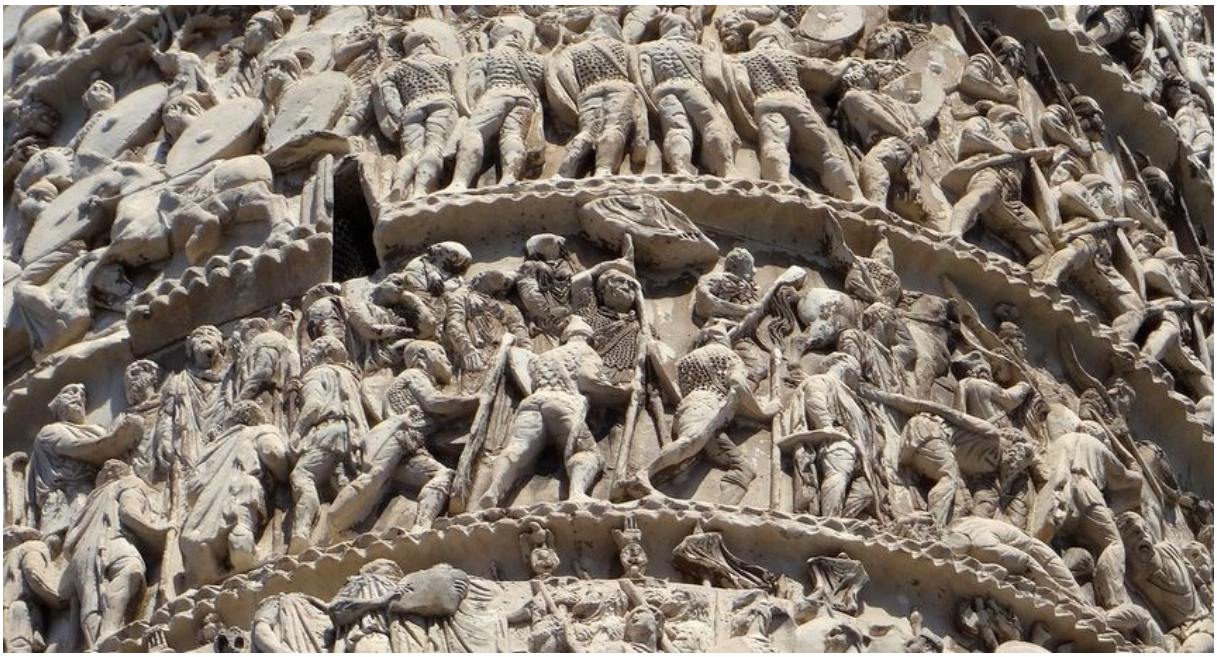
Valja reći da vulgarni latinski na području Dacije ima poseban karakter – uglavnom rustikalan, tako da su dimenzije leksika po pitanju urbanog života jako reducirane. To je leksik koji preferira konkretne naspram apstraktnih termina te sadrži mnogo arhaičnih termina koji su se mahom izgubili u drugim dijelovima carstva. Terminologija vezana za poljoprivredu gotovo je primitivna, a terminologija vezana za navigaciju praktički ne postoji (rumunjski ne čuva latinske riječi tipa *ballaena, portus, ancora* itd). Niz riječi koje se odnose na aspekte iz gradskog života nestale su nakon perioda nekorištenja jer nije bilo za njih korespondenata u stvarnom životu. Među njih ubrajaju se termini koji se odnose na organizaciju gradskog života: *littera, lectus, lampas* te one koje označavaju luksuznu robu: *purpura, saeta*, itd. Neki termini koji se odnose na urbani život ipak su se sačuvali, no uz promijenjeno značenje – tako *pavimentum*, odnosno „popločena cesta" postaje *pamânt* i dobiva šire značenje „zemlje, tla" što reflektira novonastalu situaciju nastalu nakon povlačenja rimskih trupa i zamiranja gradskog života. Također *monumentum* kroz metonimiju postaje *mormânt* i postaje „grobnica", „mjesto ukopa". (Halichias 2018: 226-227)

[335] https://www.dex.ro/albastru
[336] U arumunjskom znači „hrabrost" (Rosetti 1986: 181)
[337] https://dexonline.ro/definitie/inim%C4%83
[338] Cijelu listu takvih riječi v. u Rosetti 1986: 181-183.

Slikovni prilozi

Slika br. 1: Trajanov stup podignut u slavu pobjede nad Dacijom – preuzeto s britannica.com

Slika br. 2: Detalj s Trajanova stupa - preuzeto s alamy.com

Slika br. 3: Trajanov novac kovan u čast pobjede nad Dacijom - preuzeto s cointalk.com

Slika br. 4, 5: Trajanov novac kovan u čast pobjede nad Dacijom – preuzeto s cgb.fr

Slika br. 6: Trajanov novac kovan u čast pobjede nad Dacijom – preuzeto s coincommunity.com

Slika br. 7. Reljefni prikaz iz Trajanova doba: „Dacia capta“ – preuzeto s enciclopedia-dacica.ro

Slika br. 8: Pečat okulista Publija Kornelija Kolonija sa spomenom biljke „chelidonium“ – preuzeto s muzeuzalau.ro

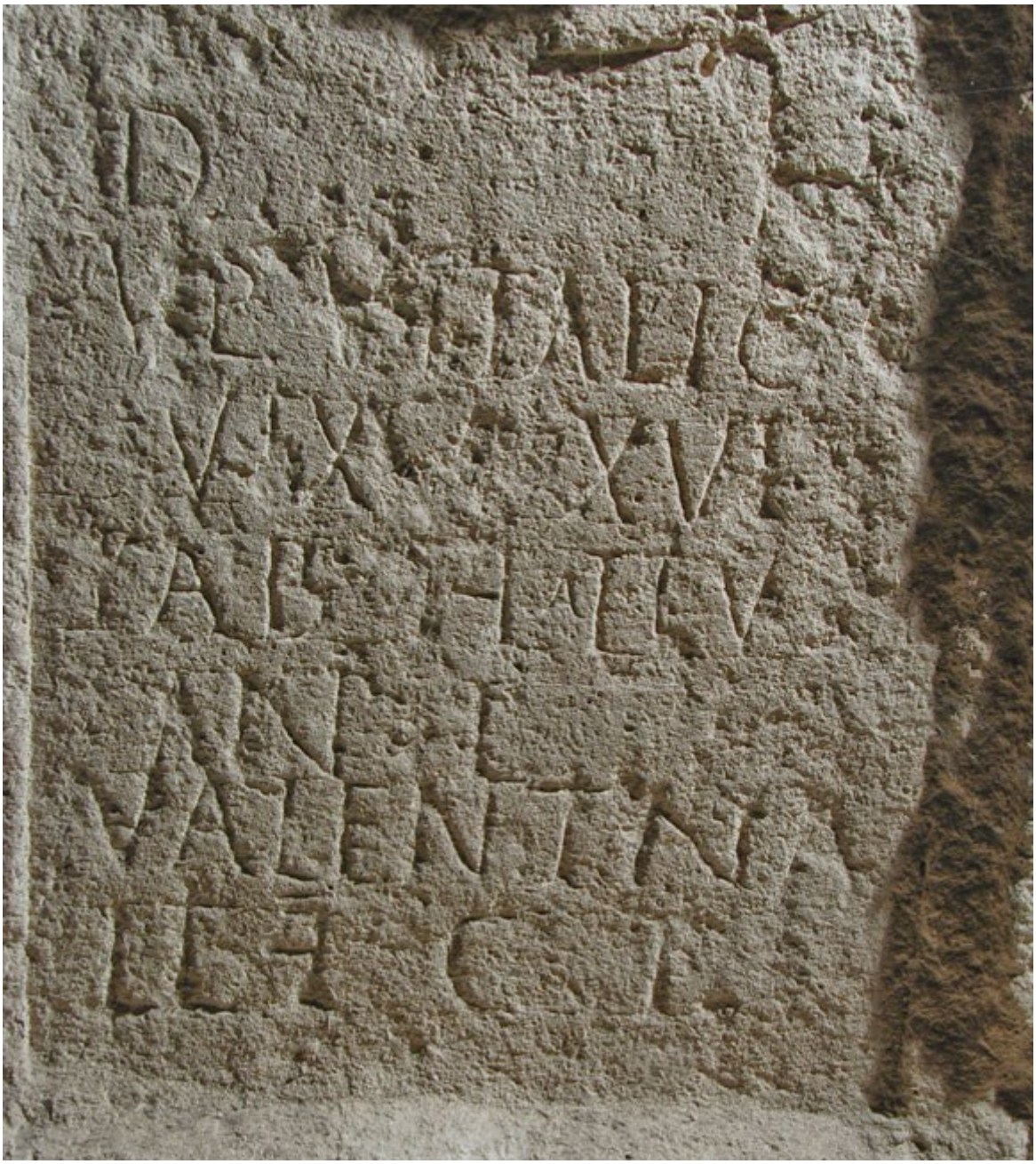
Slika br. 9: Natpis urezan u kamenu iz Sarmizegetuse – preuzeto s edh-www.adw.uni-heidelberg.de

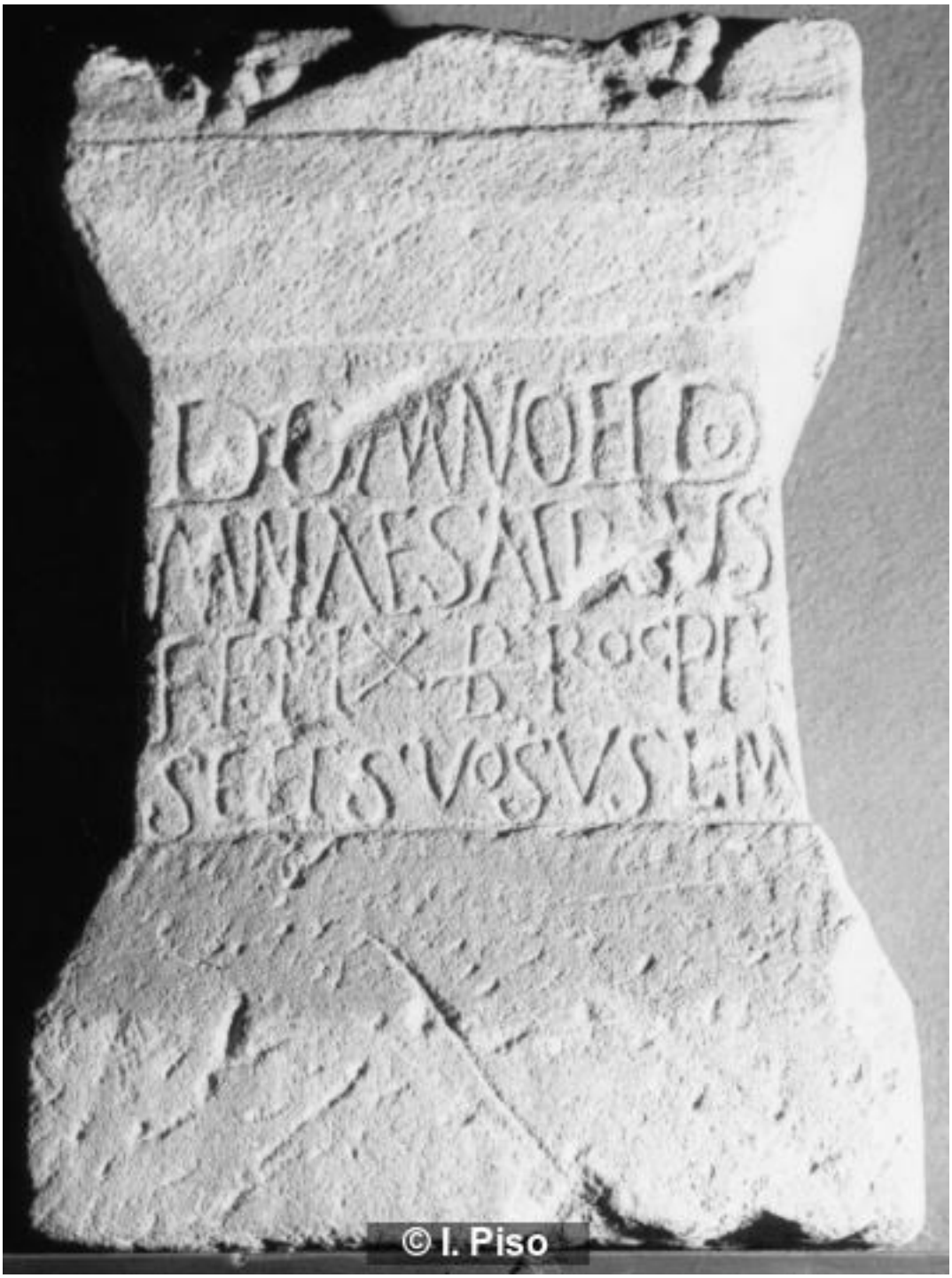
Slika br. 10: Natpis urezan u kamenu iz mjesta Ramite/*Certiae* – preuzeto s edh-www.adw.uni-heidelberg.de

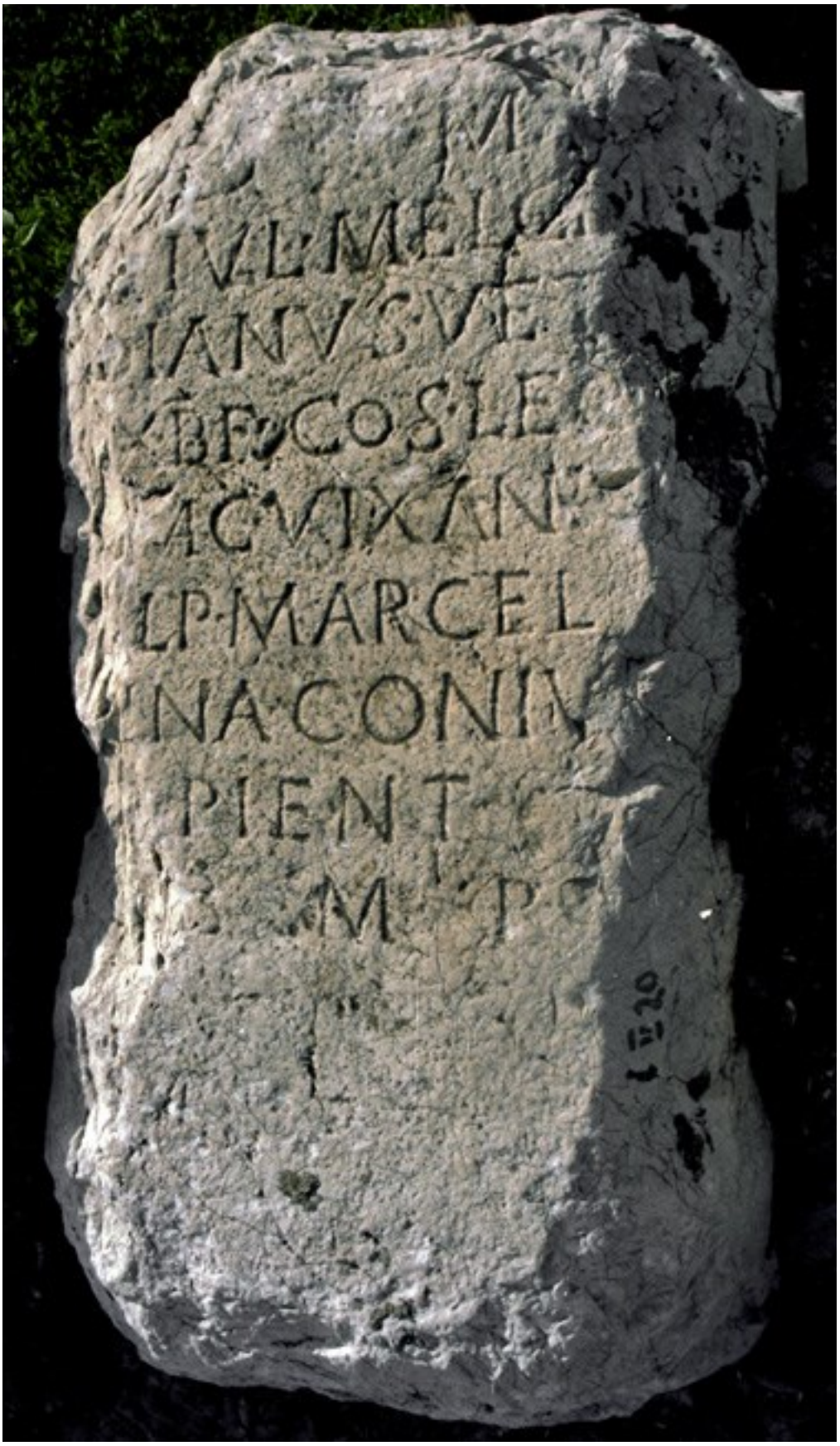
Slika br. 11: Natpis na steli s urezanim vulgarno-latinskim oblikom *tit(u)l(um)* – preuzeto s edh-www.adw.uni-heidelberg.de

Slika br. 12: Natpis na steli s urezanim vulgarno-latinskim oblikom *tit(u)l(um)* – preuzeto s edh-www.adw.uni-heidelberg.de

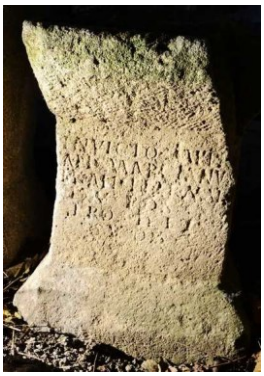
Slika br. 13: Natpis iz Ampela – preuzeto s edh-www.adw.uni-heidelberg.de

Slika br. 14. Natpis iz Turnu-Severina – preuzeto s edh-www.adw.uni-heidelberg.de

Slika br. 15: Natpis „leguli aurariar(um)“ urezan u kamenu – preuzeto s www2.rgzm.de/Transformation/Romania/Mining/Image30engl.htm

Slika br. 16: Natpis iz mjesta Roșiori de Vede - preuzeto s edh-www.adw.uni-heidelberg.de

Slika br. 17: Jedna od voštanih pločica iz mjesta Alburnus Maior – preuzeto s adevarul.ro

Slika br. 18: *Tabella defixionis* iz Apula – preuzeto s ziaruluniera.ro

9. Zaključak

Tema ovog rada su epigrafski spomenici na području Dacije i njihov odraz u rumunjskom. Rad se pokazao izazovan zbog manjka istraženog i katalogiziranog materijala, zbog manjka pristupu (online i uživo) onom dijelu materijala koji je obrađen, te rekla bih i zbog manjka interesa. Baš kao i susjedna joj Dalmacija, Dacija nije pretjerano zanimljiva filolozima, a čini se da se situacija neće tako skoro mijenjati. Nekako su uvijek bile popularnije zapadne provincije, što zbog prestiža, što zbog obilja katalogizirane građe, no vjerujem da kad bi joj se dala prilika, Dacija bi se pokazala itekako zahvalnim područjem za izučavanje vulgarnog latinskog.

Dacija je bila pod rimskom vlasti nešto manje od dvjesto godina, no ipak je zabilježen popriličan broj epigrafskih spomenika. Postoje tri baze podataka s različitim brojem unešenih natpisa, no veći broj natpisa poprilično je slobodno rekonstruiran. Naime, većina natpisa vrlo je loše i krnje očuvana, što otvara vrata mnogim (navučenim) interpretacijama. No, poprilično dobro su očuvane voštane pločice iz mjesta *Alburnus Maior* (danas Roșia Montană). Od otprilike pedesetak pronađenih pločica unutar napuštenog rimskog rudnika, njih 25 je sačuvano u izuzetno dobrom stanju (tri imaju u potpunosti sačuvane triptihe). One uglavnom sačinjavaju niz kupoprodajnih ugovora različitih vrsta, no postoji i jedna koja čini popis namirnica potrebnih za banket. Od ostalih epigrafskih spomenka, pronađena je jedna zlatna pločica za proklinjanje (*tabella defixionis*) na grčkom jeziku u Dierni, te jedna olovna u Apulu (danas Alba Iulia) na latinskom jeziku. Kod olovne pločice iz Apula tekst se javlja u 22 retka, u svakom stoji riječ *nomen*, a iza te riječi ime u genitivu. Zabilježeno je sedam ženskih imena s genitivom na *–es*, što prati tendencije i u susjednoj Panoniji, gdje su takvi genitivi na *–es* pronađeni u još većem broju.

Od 2011.-2016. bio je aktivan projekt sakupljanja i katalogiziranja latinskih natpisa sa svrhom formiranja rječnika epigrafskih natpisa s područja Dacije pod naslovom „Lexicon epigrafic al Daciei". Pritom su se služili s obilatom epigrafskom građom, prema kojoj je i načinjen rječnik filološkog i povijesnog karaktera, koji nudi pojedine riječi i pritom ispisuje sve natpise na kojima je pronađena pojedina riječ. Taj je rječnik obavljen u obliku istoimene knjige.

Što se tiče fonologije, o tome su pisali Mihăescu, Galdi, Rosetti i Philippide. Nažalost, velik broj pronađenih inovacija u rumunjskoj fonologiji nije potvrđen na epigrafskom materijalu u Daciji, niti u susjednim provincijama. Vokali i diftonzi stoje nešto bolje po tom pitanju od konsonanata – tako od navedenih 11 vokalskih inovacija, sedam je potvrđeno u Daciji, odnosno 63% (nenaglašeno *i* alternira s *e,* naglašeno *i* asimilirano s *u* koji slijedi, *e*

asimilacijom prelazi u *a, o* zamijenjeno s *u, o zamijenjeno s u, u* u hijatu je nestalo, diftong *ae* izgovara se kao *e*), tri inovacije nisu potvrđene u Daciji, no jedna je potvrđena u susjednim provincijama (nenaglašeno *i* asimilirano u *u*).

Što se tiče konsonanata, od navedenih 38 inovacija, 15 nije zabilježeno niti u Daciji, niti u okolnim provincijama, osam nije zabilježeno u Daciji, no zabilježeno je u okolnim provincijama. To znači da je jedva 31% konsonantskih inovacija zabilježeno na epigrafskom materijalu u Daciji. U Daciji su potvrđene ove inovacije: kons. grupa *nct* prelazi u *nt,* kons. grupa *cs* reducira se na *s*, kons. grupa *ns* reducira se na *s,* nestanak međuvokalnog *v*, prelazak *v* u *b*, nestanak *v* i *b* u intervokalnom položaju, *l* kojeg slijedi *i*, ili *i* u hijatu nestaje u nekim riječima, *d* kojeg slijedi *i* u hijatu se asimilira, eliminacija *w* iz kons. grupe *kw*, *g* ispred *i*, *e* daje *ǧ, t* iza kojeg slijedi *i, e* postaje sibilarizirano, *s* ispred *i, e* u hijatu. U susjednim provincijama posvjedočeno je da kons. grupa *ct* prelazi u *pt* (Dalmacija), kons. grupa *pt* prelazi u *t* (Panonija), kons. grupa *tl* prelazi u *cl* (Mezija), *g* nestaje ispred *i*, *e* (Dalmacija i Mezija), intervokalno *l* prelazi u *r* (Panonija), konsonant *i* (*j*) iza kojeg slijedi *a* daje *z* (Dalmacija), konsonant *i* (*j*) iza kojeg slijedi *u*, *o* daje *ǧ* (Dalmacija), *t* ispred i u hijatu daje c (Dalmacija), *d* iza kojeg slijedi *i, e* u hijatu daje *dz* (Dalmacija).

Palatalizacija *d* ispred *i, e* u hijatu prema nekim autorima nastala je u četvrtom stoljeću (Lindsay-Nohl), prema Densusianu u šestom, no postoje indikacije da je mogla nastati već u drugom stoljeću, analogno prema *t* plus vokali u hijatu.

Posebno slabo su posvjedočene tzv. druge palatalizacije (*k, g* ispred *i, e*), a njihova točna datacija varira od autora do autora. Tako se za palatalizaciju *k, g* ispred *i, e* Guarnerio, Meyer-Lübke i Richter zalažu za treće, odnosno četvrto stoljeće, Schuchardt za četvrto ili peto stoljeće, Philippide za šesto stoljeće, a Gaston Paris, Lindsay-Nohl i Skok za sedmo stoljeće. Skok se poziva na Prokopija i smatra da je rumunjska palatalizacija nastala nakon što su uništeni latinski centri na području Balkana, t.j. nakon 600. godine. S obzirom na uglavnom pastirski i rustikalan karakter preostalog romaniziranog stanovništa, koje uglavnom nije znalo pisati, vjerojatno se točna datacija nikad neće uspostaviti.

Na epigrafskom materijalu obilato je potvđeno gubljenje inicijalnog *h* te finalnih konsonanata *-m, -s, -t.* Rotacizam intervokalnog *–l*, tako karakterističan za sve rumunjske povijesne dijalekte, „potvrđen" je jednim jedinim poprilično nategnutim primjerom iz Panonije – *mr*, za „m(i)l(e)s".

Što se tiče očuvanja konsonanata, na epigrafskom materijalu u Daciji najbolje je posvjedočeno očuvanje *k* ispred *a, i, u.*

Zbog promjene u tipu dominantnog naglaska, odnosno prelaska melodijskog naglaska u dinamički, došlo je do „zatvaranja“ nekih vokala, a prednji pak vokali postaju posteriorni.

Rumunjski (uz sardski) čuva kratko *u*: npr. *lupus* – dakorum. *lup.* Diftonzi u vulgarnom latinskom prolaze kroz proces monoftongacije, no rumunjski čuva diftong *au* u naglašenom položaju: *aurum* – dakorum. – *aur.*

O pitanju morfologije bavili su se Mihăescu, Galdi, Rosetti i Philippide. Nažalost nije očuvano mnogo morfoloških devijacija na epigrafskom materijalu s područja Dacije i okolnih provincija. Ipak, primjećuje se tendencija eliminacije srednjeg roda – što potvrđuju i sačuvani primjeri prelaska srednjeg roda u muški rod – s područja Dacije – *frontalis = frontale*; s područja Dalmacije *fatus = fatum* i slično. U rumunjskom postoji velik broj imenica srednjeg roda koje su prozišle iz latinskih imenica srednjeg roda – *corp, cer, corn* itd. Nadalje, postoje dokazi o brkanju oblika za nominativ i akuzativ, te za genitiv i dativ. Tako na epigrafskim spomenicima s područja Dacije pronalazimo natpise koji glase: *Silvano ara(m) posuit*, no također *deposita…filiam.* U rumunjskom također postoji sinkretizam nominativa i akuzativa, a razlikovanje nominativa od akuzativa vrši se upotrebom prijedloga *pe*. Epigrafski materijal na tlu Dacije potvrđuje i brkanje genitiva i dativa, npr. *Aemilio Martialis.* Sinkretizam genitiva i dativa javlja se i danas u rumunjskom jeziku, a razlikovanje dvaju padeža često se vrši upotrebom posebnog člana, tzv. genitivala. *Feminina* na *–us* iz četvrte deklinacije, te *substantiva communia,* javljaju se i na epigrafskom materijalu u Daciji i okolnim provincijama. Tako je posvjedočeno na području Dacije *Octavia (soc)rui; neptiae*; u rumunjskom su te imenice sačuvane u ženskom rodu *noră, soacră,* a za *nepos* postoji i muška i ženska inačica - *nepot* i *nepoată.* Imenica *dies*, koja se javlja u ženskom rodu na natpisima u Daciji npr. *ex hac die,* sačuvana je i u rumunjskom u ženskom rodu – *dies = zi*.

Što se tiče glagolskog sustava, malo je sačuvano što bi se moglo dovesti u vezu s trenutnim stanjem u rumunjskom. Postoje primjeri korištenja pluskvamperfekta u značenju perfekta u epigrafskom materijalu, npr. *Ael(ius) Bolhas Bannaei vet(eranus)….et Ael(ia) Domestica con(i)ux aeius posuerant.* U suvremenom rumunjskom sačuvana je ta tendencija, budući da je rumunjski (sintetički) perfekt potekao iz latinskog pluskvamperfekta. Na području Panonije posvjedočeni su primjeri upotrebe konjunktiva prezenta u značenju indikativa: *valeates vos qui superis setis.* U rumunjskom jeziku cijela paradigma glagola biti u indikativu prezenta potječe upravo iz konjunktiva u značenju indikativa. Perifrastične forme s glagolima *habere/velle/debere* zamijenile su sintaktički futur, kako je vidljivo i iz eigrafskog materijala. Tako je zabilježeno na području Dalmacije - *si quis…velet inponere.* Ta konstrukcija se u svom analitičkom obliku, t.j. korištenjem infinitiva i glagola *velle*, održala do danas u rumunjskom.

Općenito govoreći, o morfologiji suvremenog rumunjskog može se reći da rumunjski čuva srednji rod, kako u pojedinim riječima – *îns* iz ispum, *ce* iz *quid*, tako i u nastavcima za množinu srednjeg roda na *–uri*, što je direktan nasljednik latinskog nastavka za srednji rod *–ora*. Izgubili su se padežni nastavci, no neki se još čuvaju u nekim reliktima – tako dani u tjednu čuvaju genitiv (*luni*, *marți, miercuri, joi, vineri)*, vokativ na *–e* čuva se u svakodnevnoj upotrebi (*Doamne*!), no također u pojedinim izrazima kao npr. *Dumnezeu* (od *Domine deus*). U rumunjskom je enklitičan određeni član nastao od determinativa *ille* koji je postponiran, a na kojeg se također „lijepi" vokativni nastavak *–e*: npr. *profesorule*! Rumunjski također posjeduje proklitičan član, tzv. genitival koji je marker genitiva (*al, a ai, ale*). U rumunjskom se čuva parafrastična forma perfekta koji se formira pomoću glagola *habere* i participa (*am cântat*); sintaktički perfekt postoji, no malo se koristi, osim u Olteniji i u književnosti. Rumunjski je jedan od rijetkih romanskih jezika koji i danas ima perifrastične forme za futur (*voi cânta*) i kondicional (*aș cânta*). Mnogi glagoli četvrte konjugacije imaju inkohativni nastavak na *–esc* u prvom i trećem licu jednine i množine (*albesc, amărăsc, amuțesc, asurzesc, împlinesc, îndulcesc, înfloresc, înverzesc, umbresc, onesc*). Glagoli na *–izare* šire se zbog širenja kršćanstva (*baptizare, exorcizare*), a glagoli na *–are* započinju formirati novu paradigmu usvajanjem novog nastavka na *–ez* u prvom licu jednine (*dansez*).

Što se tiče sintakse epigrafskih spomenika, o tome su pisali Galdi, Feher i Mihăescu. Nažalost, epigrafski spomenici nisu najbolji izvori sintaktičkih devijacija, za razliku od književnih tekstova. Imaju vrlo jednostavnu strukturu, koja je obično klišeizirana i repetitivna. No, ipak daju neki uvid u sintaktičke osobine vulgarnog latinskog tog vremena. Od dvadesetak primjera na kojima su uočene devijacije u sintaksi, u modernom rumunjskom javlja se odraz u kojih pedesetak posto. Ipak, rumunjski čuva i danas neke karakteristike latinske sintakse, posebno kasnolatinske sintakse: npr. sinkretizam nominativa i akuzativa (barem po obliku, prijedlog *pe,* od latinskog *per,* koristi se kao marker akuzativa), sinkretizam genitiva i dativa, a genitiv se razlikuje od dativa upotrebom posebnog člana - tzv. genitivala (*al, a, ai, ale*). Također, rumunjski čuva akuzativ cilja (izražen prijedlogom *la*, od latinskog priloga *illac*) – tako postoje konstrukcije: *dă apă la vite*. Rumunjski čuva latinski vokativ na *–e* u singularu, osim toga čuva latinski srednji rod, koji je doduše izgubio poseban oblik, ali postoji kao kategorija – u jednini jednak muškim, a u množini ženskim imenicama – tako da govorimo o tzv. ambigenim imenicama. Također čuva latinski genitiv plurala demonstrativnih zamjenica *illorum* – rumunjski *lor*; čuva i adnominalni dativ, čest kod tzv. moldavskih kroničara, npr. kod Grigore Ureche - …*acestu Pătru Vodă.....era ficior Mircii Vodă.*

Rumunjski čuva konjunktiv pluskvamperfekta, koji je u rumunjskom prešao u indikativ (npr. *avusesem*); gerund se kao i u latinskom koristi kao glagolska imenica: *citind cartea=legendo librum.* Postoji duži i kraći infinitiv, a dugi infinitiv se od šesnaestog stoljeća supstantivizira. Općenita je tendencija, kao jedan od balkanizama, upotreba konjunktiva umjesto infinitiva. Za izražavanje posvojnosti, rumunjski slijedi latinsku konstrukciju *mihi est... mi-e frică.* Naime, za izražavanje ideje posesivnosti, rumunjski koristi *esse*, dok se u većini drugih romanskih jezika koristi *habere*.

Rumunjski također slijedi konstrukciju latinskih bezličnih glagola: *fulgurat, pluit, ninguit – fulgură, plouă, ninge.* Za konstrukciju negativne rečenice, rumunjski koristi *numai* (od *non magis*): *aș veni, numai să nu-mi ceri nimic.* Porijeklo takve sintaktičke strukture može se potražiti u kasno latinskim konstrukcijama. Rumunjski koristi indikativ u subordiniranim rečenicama iza glagola koje znače „vidjeti", „znati" i „tražiti": *Nu știu cine vine.* Time slijedi praksu vulgarnog latinskog, jer je u klasičnom latinskom u tom slučaju bio korišten konjunktiv. Za konstrukciju negativne rečenice, rumunjski koristi *numai* (od *non magis*): *aș veni, numai să nu-mi ceri nimic.*

Što se tiče reda riječi u rečenici, u rumunjskom on je nešto slobodniji nego u ostalim romanskim jezicima zahvaljujući prijedlogu *per* (rumunjski *pe*), koji je u rumunjskom marker direktnog objekta. Tako su u rumunjskom moguće inverzije uobičajenog reda riječi u rečenici, pa se može reći *Tatăl iubește pe copil, Pe copil iubește tatăl,* te *Iubește tatăl pe copil.*

Što se tiče leksika, postoji par monografija vrijednih spomena (od strane Drăgoiescu, Mihăescu i Stati), no većina je zastarjela i ti autori prečesto nisu imali pristup relevantnoj građi. Osim epigrafskih spomenika u kamenu, bitan izvor podataka su voštane pločice iz mjesta *Alburnus Maior* (danas Roșia Montana). Pronađeno ih je između 40 i 50, sačuvano oko 25, a neke su iznimno dobro očuvane. Raznolikog su karaktera, uglavnom su to kupoprodajni ugovori, ugovori o zaposlenju, no ima i pločica na kojima se nalazi popis namirnica za gozbu.

Što se tiče leksika epigrafskih spomenika spomenutog u ovom radu, radi se o listi od 32 riječi, od kojih je većina sačuvana u suvremenom rumunjskom (njih 20), no od tih koje se nalaze u suvremenom rumunjskom samo osam imaju isto značenje viđeno na spomenicima. Jedna od takvih najznakovitijih riječi je *neptia* (u klasičnom latinskom *nepos*) – u značenju „unuka" odnosno „nećakinja". Takvo dvostruko značenje čuva jedino rumunjski (*nepoată*).

Pronađeno je par *hapaxa* (*danistarius, dioxus*), naziva medicinskih biljaka (*chelidonium*), a posebno zanimljive riječi zabilježene su u izvornom ili potpuno drugačijem značenju od onog koje se pronalazi danas. Tako se *angelus* javlja u izvornom grčkom značenju „glasnik", a zabilježeno je i *facere* u značenju „živjeti", *abstinere* u značenju „zadržati novac

kao pozajmicu“, *forma* u značenju „okvir ogledala“, supstantivirano *frontalis* u značenju „prednji zid“, *memoria* u značenju „grobnica“, *pupillus* u značenju „štićenik“, te *validare* u značenju „povećati“.

Može se reći da je vulgarnolatinski leksik u rumunjskom specifičan jer npr. nema uobičajenih riječi iz crkvene administracije preuzete iz latinskog, kao kod većine ostalih romanskih jezika, već se koriste pomalo specifične riječi, mahom preuzete iz grčkog slavenskim posredovanjem. Tako je crkva *biserică* (od latinskog *basilica*), redovnik je *călugăr* (što je slavenska posuđenica preuzet iz grčkog), Biblija je *scriptură*, a svećenik je *preot* (posuđenica iz grčkog).

Također, postoje riječi u rumunjskom koje nisu sačuvane ni u kojem drugom romanskom jeziku – npr. rumunjski *lucru* – „stvar“ (od latinskog *lucrum* – „profit, dobitak“), *privighetoare* – „slavuj“ (od latinskog *pervigilatore(m)* – „onaj koji bdije“, odnosno „slavuj“). Potom, postoji niz riječi koje u rumunjskom imaju drugo značenje u odnosu na ostale romanske jezike: *inimă* – „srce“ (od latinskog *anima* – „duša“), *bărbat* – „muškarac” (od latinskog pridjeva *barbatus* – „onaj koji ima bradu, bradat”), *albastru* – „plavo” (od vulgarnolatinskog *albaster*, izvedeno od *albus* – „bijel”). Većina romanskih jezika koristi *grandis* za „velik”, dok rumunjski koristi *mare* od komparativa „*maior*”.

Potom, u rumunjskom manjkaju izrazi koji označavaju navigaciju (u rumunjskom nema termina *ballaena, portus, ancora*), poljoprivredna terminologija vrlo je jednostavna, nedostaju i apstraktni termini te termini koji označavaju luksuz (*purpura, saeta* itd.) Čak i riječi koje se povezuju s luksuznijim i gradskim načinom života u rumunjskom promijenile su značenje, reflektirajući novonastalu situaciju, nakon što se povukla rimska vojska i administracija 275. godine. Tako *pavimentum*, izvorno „popločana cesta”, u rumunjskom postoje *pamânt* u značenju „zemlja, tlo”.

Moglo bi se reći da osim par izuzetaka gdje se na epigrafskom materijalu među vulgarnolatinskim pojavama mogu pronaći zameci rumunjskog, nažalost, zbog tisućljetnog manjka ikakvih zapisa, ne može se povući sigurna veza. U svakom slučaju, trebalo bi sav materijal proći još jednom i vidjeti može li se na temelju postojeće građe naći još veza.

10. *Appendix* – tekstualni prilozi

1. Voštana pločica br. 31 – IDR I 31, CIL III, p. 924 I, 167 n. e.; opis pogrebnog društva iz mjesta Alburnus Maior

descriptum et recognitum factum ex libello, qui propositus
erat Alb(urno) Maiori ad statione Resculi, in quo scriptum erat
id quod i(nfra) s(criptum) est.
Artemidorus Apolloni magister collegi Iovis Cerneni et
Valerius Niconis et Offas Menofili questores collegi eius-
dem posito hoc libello publice testantur:
ex collegio s(upra) s(cripto), ubi erant ho[m](ines) LIIII, ex eis non plus
remasisse {[26]remansisse}[26] ad Alb(urnum) quam quot h(omines) XVII: Iulium Iuli quoque
commagistrum suum ex die magisteri sui non accessisse
ad Alburnum neq(ue) in collegio: seque eis qui pre-
sentes fuerunt rationem reddedisse et si quit {[26]quid}[26]
eorum abuerat reddedisset sive funeribus:
et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset:
modoque autem neque funeraticis sufficerent
neque loculum aberet neque quisquam tam magno
tempore diebus, quibus legi continetur, convenire
voluerint aut conferre funeraticia sive munera:
seque i[d]circo per hunc libellum publice testantur,
ut, si quis defunctus fuerit, ne putet se colle-
gium abere aut ab eis aliquem petitio-
nem funeris abiturum.
propositus Alb(urno) Maiori V idus Febr(uarias) Imp(eratore) L(ucio)
Aur(elio) Vero III et Quadrato co(n)s(ulibus).

act(um) Alb(urno) Maiori.
ex.ext.pag.pr.(t.2).l.1 descriptum et recognitum
factum ex libello, qui propo-
situs erat Alb(urno) Maiori ad statio-
nem Resculi, in quo scrip-
tum erat id quot {[26]quod}[26] i(nfra) s(criptum) est.
Artemidorus Apolloni magister
collegi Iovis Cerneni et Valerius
Niconis et Offas Menofili questo-
res collegi eiusdem
posito hoc libello publice testantur
ex collegis s(upra) s(criptis), ubi erant homin(es) LIIII,
ex eis non plus remasisse Albur(ni)
quam quot homin(es) XVII:

Iulium Iuli quoque commagistrum suum
ex die magisteri sui non accessisse ad Alburnum neq(ue)
in collegio: seque eis qui presentes fuerunt ratio-
nem reddedisse et si quit eorum abuerat redde-
disset sive funeribus, et cautionem suam, in qua
eis caverat, recepisset: modoque autem neque fu-
neraticis sufficerent neque loculum aberet neq(ue)
quisquam ta[m magno tempore diebus qui]bus legi
continetur convenire voluerint aut confer-
re funeraticia sive munera:
seque idcirco per hunc libellum publice testantur, ut, si quis
defunctus fuerit, ne putet se collegium abere aut
ab eis aliquem petitionem funeris abiturum.
propositus Alb(urno) Maiori V idus Febr(uarias) Imp(eratore) L(ucio) Aur(elio) Vero III et
Quadrato co(n)s(ulibus). act(um) Alb(urno) Maiori.
L(uci) Vasidi Victo-
ris
C(ai) Secundini Legitimi
Stertini Rustici
Aeli Platoris
Geldonis
[— — — — — — — — — —]
Ulpi Felicis
Septembris Platoris.

2. Voštana pločica br. 36 - IDR I 36, CIL III, p. 936 VI, 139. n. e.; ugovor o kupnji djeteta roba, iz mjesta Alburnus Maior

1 Maximus Batonis puellam nomine
Passiam, sive ea quo alio nomine est, an-
norum ‘circiter p(lus) m(inus)′ sex, ‘empta sportellaria′, emit mancipioque accepit
de Dasio Verzonis Pirusta ex Kaviereti[o]
5 ducentis quinque.
iam puellam sanam esse a furtis noxisque
solutam, fugitivam erronem non esse
praestari. quot si quis eum puella{a}m {[26]puellam}[26]
partemve quam ex eo quis evicerit,
10 quo minus Maximum Batonis quo-
ve ea res pertinebit habere possi-
dereque recte liceat, tum quanti
ea puella empta est, tam pecuniam
14 et alterum tantum dari fide rogavit
15 Maximus Batonis, fide promisit Dasius

Verzonis Pirusta ex Kaviereti.
proque ea puella, quae s(upra) s(cripta) est, □ ducentos quinque accepisse et habere
se dixit Dasius Verzonis a Maximo Batonis.
actum Karto XVI k(alendas) Apriles
Tito Aelio Caesare Antonino Pio II et Bruttio
Praesente II co(n)s(ulibus).
Maximus Batonis puellam
nomine Passiam, sive ea
quo alio nomine est, annorum circiter p(lus) m(inus) sex, empta sportellaria, emit mancipioque accepit de
Dasio Verzonis Pirusta
ex Kavieretio ducentis et quinque.
eam puellam ‘sanam esse′ furtis noxaque solutam, fugitivam erronem non
esse praestari. quot
si quis eam puellam
partemve quam ex eo
quis evicerit, quo
minus Maximum Batonis quove ea re[s]
Maximi Veneti principis
Masuri Messi
dec(urionis)
Anneses Andunocnetis
Plani Verzonis Sclaietis
Liccai Epicadi
Marciniesi
Epicadi Plarentis qui et Mico
Dasi Verzonis
ipsius venditoris.
{²pagina posterior deest}²

3. Voštana pločica br. 46 – CIL III, p. 953, XV; popis namirnica za banket

1 IIII non(as) April(es) [— — — — — — — — — —]
pr(idie) non(as) April(es) ac[— — — — — — —]
VII idus April(es) a[— — — — — — — — —]
idibus April(ibus) acc[— — — — — — — —]
5 XVII kal(endas) Maias acce[— —] □ XX[—]
XV kal(endas) Maias acce[p]it □ XXII
XIII kal(endas) Maias pensio □ XXV
VIII kal(endas) Maias accepi □ XXV
VII kal(endas) Maias accepi □ XX
10 IIII kal(endas) Maias accepi □ XXV
kal(endas) Maias accepi □ XX[— —]
[— — —] non(as) Maias accepi [— — — —]
p[rid(ie)] non(as) Aug(ustas) XXIII
14 pr(idie) kal(endas) Maias ex □ CLXVI
15 agnos n(umero) V □ XVIII
porcellum □ V
panem candid(um) □ II[— —]
thus prim(um) (semis) □ II[I](?)
[— — —] (dimidia sextula) III[—] □ II
20 [— — —] □ XCV[— —]
[— — —]G III □ XX[XV(?) —]
peganinum □ I (semuncia)
impensam □ (semis) (semuncia)
aceti (dimidia sextula) I □ (semis) [— — — — —]
2 salem, et cep(am) □ (semis) (uncia) (semuncia) □ CL[— —]
[— — — — — —] □ II (semis) □ CLX[—]
[— — — — — —] □ II

10. Sažetak i ključne riječi

Svrha ovog rada je prikazati dijakronijski razvoj vulgarnog latiniteta od prvih početaka latinskog jezika do pojave romanskih jezika, posebno rumunjskog jezika. Takav pristup pridonosi dubljem razumijevanju svih pojava i danas prisutnih u romanskim jezicima. Epigrafski materijal s područja Dacije, iako oskudan, ipak daje neki uvid u balkansku inačicu latinskog jezika.

Ključne riječi: vulgarnolatinske osobine na epigrafskim spomenicima na području Dacije, dijakronijski prikaz razvitka latinskog jezika, fonološki, morfosintaktički i leksički razvitak vulgarnog latiniteta, epigrafski spomenici na području Dacije

10. Summary and keywords

The purpose of this thesis is to demonstrate diachronic development of the vulgar Latin from the beginning of the Latin language to the appearance of the romance languages, especially Rumanian language. Such approach deepens the understanding of all the features present even today in the romance languages. Epigraphic material from the Dacian territory, despite being scarce, nonetheless gives insight into the Balkan Latin.

Keywords: vulgar Latin characteristics of the epigraphic material from the Dacian territory, the depiction of the diachronic development of the Latin language, phonological, morphosyntactic and lexical development of the vulgar Latin, epigraphic material from the Dacian territory

11. Rezumat

Tema acestei teme de masterat este limba latină vulgară în inscripțiile epigrafice găsite pe teritoriul Daciei Traiane.

Am început cu istoria limbii latine. Astfel, am exprimat dezvoltarea limbii latine prin prisma diacronică, din limba arhaică și preclasică la limbi romanice, și am vorbit cum a apărut limba latină vulgară, tot de la început. Am prezentat și modul în care s-a dezvoltat latină târzie și cum au apărut limbi romanice. De asemenea, am vorbit despre dialecte latine găsite pe teritoriu fostului imperiul roman. La fel, am expus istoria limbii române, în legătura cu latina vulgară în Dacia, având in gând vocalismul, morfologia, sintaxa și lexicul limbii latine vulgare vorbite pe teritoriul fostelor provinciilor Dacia, Moesia și Dardania.

Deci, primul stadiu al limbi latine a fost *Prisca latinitas* sau latina arhaică. Aceasta se referă la latina vorbită din exordiu limbii latine de la aproximativ anul 75 î. Hr. Cuprinde cele mai vechi inscripții epigrafice scrise în limba latină, acum greu de înțeles. Aceste inscripții sunt *Fibula praenestina*, *Lapis niger*, *Lapis satricanus* din secolul șapte/șase î. Hr. Apoi, au fost scrișI *Senatus consultum de Bachanalibu*s 186 î. Hr, *Sepulcra Scipionis* și comedii lui Plaut și Terențiu în secolul al doilea î. Hr. Aceste monumente epigrafice și literare sunt importante pentru înțelegerea latinei vulgare. Multe caracteristici care sunt evidente în cele mai vechi monumente - sincopă, utilizarea diminutivelor, construcții analitice pentru exprimarea perfectului, viitorului și comparației etc. apar și în limba latină vulgară ca și în limbi romanice.

Dincolo de aceste, cele mai vechi monumente epigrafice și literare, există și alte izvoare a latinei vulgare - din operele literare și scriitorii clasici, putem menționa scrisorile lui Cicero *Ad Atticum* (secolul întâi î. Hr), scriitorii postclasici precum și *Petronius Arbiter* - scriitorul romanului satiric *Satyricon* (din secolul întâi d. Hr.) în care se află *Cena Trimalchionis* cu multe trăsături ale limbi populare; scriitorii și traducătorii creștini - de exemplu *Hieronymus* (traducătorul Bibliei din secolul al patrulea d. Hr), apoi inscripțiile Pompeiane ale cărora *tempus post quem non* este 79. d. Hr., tablele cerate (serveau pentru însemnarea de notițe scurte, scrisori, bilete etc.); istorici precum și Gregorius de Tours (din secolul al șaselea d. Hr.), pelerinajele călugărilor Egeria (din secolul al patrulea sau cincilea d. Hr.) și Antoninus din Piacenza (din secolul al patrulea); *Fredegarius* (sub acest pseudonim se cuprind trei scriitori anonimi din secolul al șaptelea); tractatele gramaticilor – de exemplu *Appendix Probi* (din secolul al treilea sau al patrulea), tractatele tehnice - *Mulomedicina Chironis (*din secolul al patrulea), cărțile de bucătărie - *De re coquinaria* sau *Ars Magirica* lui Apicius (din secolul

întâi), *Epistula de observatione ciborum* lui Anthimus (din secolul al șaselea) etc. Apoi putem menționa și legile barbarilor - *Leges barbarorum* (de la secolul al cincilea până la secolul al nouălea) care au fost modelate după model roman, glosarele - care sunt de fapt primele dicționare ale limbilor romanice, *diplomata* (acte oficiale) și *formulae* (tipice după care s-au făcut diplome), *tabellae defixionum* (tăbliță cu blestem folosite în antichitate pentru a exercita efecte magice asupra unor persoane) etc.

Trebuie menționat că niște limbi din substrat – mai ales limbile osca și umbra - au jucat un rol important pentru dezvoltarea limbii și sistemului vocal al latinei vulgare, precum și al limbilor romanice. De exemplu, monoftongarea diftongului *ae* în *e* a fost dezvoltată mai întâi în limbile oscă și umbră dinainte de în limba latină vulgară. Se pare că acest proces a influențat și pierderea timbrului din latina clasică, care a influențat și alte aspecte ale limbii latine.

Aceste schimbări fonetice s-au întâmplat și în alte regiuni ale imperiului roman - de exemplu, pronunțarea a fost diferită în Spania decât pronunțarea în Roma. A fost la fel în Africa, unde sfântul Augustin a zis că Afri nu pot să distingă vocalele lungi și scurțe. Existau regionalisme și la nivel morfologic, sintactic și în mod deosebit lexic - mai ales sub influența limbilor stratice: limbii osce în Italia, Spania, chiar și în România; limbii etrusce în teritoriu Toscane, limbilor celtice prin tot teritoriul imperiului roman, limbii punice în Africa etc. Aceste regionalisme au fost și mai mult manifestate după căderea imperiului roman și după prăbușirea sistemului școlar, când limba latină populară s-a transmutat în limbi romanice.

De asemenea, sincopă a influențat modul în care vorbele au fost pronunțate, generând și niște cuvinte noi. Diminutivele erau foarte populare, ca și cuvinte expresive, mai lungi, care n-au fost sub influență eroziunii fonetice. Genul neutru a început să dispară, dar construcțiile analitice au devenit mai populare - ca și comparația analitică, viitorul analitic, perfectul analitic și a apărut un nou mod personal - condiționalul. De asemenea, a apărut articolul, care s-a format din pronumele demonstrative *ipse* și *ille*. În majoritatea limbilor romanice articolul hotărât astăzi se formează din *ille*, dar în limbă sardă și niște dialecte catalane s-a păstrat articolul care provine din *ipse*.

Toate aceste trăsături au apărut și în Dacia, care a fost sub stăpânire romana numai 175 de ani, dar totuși era profund romanizată. Colonizarea Daciei a început în 106. d. Hr., după cucerirea teritoriului Daciei de către Traian. Dar stăpânirea romana a durat scurt timp, și Dacia a fost părăsită da către armata romana în anul 271. Totuși, comunicația cu imperiul Roman n-a fost terminată - dovezi arheologice demonstrează că viață n-a terminat în orașele romane, doar că majoritatea populației s-a mutat într-un mediu rural. Treptat populația romanizată a părăsit orașele, totuși rămânând în teritoriul fostei provinciei Dacia și după invaziile populațiilor

nomadice și barbare. Lipsa toponimelor și antroponimelor a contribuit teoriei dezertări teritoriului fostei provinciei Dacia, dar niște scriitori si dovezi arheologice confirm continuitatea vieții și locuiri poporului romanizat pe acest teritoriu. De exemplu, cronicarul bizantin Teofilact scrie în jurul anului 630. că un soldat bizantin a strigat compatriotului său „torna, torna fratre", și mulți lingviști cred că aceștia erau primele vorbe din limba protoromână găsite dintr-un text.

Limbă protoromână sau *română veche*, *română primitivă*, *străromână* este limbă română unitară din care s-au desprins patru idiomuri românești: dacoromână, istroromână, meglenoromână și aromână. Teritoriu pe care s-a format este conversat (din cauzele politice, dar și din cauza lipsei toponimelor, antroponimelor pe teritoriu Daciei) dar ceea ce este cert este că exista o limbă latină dunăreana. În cursul timpului s-au dezvoltat multe teorii despre locul formări protoromânei - numai în sud Dunării, numai în nordul Dunării și în sudul și în nordul Dunării etc.

Vorbind despre latinitatea vulgară în Dacia - doar monoftongarea diftongului *au* nu s-a întâmplat în Dacia, de asemenea *u* n-a devenit *o*; în Dacia au fost păstrate multe cuvinte arhaice care n-au fost păstrate în alte provincii. Și astăzi, limbă română utilizează construcții analitice pentru exprimarea viitorului (*voi cânta*), perfectului (*am cântat*) și condiționalului (*aș cânta*). Limbă română a păstrat supinul care se formează cu prepoziția *de* și participiul, vocativul în *–e* (la substantive de gen masculin), genitivul - dativul (în singular în *-lui* pentru gen masculin, *-ei* pentru gen feminin, și in plural în *-lor*.) Are și articolul genitival - *al, a, ai, ale* și articolul demonstrativ *cel, cea, cei, cele* cu care formează superlativ. Ca și limba italiană, păstrează genul neutru care are forma de genul masculin în singular, și de genul feminin în plural, deci vorbim despre substantivele ambigene. Ca și alte limbile balcanice, limba română are articolul enclitic, ceea ce înseamnă că articolul este pus la sfârșitul cuvântului determinat. De asemenea, are vocala *ă* medie neaccentuata, formează numerale cardinale 11-19 cu *spre* (din super) că și în alte limbi balcanice, există reduplicația obiectului, sincretismul genitivului/dativului etc..

Monumentele epigrafice (au fost găsite circa 3000 pe teritoriu Daciei și 3000 pe teritoriu Moesiei) demonstrează aceeași trăsăturile pe care le-am menționat deja. Din păcate, n-a fost prezervat mult și inscripțiile care au fost conservate nu demonstrează multe caracteristici deosebite. Dar, putem zice că exista un fel de latinism balcanic, care era diferit de latinism în Africa, Galia, sau în Spania. Latină din Dacia într-o măsura poate fi comparata cu latină din coasta adriatică. Mai târziu, aceasta limbă va fi transformată într-o limbă dalmată (cu două dialecte - vegliotă și ragusană). Aceasta limbă a fost păstrata până în secolul al XIX-lea când s-a stins din viață ultimul vorbitor, Tuone Udina, în 1898.

12. Popis korištene literature

ADAMS J. N. 2007.*: The Regional Diversification of Latin from 200 BC – 600 AD,* University of Oxford, predgovor, XV, 24., 515.- 517., 161.- 169.

ADAMS J. N. 1977. : *The Vulgar Latin of the Letters of Claudius Terentianus (P. Mich. VIII, 467-72)*, Manchester University Press, 4, 54.

ADAMS J. N. 2013.: *Social variation and the latin language*, Cambridge University Press, 484.-491.

ADAMS J. N. 2018. : *An Anthology of Informal Latin*, 200 BC – 600 AD, Cambridge University Press, 266.-267.

ANDERSEN H. (ur.), 1993. : *Historical Linguistics 1993: Selected papers from the 11th International Conference on Historical Linguistics*, Los Angeles, 270.

ARZT-GRABNER P., 2010. : *"Neither a Truant nor a Fugitive": Some Remarks on the Sale of Slaves in Roman Egypt and Other Provinces,* American Studies in Papyrology, 26.

BALDI P. 2002. : *The Foundations of Latin*, Berlin, Mouton de Gruyter, 130.

BALDI P., CUZOLIN P. 2009.: *New Perspectives on Historical Latin Syntax, Syntax of the Sentence, Volume 1*, Berlin, Mouton de Gruyter, 66.-69., 671.-672., 827.-828.

BALDI P:; CUZZOLIN P., 2009. : *New Perspectives on Historical Latin Syntax 4, Complex Sentences,* Grammaticalization*, Typology*, Berlin/Boston, Mouton de Gruyter, 707.-713.

BALDWIN B., 1997.: *„Torna torna frater“: What Language?*, The University of Calgary, 264.-267.

BANFI E., 1985.: *Linguistica balcanica*, Zanicelli Bologna, 57., 70.-73.

BARBARINO J. L., 1978.: *A Quantitative and Comparative Analysis of the B-V Alternation in Latin Inscriptions*, The University of North Carolina Press, 23.

BATEMAN N. POLINSKY M., 2010.: *Romanian as a Two-Gender Language*, Cambridge, MA: MIT Press, 41.-76.

BATTY R. M.*,* 1994.*: On Getic and Sarmatian Shores: Ovid's account of the Danube Lands,* Historia, Band XLIII/1 (1994), 88.-111.

BEU-DACHIN E. 2014.: *The Latin language in the Inscriptions of the Roman Dacia*, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 25.-265.

BEU-DACHIN E. 2015.: *About the Greeks and the Greek language in the written sources from Alburnus Maior*, Acta Musei Napocanensis, Cluj-Napoca, 143.-144.

BEU-DACHIN E. 2016.: *The vocabulary of the wax tablets from Alburnus Maior*, Cluj-Napoca, Mensa rotunda epigraphiae Dacicae Pannonicaeque, 222.

BOUNEGRU G., NEMETH G. 2013: *Cursing the nomen*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 238.-242.

CATASSO N., SKASE, 2011.: *Genitive-Dative Syncretism in the Balkan Sprachbund: An Invitation to Discussion*, *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*, vol. 8, no. 2, 70.

COCIOCEANU A., RAPORTARU C. M., NICOLIN A. I., JAKIMOVSKI D. 2017.: *Rank-Frequency Distributions of Romanian Words*, AIP Conference Proceedings volume 1916, Issue 1**,** 5.

COJOCARU D., 2003.: *Romanian Grammar*, Slavic and East European Language Research Center (SEELRC), Duke University, 35., 101., 123.

CRAVENS T.D., 1982.: CROSS-*LANGUAGE EVIDENCE IN ETYMOLOGY: The Origin of 'Testa' as 'Head' in Romance*, Modern Language Society, 53.-59.

DEVOTO G., 1983.: *The languages of Italy,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 127.

DIEHL E. 1910.: *Vulgärlateinische Inschriften*, A. Marcus und E. Weber, Bonn, 118.

DINDELEGAN G. P. (ur.), 2013.: The *Grammar of Romanian*, Oxford University Press Oxford, 256., 312., 375.

DINU L. P. NICULAE V. ȘULEA M., 2011.: *Dealing with the grey sheep of the Romanian gender system*, *the neuter*, The COLING 2012 Organizing Committee, 120.-123.

DINU A., DINU L. P., 2009.: *On the behavior of Romanian syllables related to minimum effort laws*, Association for Computational Linguistics, Bukurešt, 11.

FELECAN D., FELECAN N., 2015.: Cazurile gramaticale românești - perspectiva G. G. Neamțu, Diacronia.ro, 266.

FENECHIU C., LALU S. 2014.: *The vocabulary of metals in Latin inscriptions from Dacia*, Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca, 187.-189.

GARCÍA J, R. C. 2010.: *Los* cultos *orientales en la dacia romana: formas de difusión, integración y control social y ideologico*, Universidad de Salamanca, 771.

GIANOLLO C., 2016.: *Negation* and *indefinites in Late Latin,* Universitat zu Koln, 189. - 190., 226., 283.

HALICHIAS A. 2018.: *Latina dunăreană, Istoria limbii române, volumul I*, Bukurešt, 226. - 227.

HAMPARTUMIAN N. 1979.: *Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, Volume 74, Part 4, Leiden: Brill, 30.-31.,77.-78.

HILL V., 2013.: *The Emergence* of *the Romanian Supine*, Journal of Historical Linguistics 3 (2), 238. – 239.

HIRT A. M. 2010. *: Imperial Mines* and *Quarries in the Roman World: Organizational Aspects* 27 BC – 235 AD, OUP Oxford

HERMAN J. 1997: *Vulgar Latin*, Pennsylvania State University, 42.

ILLYES E. 1988: *Ethnic continuity in* the *Carpatho-Danubian area*, Columbia University Press, 188-190.

IVĂNESCU G., 1980.: *Istoria limbii Române, Lexicul*, Editura Junimea, Jași, 245.

JASPERSEN O., 1917.: *Negation in English and other languages*, København, A. F. Høst, Copenhagen, 4.

KAPOVIĆ M. (ed.) 2017.: *The Indoeuropean Languages, Routledge*, 4.

KOLESSERI S. 1780.: *Auraria Romano: dacica una cum Valachiae cisalutanae subterraneae descriptione*

LEDGEWAY A. MARTIN M. (ur.) 2016.: *The Oxford Guide to Romance Languages*, Oxford University Press, Oxford, 920.

LEE, FINKELPEARL, GRAVERINI 2014.: *Apuleius and Africa. Routledge monographs in classical studies,* New York, London, Routledge, 18.

LOPORCARO M. 2015.: *Vowel lenght from Latin to Romance*, Oxford University Press, 48.-49.

MARDALE A., 2006.: *ON THE USE OF THE DEFINITE ARTICLE WITH PREPOSITIONS IN ROMANIAN*, 6.

MATASOVIĆ R., 1997.: *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 24.

MESSING G. M. 1963.*: Limba latină în Provinciile Dunărene ale Imperiului Roman by H. Mihăescu*, Harvard University, 675. – 676.

MIHĂESCU H., 1960.: *Limba latină în Provinciile Dunărene ale Imperiului Roman,* Editura Academiei, București, 23.-152.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA L., 2006.: *Les affranchis dans les provinces romaines de l'Illyricum*, Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 198.

MURY J. B., 1896.: *A History of the Roman Empire*, London, 421.

NEAGU-BASARAB M., 2018.: *Medicină în Dacia Romană*, Editura "Vasile Goldiș" University Press, București, 64.-65.

NORDEN, 2., 591, Erasmus, *Praef.* in *Hilarii editionem* (I523) = epist. 613.

PANĂ DINDELEGAN D., 2016.: *The Syntax of Old Romanian*, Oxford University Press, Oxford, 298.

PEREA S. 1997.: *Asociaciones militares en el Imperio Romano* (*siglos II-III*) *y vida religiosa,* Revista de las sciencias religiosas, 139.

PHILIPPIDE A. 2011.: *Istoria limbii Române*, Editura Polirom, 175.-218.

PINKSTER H. 2015.: *Oxford Latin Syntax: Volume 1: The Simple Clause*, Oxford University Press, 1014.

PISO I. 1981.: *Die spätrömische Inschrift von Gornea*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 263.-265.

PRENDERGAST E. H., 2017.: *The Origin and Spread of Locative Determiner Omission in the Balkan Linguistic Area*, University of California, Berkeley, 48.

RAMAT G. A. AND SANSO A., 2007.: *The spread and decline of indefinite man-constructions in European languages*, University of Pavia, Presslich, 2.-3.

ROSEN H., 2000. : *Grammaticalization in Latin?: Two case studies*, Vandenhoeck & Ruprecht (GmbH & Co. KG), Glotta, 99.- 100.

ROSETTI A., 1986., *Istoria limbii române*, Editura Științifică și Enciclopedică București, 75.-241.

SALA M., 2011.: *Romanian*, Editura Academiei Române, București, 851.

SARAMANDU N. 2011.: *Torna, torna fratre*, Editura Academiei Române, București, 233.-249.

SCHWARZE M. F. 2017.: *Römische Militärgeschichte Band 2: Studie zur römischen Armee und ihrer Organisation im sechsten Jahrhundert n. Chr.*, Deutsche Nationalbibliothek, 368.

SKOK P., 1940.: *Osnovi romanske lingvistike*, Školska knjiga, Zagreb, 89.

SKOK P. 1915.: *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Knjižara jugoslovenske akademije, Banja Luka, 83-89.

STURTEVANT E. H., 1925.: *Concerning the Influence of Greek on Vulgar Latin*, The Johns Hopkins University Press, 25.

ŠIMUNKOVIĆ LJ., 1985.: *Dalmatinsko-romanski relikti u dalmatinskim dijalektima*, Filozofski fakultet u Zadru, 48. - 49.

TAGLIAVINI C. 2012.: *Le Origini delle lingue neolatine*: *introduzione alla filologia romanza*, Casa editrice Prof. Riccardo Pàtron, Bologna, 3.

TALBERT R. J. A., 2017.: *Roman Portable Sundials: The Empire in Your Hand*, Oxford University Press, 140.

TEKAVČIĆ P., 1970.: *Uvod u vulgarni latinitet (s izborom tekstova)*, Zagreb: Sveučilište, 103.- 184.

ȚENTEA O., 2012.: *Ex Oriente ad Danubium. The Syrian auxiliary units on the Danube frontier of the Roman Empire*, Mega Publishing House, 125.

OMELTCHENKO S., W. 1977.: *A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North Africa, Britain, Dalmatia, and the Balkans*, University of North Carolina Press, University of North Carolina at Chapel Hill for its Department of Romance Studies, 65.

VÄÄNÄNEN V., 1935.: *Le latin vulgaire des inscriptions pompeienes*, Akademie-Verlag, Berlin, 382.

VANDIVER E., 1990.: *Sound Patterns in Catullus 84*, The Classical Journal, Classical Association of Canada, 3.

VARGA T. 2018.: *Medicine, religion and society in Dacia Porolissensis*, Acta Musei Napocensis 55/1, 64.

VON ALBRECHT M., 2003. : *Cicero's Style*, Brill, 40.

YELVERTON R. 1910.: *Cicero in his letters*, Nabu Press, LXVIII-LXVIII.

WILFRID S. 1928.: *Is There Africitas?*, Classical Weekly, 22 (10), 74.-75.

ZAFIU R., 2012.*: CONECTORII DISJUNCTIVI DIN PERSPECTIVĂ SEMANTICO-PRAGMATICĂ: IPOTEZE ASUPRA PROCESELOR DE GRAMATICALIZARE*, Editura Academiei, București, 420.

13. Popis izvora

AULO GELIJE: *Noctes Atticae* 19, 2.

AUGUSTIN: *Confessiones* III, VII

AUGUSTIN: *In psalmos enarratio*, 98

AUGUSTIN: *Doctrina Christina*: 4, 10, 24

AUZONIJE: *Epigrami* 76.

CICERON: *Ad Atticum* 1, 12, 4; 6, 1, 11.

CICERON: *De lege agraria* 2, 41.

EGERIJA: *Peregrinatio* 2, 1.

EUTROPIJE: *Breviarium* IX, 15.

FEST: *Breviarium rerum gestarum populi Romani* 8.

FEST: *De significatione verborum* IX

FRONTON: *Epistolae* 61, 22

GRGUR TURONSKI*: Vitae patris 3, 1*

HISTORIA AUGUSTA: 15, 7; 19, 9.

IZIDOR SEVILJSKI: *Etymologiae* 15, 15, 5

KALPURNIJE: *Eclogae* 1, 30.

KATON: *De agricultura* 4, 2; 14, 2.

KATUL: 84.

KOLUMELA: *Res rustica* 8, 16, 9; 1, 5, 6

KVINTILIJAN: *Institutio Oratoria* 1, 5. 56., 1, 7. 24., 25., 1, 7. 24., 25.

LIVIJE: *Ab urbe condita* 25, 12, 12.

MARCIJAN KAPELA *Opera* 261.

NEVIJE: *Quadrigemini 67*

NONIUS*: 153, 20*

OVIDIJE: *Tristia* V., 7.

PLINIJE: *Naturalis historia* 14. 12., 17. 201; 5, 121; 10, 116.

PLAUT: *Casina* 536.

PLAUT: *Mercator* 385.

PLAUT: *Miles Gloriosus* 260, 819.

PLAUT: *Pseudolus* 602, 1164.

PLAUT: *Trinummus* 346 – 347.

PROKOPIJE: *De bello Gothico* VII, 14.

PRISK: *Prisci fragmenta* par. 8

SAKERDOT *Artes* p. 451, I, 4

SILIJE ITALIK: *Punica* XIV, 475

SPARTIJAN: *De vita Hadriani* 16.2.

TACIT: *Annales* 1, 88, 64, 2

TERENCIJE: *Eunuchus* 382.

VARON: *De lingua latina* 5. 21., 6. 5, 6. 57, 6.14; 5, 15; 5, 84.

VARON: *Rerum rusticarum libri III* 1. 14. 3, 1. 8. 3., 1. 32. 2; 5.2.

VITRUVIJE: *De architectura* 6, 7, 2; 9, 1, 4.

VIRGILIJE MARON GRAMATIČAR: *Opera omnia* IV; *Epitoma de metris* 87-89.

VIRGILIJE: *Georgica* 3, 313.

VULGATA: *Izaia* 18, 14.

14. Popis mrežnih izvora

dexonline:
https://dexonline.ro/

The Latin library:
https://www.thelatinlibrary.com/

Word.Sense.eu:
https://www.wordsense.eu/oare/

UNESCO Intangible Cultural Heritage:
https://ich.unesco.org/en

Biblioteca Augustana:
http://www.hs-augsburg.de/~harsch/augustana.html

Perseus Digital Library:
https://www.perseus.tufts.edu/hopper/

Searchable Greek Inscriptions:
https://epigraphy.packhum.org/

Europeana Eagle Project
https://www.eagle-network.eu/

Die Bilddatenbank Ubi Erat Lupa
http://lupa.at/

Epigraphic Database Heidelberg:
https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home

Epigraphik-Datenbank Clauss:
http://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=de

Miko Flohr:
http://www.mikoflohr.org/home/
Hispania Epigraphica
http://eda-bea.es/pub/search_select.php

15. Popis slika

1. Trajanov stup podignut u slavu pobjede nad Dacijom

2. Detalj s Trajanova stupa

3. Natpis „leguli aurariar(um)“ urezan u kamenu.

4. Natpis na steli s urezanim vulgarnolatinskim oblikom *tit*(*u*)*l*(*um*).

5. Natpis na steli s urezanim vulgarnolatinskim oblikom *tit*(*u*)*l*(*um*)

3. Trajanov novac kovan u čast pobjede nad Dacijom

4. Trajanov novac kovan u čast pobjede nad Dacijom

5. Trajanov novac kovan u čast pobjede nad Dacijom

6. Trajanov novac kovan u čast pobjede nad Dacijom

7. Reljefni prikaz iz Trajanova doba: „Dacia capta“

8. Pečat okulista Publija Kornelija Kolonija sa spomenom biljke „chelidonium“.

9. Natpis urezan u kamenu iz Sarmizegetuse.

10. Natpis urezan u kamenu iz mjesta Ramite/*Certiae*

11. Natpis na steli s urezanim vulgarno-latinskim oblikom *tit(u)l(um)*

12. Natpis na steli s urezanim vulgarno-latinskim oblikom *tit(u)l(um)*

13. Natpis iz Ampela

14. Natpis iz Turnu-Severina

15. Natpis „leguli aurariar(um)“ urezan u kamenu

16. Natpis iz mjesta Roșiori de Vede

17. Voštana pločica iz mjesta *Alburnus Maior*

18. Tabella defixionis iz Apula